

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ

ПРИСМЕРК ГЕТЬМАНЩИНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ

ПРИСМЕРК
ГЕТЬМАНЩИНИ:

УКРАЇНА В РОКИ РЕФОРМ
ПЕТРА І

Київ - 1998

ББК

Горобець В. Приимерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I.- К.: Інститут історії України НАН України, 1998.- С...

У монографії досліджується проблема розвитку української державності нового часу в один з найбільш критичних періодів її існування - добі правління російського імператора Петра I. На основі аналізу широкого документального матеріалу аналізуються напрями реформи державного управління, проведеної царським урядом в Україні через засновану 1722 р. Малоросійську колегію, з'ясовуються характер нововведень, їх мета та наслідки для подальшої долі української державності. Детально висвітлюється політична діяльність наказного гетьмана П. Полуботка, а також Я. Лизогуба, В. Жураківського, Д. Апостола, Г. Грабянки, М. Ханенка та інших відомих тогочасних політиків.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України

Рецензенти:

доктор історичних наук, академік *В.А.Смолій*
кандидат історичних наук *В.М.Мордвінцев*

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії
України НАН України

ISBN 966-02-0116-8

© Горобець В., 1998.

Моїм батькам -
Миколі Юхимовичу
та Марії Іванівні
присвячую

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Історія розвитку світових цивілізацій переконливо доводить, що перебіг історичних подій не завжди є свідченням поступального руху вперед. А тому й поняття історичного розвитку не обов'язково є синонімом суспільного чи політичного прогресу. Нерідко історичний процес нагадує рух кружними шляхами, а підчас - характеризується й зворотніми явищами, регресом суспільного життя.

Іншою незаперечною аксіомою, виведеною з тисячолітнього досвіду існування людських цивілізацій, є те, що історичний процес майже ніколи не протікає рівномірно: зі сталим прискоренням чи - навпаки - уповільненням. Нерідко десятки, а то й сотні років потрібно пройти людству лише для того, щоб визріли необхідні передумови, які в певний момент спричинять події, котрі спроможні протягом короткого часу докорінно змінити усталені століттями способи організації життя суспільства чи стереотипи його свідомості.

Універсальність дії даних правил неодноразово підтверджувалась і на матеріалах вітчизняної історії. В хронологічному відрізку нового часу чи не найбільш переконливим аргументом на користь твердження щодо стрибкоподібності розвитку історії людських цивілізацій стали події Національно-визвольної війни середини ХVII ст., які протягом короткого відрізка часу докорінно змінили суспільно-політичний та економічний уклад українського життя, а також спричинили значні трансформації геополітичної рівноваги в Європі. Щодо ілюстрації даного правила, але на цей раз з негативним знаком, як приклад стрибкоподібності суспільного регресу, то чи не найбільш переконливим матеріалом вітчизняної історії є доба правління на російському троні Петра I - реформатора, завойовника, фундатора імперії, "європеїзатора" Росії, "батька вітчизни" тощо. Монарха, ім'я якого в Україні сучасникам було відоме насам-

перед у зв'язку з щорічними походами в найвіддаленіші куточки Російської держави та за її межі, важкими умовами праці на примусових "каналних" роботах на Ладозі та спорудженні столиці нової імперії, жажливим спустошенням Батурина та тортурами над мазепинцями в Лебедині. А ще його ім'я асоціювалося з невпинним наступом на українські давнини - козацькі права та вольності, обмеженням автономії Гетьманщини та ліквідацією самобутніх рис української державності, вистражданої українським суспільством у роки визвольних змагань середини ХVІІ ст.

Як парадокс історії, але парадокс жорстко детермінований політичними реаліями бездержавного існування України протягом двох наступних віків, можна розцінювати той факт, що в науковій літературі оцінка діяльності Петра І по відношенню до України завжди екстраполювалися з ґрунту російських державних, а точніше - великодержавних інтересів. Внаслідок чого й петровські реформи, які своїм вістрям були спрямовані на ліквідацію української державності, трактувалися як і в російській історіографії - чи то однозначно позитивно, чи то з певними, лише незначними, застереженнями.

Саме бажання з'ясувати реальний перебіг реформаторської діяльності Петра І на українських теренах, її результати та наслідки для долі української державності, громадянського суспільства* козацько-гетьманської України, спонукало автора до скрупульозного вивчення та

---

* Тут і далі, вживаючи ту чи іншу модерну політичну термінологію, автор не осучаснює минуле, а прагне лише якнайточніше класифікувати тогочасні суспільно-політичні явища, віднайшовши для їх означення сучасні політологічні аналоги, тобто відштовхуючись від історичного матеріалу, але не переносючи сучасні поняття, властиві мисленню новітнього часу, на дотеперішні суспільства та періоди. Зрозуміло, що вживане автором поняття "громадянського суспільства" тут не відповідає вповні усім тим критеріям, які ставить політологічна наука при його використанні для означення сучасних явищ.

кого хронологічно короткого, але надзвичайно важливого для розуміння логіки розвитку українського суспільства нового часу, періоду вітчизняної історії. Адже, як уже відзначалося вище, поняття “історичної доби” окреслюється не з огляду на сумарну кількість років, а на їх важливість для розвитку тих чи інших суспільних процесів та наслідків, до яких вони спричинили. Саме в даному контексті роки функціонування в Україні Мало-російської колегії не лише були квінтесенцією політики Петра I в “українських справах”, а й стали певною рубіжною віхою на шляху розвитку української державності, знаменували завершення однієї та початок нової доби вітчизняної історії. Доби, яка в суспільно-політичному плані була відмічена переважно явищами деструктивними, ліквідаційними та асиміляційними.

Історію, як відомо, не можна переписати - її потрібно вивчати. Так само не властивим для історичної науки є завдання засудження чи реабілітації тих чи інших дійових осіб історичного минулого. Отож, приступаючи до написання даної монографії, автор не відводив собі ролі вищої апеляційної інстанції, а ставив лише завдання, яке свого часу вельми лапідарно сформулював основоположник французької школи “Анналів” Марк Блок, риторично запитуючи: “Судити чи розуміти?”¹ Саме намагання зрозуміти епоху, її логіку розвитку та взаємозв’язок з минулим і майбутнім України було для автора визначальним мотивом та - водночас - головним критерієм при написанні цієї праці.

---

¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка / Пер. М. Лысенко; Прим. А.Я.Гуревича.- М., 1973. - С.76-79.

В С Т У П

Об'єктом дослідження, яке пропонується читачеві, є державний уклад України-Гетьманщини.* Територіально Українська держава (Військо Запорозьке) на початку XVIII ст. обмежувалася Лівобережним регіоном (разом з Києвом). За сучасним політико-адміністративним поділом це території Чернігівської, Полтавської, західної частини Сумської, північної - Дніпропетровської, лівобережних районів Київської і Черкаської областей України та південно-західних районів (Стародубщини) Брянської області Російської федерації. В досліджуваний час у політико-адміністративному відношенні Україна-Гетьманщина поділялася на десять полків: Стародубський, Ніжинський, Чернігівський, Київський, Переяславський, Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський, які, у свою чергу, склалися із сотень.

Кордони Війська Запорозького закріплювалися на міжнародному рівні умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. та "Вічного миру" 1686 р. між Польщею і Росією. Політико-правовий статус Гетьманщини та її взаємовідносини з Російською державою визначалися Березневими статтями 1654 р. і наступними українсько-російськими договорами 1659, 1665, 1669, 1672, 1674, 1687 рр., які, незважаючи на обмежувальні тенденції в політиці царського уряду, конституювали збереження за Українською державою політичної, а згодом адміністративної автономії.

Хронологічні межі монографії охоплюють цілісний і досить компактний у часовому відношенні період - 1722-1727 рр., коли функції вищого владного органу Гетьманщини виконувала російська державна структура - Малоросійська колегія. Разом з тим, з метою з'ясуван-

---

* Термін "Гетьманщина" - кабінетного походження. В тогочасному державному житті України вживався здебільшого політонім "Військо Запорозьке" або ж - в офіційних зносинах з владними інститутами Російської імперії - "Малая Росія".

ня передумов процесів, що відбувалися в зазначений час, а також дослідження їх наслідків для української державності, додатково використовувався фактичний матеріал у більш широких часових відрізках - друга половина XVII - середина XVIII ст.

Предметом дослідження є владна структура України-Гетьманщини, особливості функціонування національних державних інститутів і вплив на їх розвиток з боку російської політичної надбудови.

В процесі створення даної монографії використовувалися як рукописні, так і опубліковані джерела, які умовно можна поділити за видовою і тематичною ознаками на такі групи:

- 1) законодавчі і регламентаційно-правові акти російського уряду;
- 2) законодавчі акти гетьманського уряду та Генеральної військової канцелярії;
- 3) акти та розпорядження Малоросійської колегії;
- 4) фіскальні матеріали Малоросійської колегії;
- 5) наративні джерела: щоденники, літописи;
- 6) приватне листування.

Найбільша кількість опублікованих документів, що стосується предмета дослідження і виділені нами в першу групу, знаходиться в "Полном собрании законов Российской империи" (ПСЗ), перше видання якого вийшло в Санкт-Петербурзі в 1830 р.¹ Матеріали щодо досліджуваного нами періоду зібрані в 6 - і 7-му томах. Законодавчі ініціативи Верховної таємної ради 1726-1727 рр. опубліковано також у "Сборнике Русского исторического общества" (тт. 54-56, 59, 60, 66 і 69)². Аналіз даного комплексу документальних свідчень дає можливість виявити причини, які спонукали офіційний Петербург до перегляду політичного курсу уряду Петра I стосовно українських справ, і з'ясувати мету контрреформаційних заходів 1726-1727 рр.

Окремі документи, зокрема ті, що висвітлюють сюжети, пов'язані із запровадженням Малоросійської колегії та визначенням кола її функціональних обов'язків,

містяться в укладених Д.М.Бантишем-Каменським "Источниках малороссийской истории" (ч.2.)³. Головні положення основних законодавчих актів російського уряду щодо українських справ зафіксовані в "Экстракте из указов, инструкций и учреждений..."⁴. Крім того, законодавча діяльність уряду Петра I, у тому числі стосовно України, відбита у тематичних зібраннях: "Законодательные акты Петра I", "Доклады и приговоры Правительствующего сената в царствование Петра Великого" (тт. I - 5)⁵. Окремі свідчення про епоху Петра I, які дають змогу глибше зрозуміти мотиви його політичного курсу в українських справах, містяться у "Ведомостях времени Петра Великого", "Записках русских людей. События времен Петра Великого", "Реформы Петра I. Сборник документов", "Проекты реформ в записках современников Петра Великого", "Бумаги Петра Великого (Подг. А.Ф. Бычков)"⁶.

Враховуючи специфіку ситуації, за якої Україні в 20-і рр. XVIII ст. здебільшого відводилася роль об'єкта державної політики, а її суб'єктом виступала російська монархія, аналіз цієї групи джерел видається нам вельми важливим і необхідним.

Надзвичайно значимий корпус документальних свідчень епохи, які проливають світло на політико-адміністративну діяльність українських владних інститутів, зокрема, наказного гетьмана, генеральної старшини та Генеральної військової канцелярії, міститься в опублікованих у другій половині XIX - на початку XX ст. діаріушах гетьманського уряду та Генеральної військової канцелярії. Діаріуші являють собою повні щоденники політико-адміністративної діяльності вищих владних структур Війська Запорозького. О.Лазаревський висловлював припущення, що такі офіційні поденні записки велися спеціально призначеними для цього військовими канцеляристами Генеральної канцелярії з часів Богдана Хмельницького при всіх його наступниках на гетьманстві (зокрема, на існування такої традиції в роки Хмельниччини вказував

козацький історик-літописець С.Величко, покликаючись на діаріуш "гетьманського секретаря" С.Зорки)⁷. Однак лихоліття громадянської війни та іноземної інтервенції другої половини XVII ст., спустошення 1708 р. О.Меншиковим гетьманської резиденції Батурина, а також пожежі у новій резиденції в Глухові протягом другої половини XVIII ст. знищили переважну більшість цих унікальних джерельних пам'яток вітчизняної історії. Сучасним дослідникам відомі лише три діаріуші (що охоплюють хронологічно періоди 1722 - 1723, 1727 - 1728 рр.), опубліковані стараннями О.Бодянського, О.Лазаревського та М.Слабченка⁸. На превеликий жаль, їх введено до наукового обігу із значними купюрами. Враховуючи наукову цінність цих документів для історії суспільно-політичних і соціально-економічних відносин в Україні, нагальною є потреба в їх опублікуванні в повному обсязі.*

Окремі документальні матеріали, які відбивають політико-адміністративну діяльність українського уряду, можна знайти в "Матеріялах до історії українського права" та "Збірці матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII - XVIII вв."⁹, укладених академіком М.П. Василенком. Особливий інтерес тут становлять універсали та директивні листи другої половини 1722 - початку 1723 р. наказного гетьмана Полуботка, в яких розроблялися основні положення реформи судочинства Гетьманщини, здійснюваної у цей час українською адміністрацією¹⁰.

---

* Публікація В. Шевчука в 1994 р. на сторінках "Київської старовини" у перекладі сучасною українською мовою щоденника Генеральної військової канцелярії за 1722-1723 рр. має значення лише суто з позицій популяризації вітчизняної історії. У науковому відношенні вона не являє собою цінності, оскільки автор здійснив переклад не з рукописного варіанту, а з опублікованих О. Лазаревським уривків щоденника. (Див.: Шевчук В. Про "Журнал" чи діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. - 1994. - № 8. - С. 10 - 48).

Крім того, у "Збірці матеріялів..." є дуже цінні документи щодо фінансового ладу України, кадрової політики гетьманату тощо.

Цікаве доповнення до офіційної хроніки діяльності гетьманського уряду становлять приватні щоденники тогочасних державних діячів Гетьманщини - бунчукового товариша та наказного лубенського полковника Я.Марковича, військового канцеляриста Генеральної канцелярії М.Ханенка, сина миргородського полковника П.Апостола¹¹. Найбільше інформації про розвиток подій в Україні 20-х рр. XVIII ст. міститься у щоденнику Якова Марковича. Причому, видання, здійснене в 1859 р. нащадком автора Олександром Марковичем, побачило світ із значними купюрами, до того ж, у перекладі російською мовою. Ці недоліки були певною мірою ліквідовані Олександром Лазаревським, котрий протягом 1893-1897 рр. опублікував на сторінках часопису "Киевская старина" більш повний варіант щоденника і лише з деякими змінами у мові оригіналу.

Щоденник сина майбутнього гетьмана Данила Апостола - Петра, котрий у 1726-1727 рр., перебуваючи у Петербурзі, опинився в епіцентрі державного життя російської столиці, проливає світло на сюжети, пов'язані із закриттям Малоросійської колегії та реставрацією гетьманства.

Певний документальний масив з проблеми опубліковано на сторінках історичних часописів, переважно дореволюційних, а також у додатках до наукових праць.

Перелік важливих архівних джерел, що стосуються досліджуваного предмета, а саме: гетьманські універсали, царські грамоти, сенатські укази українським владним органам і Малоросійській колегії, передані до Петербурзької археографічної комісії з архівосховищ Київської та Чернігівської казенних палат, а також Чернігівського губернського правління, вміщено у 17 випуску "Летописи занятий археографической комиссии"¹².

В процесі написання книги автор користувався значним масивом рукописних матеріалів, що

зберігаються в архівах і рукописних відділах бібліотек України та Росії. Зокрема, велику кількість оригінальних документів з досліджуваної проблематики виявлено в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. На особливу увагу, звичайно ж, заслуговують документальні матеріали з фондів Першої малоросійської колегії (ф. 53, оп. 1, 2). Зазначений корпус джерел включає в себе різноманітні за жанром документи. Серед них можна виділити такі основні групи:

1) укази та промеморії наказному гетьману та правителям Генеральної військової канцелярії;

2) укази російським владним інституціям в Україні (комендантам, наглядачам);

3) ділове листування з російськими верховними та центральними органами влади (Сенатом, Верховною таємною радою, Кабінетом Його Імператорської Величності, колегіями, центральними конторами) та Київською губернською канцелярією;

4) фіскальна документація;

5) протоколи засідань колегії та прокурорської служби при ній;

6) реєстри вирішення поточних справ управління Гетьманщиною.

Незважаючи на те, що вітчизняні історики і джерелознавці вже давно зверталися до даного корпусу джерел (див. праці О.Лазаревського, О. Єфименко, В.Руднева, О.Гуржія, М.Ковальського та ін.), фонд містить чимало матеріалів, які вперше вводяться до наукового обігу на сторінках даної монографії.

При дослідженні проблеми широко залучалися також матеріали з інших фондів ЦДІА України. Зокрема, документи ф. 51 (оп. 3) відображають адміністративну та судову діяльність Генеральної військової канцелярії, ф. 56 - судову практику Генерального військового суду. Крім того, автор користувався окремими справами з інших колекцій, посилання на які містяться в монографії.

Важлива діловодська документація наказного

гетьмана, генеральної старшини, правителів Генеральної військової канцелярії, а також офіційні щоденники - діаріуші, які було введено до наукового обігу із значними скороченнями, а почасти - фрагментарно, зберігаються в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І. Вернадського, а саме: в колекції університету Св. Володимира (ф. 8), збірці О.М. Лазаревського (ф. 1), історичних матеріалах (ф. 2). Додаткові свідчення автором почерпнуто з інших фондів цього унікального рукописного зібрання (фф. 10, 12, 61, 90, 160 та ін.).

Зважаючи на характер українсько-російських стосунків першої чверті XVIII ст., ініціатива розвитку яких перебувала в руках російської сторони (саме остання була їх активним суб'єктом), великий інтерес при дослідженні декларованої нами теми становлять документальні матеріали, які відбивають діяльність вищих владних структур Російської імперії - Кабінету Його Імператорської Величності, Сенату, Верховної таємної ради, колегій та ін. Величезний масив джерельних свідчень про Україну, характер її взаємин з Російською державою, напрями української політики династії Романових тощо міститься у Сенатському фонді Російського державного архіву давніх актів у м. Москві (ф. 248, оп. 29). Він включає в себе відправлені із Сенату монарші грамоти українським правителям, ділове листування з ними, укази та розпорядження російським представникам в Україні та російській владній структурі Гетьманщини - Малоросійській колегії.

Особливий інтерес становлять так звані "таємні справи, що стосуються України". Аналіз даного корпусу джерел, що включає в себе різноманітні таємні інструкції, накази і розпорядження центральних органів влади своїм агентам у Гетьманщині, допомагає реконструювати справжні цілі та наміри російської політики, які часом важко з'ясувати з офіційних маніфестів і грамот, де вони майстерно замасковані під облудою демагогічних обіцянок щодо захисту інтересів

соціальних низів українського суспільства, турботи про їх добробут і спокій. За винятком окремих документів, а саме: таємної інструкції царському резиденту при гетьмані І.Скоропадському - А.Ізмайлову (липень 1709 р.) та деяких положень таємного наказу міністрові при гетьманському уряді Д.Апостола - Ф.Наумову (липень 1727 р.), - ці надзвичайно важливі джерела з історії гетьманату першої половини XVIII ст. вперше вводяться до наукового обігу.

Чимало цікавих документальних матеріалів з предмета дослідження міститься у фондах Кабінету Петра I (ф. 9), "Державного архіву Російської імперії. Справах, що стосуються імператорської фамілії" (ф. 2), "Преображенського приказу, таємної канцелярії" (ф. 7), "Справах про Україну" (ф. 13), "Малоросійських справах" (ф. 124). Причому, якщо документи з фф. 7, 13, 124 і 248 використовувалися дослідниками, починаючи вже з М.Костомарова та С.Соловйова, то джерельні свідчення фф. 2 і 9 у контексті української політичної історії здебільшого раніше не вводилися до наукового обігу.

Приватне листування українських державних діячів, їх кореспонденція до Москви та Петербурга, донесення царських резидентів з України, фіскальні документи гетьманського уряду та Малоросійської колегії, листування президента останньої С. Вельямінова з кн. О.Меншиковим та інші документи, які становлять великий інтерес при дослідженні сюжетів, пов'язаних з реформуванням державного устрою Гетьманщини в 20-і рр. XVIII ст., зберігаються у відділі рукописів Російської державної бібліотеки в колекціях М.А. Маркевича (ф. 159), "Музейному зібранні" (ф. 32), зібранні М.П. Рум'янцева (ф. 256), "Братстві Св. Петра" (ф. 39), колекції "Общества исторических древностей Российских" (ф. 204) та ін.

Крім того, в процесі написання монографії автор використовував поодинокі джерельні свідчення з інших архівних і бібліотечних фондів, огляд яких за браком місця тут не подається. Посилання на них читач знайде

на відповідних сторінках книги.

Отже, завершуючи загальний огляд джерельної бази з досліджуваної теми, слід зауважити, що ступінь її документального забезпечення є неоднорідним. Якщо існує значний масив матеріалів, що стосується таких аспектів теми, як фінансова і судова діяльність Мало-російської колегії, опозиційна боротьба українських автономістів на чолі з П. Полуботком, причини та масштаби контрреформ 1726 - 1727 рр. тощо, то чимало питань недостатньо висвітлено в джерелах. До таких, зокрема, відноситься з'ясування намірів російської монархії на початковому етапі реформи державного ладу гетьманату, реконструкції планів уряду Петра I 1722 - першої половини 1723 рр. щодо збереження інституту гетьманства тощо. Проте загалом можна з упевненістю констатувати, що наявні масиви документів забезпечують достатні умови для всебічного вивчення предмета даного дослідження.

х х х

Стан наукової розробки предмета, що досліджується, не можна вважати задовільним. Незважаючи на те, що в історіографії існує певна кількість праць, які тією чи іншою мірою стосуються даної теми, відсутні дослідження, які б висвітлювали її комплексно. Крім того, окремі важливі аспекти проблеми взагалі залишилися поза увагою істориків, оскільки були табуйовані пануючою ідеологією. М. Грушевський зазначав з цього приводу: "Політичне життя Гетьманщини не розроблялось і се стояло в безпосереднім зв'язку з загальними умовами українського життя в колишній Росії, що відбивалось і на характері й напрямках української наукової праці. Всі заходи адміністрації були звернені на се, щоб задавити сю творчу, конструкційну роботу над оживленням української традиції, над відтворенням того, що могло би піднести активність українського життя, його тонус. До таких оживляючих, тонічних

моментів належала історія ліквідації політичного українського життя російським урядом і боротьба українського громадянства з сею ліквідаційною політикою. Се був оден з заборонених, або рішучо несприятливих для занять моментів української історії"¹³.

Перші історичні згадки про запровадження Малоросійської колегії та суспільно-політичні колізії, що супроводжували її діяльність, містяться вже в так званих літописах першої половини - середини XVIII ст., які більш-менш систематично викладають історію України. Так, у "Кратком описаніи Малороссіи", складеному в середині 30-х рр. XVIII ст.¹⁴, повідомляється про запровадження Малоросійської колегії, початок її функціонування в Україні, поїздки генеральної старшини до Петербурга та її арешт. Зважаючи на мотиви політичної безпеки, автор літопису прямо не висловлює своє ставлення до дій російської адміністрації (адже 30-і рр. - час правління на російському престолі Анни Іоанівни - характеризувалися поверненням до петровських методів щодо українських справ). Проте з викладу матеріалу стає зрозумілою політична платформа автора, котрий, слідуючи за літописом Григорія Граб'янки¹⁵, відзначає факт існування в Богдана Хмельницького намірів "поддатися под протекцію" царя на певних умовах: "... просячи же подтверждения привилегий, данных королевских и княжеских, на волности козацкіе войсковіе и общенародные и церковные, и вновь показанія болшой его государевой к народу малороссійскому милости..."¹⁶. Тому, хоч автор і досить лапідарно змальовує перипетії політичної боротьби в Україні в 20-і рр. XVIII ст., в цьому описі він неодноразово наголошує на правовому ґрунті дій української старшини, що чинилися "по силі пунктов Хмельницького", "по давным статям, привилеям и грамотам высокомонаршим, на волности козацкіе данным"¹⁷.

Певні відомості щодо предмета нашого дослідження містяться також у Чернігівському літописі. Зокрема, під

1722 р. в ньому констатується факт запровадження Малоросійської колегії - "того ж году, стала в Глухові колегія и начали збирать всякіе збори, учреждение от оной колегії зборщики в казну государеву"¹⁸. Детальніше розповідається про розвиток подій наступного року, насамперед про перебування Павла Полуботка, Івана Чарниша, Семена Савича та інших українських старшин у Петербурзі та їх арешт 10 листопада 1723 р. за наказом імператора¹⁹. Зважаючи на докладний опис цих подій, М. Василенко висловив припущення, що вони були описані очевидцем²⁰. Сучасні дослідники-джерелознавці вважають, що записи за 1704-1725 рр. зроблено в літописі рукою якоїсь духовної особи, близької до кола ігумена Видубицького монастиря Феодосія Углицького²¹. Отже, на нашу думку, цілком ймовірно, що зазначені відомості внесені до літопису особисто чи зі слів духовника чернігівського полковника священика Василя Петрова, котрий супроводжував Полуботка в його останній подорожі до Петербурга чи з його слів²².

Приблизно така ж за обсягом інформація з теми подається у так званому Лизогубівському літописі. Автор літопису, а ним, як переконливо довів В. Антонович, був генеральний бунчужний, а згодом генеральний обозний, Яків Лизогуб²³. Протягом 1722-1724 рр. за своїм службовим становищем він знаходився в епіцентрі політичного протистояння в Україні, а на початку 1724 р. був заарештований за наказом царського емісара О. Рум'янцева і відправлений під караулом до Петербурга. Остаточне редагування літопису здійснювалося на початку 40-х рр.²⁴ Тому, вже знаючи про подальшу долю петровської реформи в Україні, становище її головних дійових осіб, а також загальний курс російського керівництва на лібералізацію своєї політики в Гетьманщині, автор не лише описує розвиток політичних подій в 20-і рр., а й різко негативно відгукується про діяльність впливового царського сановника цієї доби - кн. О. Меншикова, засуджує політико-

адміністративну та фінансову практику Малоросійської колегії. Зокрема, Лизогуб зазначає, що в роки правління колегії "... много людей значних помордовано, здірства всяким образом вымышлено, кабалы, будьто в нужді позичал кто деньги, взимано, а тое ділано, чтоб помочь в ділі чїим; такого фортелю употреблялы члены коллегійскіе, а что готовизною доилы, тое не в числі - выдоили добре Малоросію"²⁵.

Відзначаючи різкість оцінок Я.Лизогубом діяльності Малоросійської колегії, варто, разом з тим, зауважити, що цей літопис, так само як і згадані вище твори, відзначається певною політичною індивідуальністю - проблеми політичного життя гетьманату або свідомо ігноруються, або ж подаються в описовому плані. Останнє зауваження насамперед стосується опозиційної боротьби старшинської партії, очолюваної наказним гетьманом Полуботком і спрямованої проти реформаторських дій уряду Петра I в Україні.*

"Краткое описаніе Малороссіи", незважаючи на деякі фактологічні і хронологічні помилки, користувалося великою популярністю в середовищі української еліти насамперед завдяки чіткості і ясності викладу матеріалу. Дослідники стверджують, що ця праця стала базою для складеного в 1740 р. полтавським полковим осавулом Яковом Козельським літописно-хронологічного переліку знаменних подій вітчизняної історії²⁶. Гетьман К. Розумовський наказав зробити з "Краткого описанія..." копію (оригінал було передано на збереження в Акаде-

* Що стосується літопису Я. Лизогуба, то ігнорування ним зазначених сюжетів можна пояснити й певними особистими мотивами. По перше, як переконують джерела, генеральний бунчужний мав не особливо приязні стосунки з чернігівським полковником, більше того, у 1716 р. між ними виникла серйозна майнова тяжба, яка була передана на розгляд у Москву. (Див.: ВР РДБ, ф. 32, № 16, арк. 1-2). По-друге, Лизогуб не надав допомоги Полуботку в його боротьбі, спрямованій на захист української автономії та ліквідацію колезької форми правління, про що мова йтиме далі.

мію наук)²⁷, якою свого часу користувався М.Маркевич, називаючи її "Летописью гетмана Разумовского"²⁸. Оpubлікована в 1777 р. В. Рубаном "Краткая летопись Малья Росіи"²⁹ також є списком з "Краткого описанія Малоросіи", а тому не вносить нічого принципово нового до опису подій 20-х рр. XVIII ст.

Дослідники-джерелознавці стверджують, що "Краткое описаніє Малоросіи" справило визначальний вплив і на концепцію книги Жана-Бенуа Шерера "Annales de la Petite Russie, ou l'Histoire des cosaques-zaporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite Russie, depuis leur origine jusqu'a nos jours", опублікованої у Парижі 1787 р.

Зокрема, М. Маркевич, проаналізувавши тексти цих двох творів, дійшов висновку, що перша частина праці Шерера є буквальним перекладом французькою мовою "Краткого описанія Малоросіи"³⁰. Разом з тим, звертає на себе увагу той факт, що у франкомовній праці німецького автора в сюжетах, присвячених 20-м рр. XVIII ст., відчувається вплив нових історичних концепцій, що побутували в середовищі української еліти в середині XVIII ст. Мається на увазі насамперед включення Шерером до тексту своєї праці промови Павла Полуботка до імператора Петра I 10 листопада 1723 р. Промови, яка пізніше спричинила жваву дискусію в українській історіографії. Причому характерно, що редакція цієї промови у Шерера певною мірою відрізняється від вміщеної автором "Історії Русов".*

Певне зміщення акцентів при з'ясуванні причин і наслідків політичного протистояння на Україні в 20-і рр. XVIII ст., а також описі ходу історичних процесів

---

* На думку М. Костомарова, у Шерера вона більш правдоподібна (Див.: Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Исторические произведения. Автобиография. К., 1990. - С. 417). Натомість М. Василенко вважав, що німецький дослідник подав у своїй праці вільний переказ повного тексту, вміщеного на сторінках "Історії Русов" (Див.: Василенко М.П. Павло Полуботок // Україна. - 1925. - Кн. 6. - С. 85).

робить автор "Краткого исторического описания о Малой Россіи до 1765 года", завершення написання якого дослідники відносять до 1789 р. Зокрема, Павло Полуботок зображений у цьому творі як бунтар, якому надокучило "... одно наименованіе гетмана носить на себѣ"..., а тому за порадою генеральної старшини він вивів козацькі полки у степ між Ворсклою та Коломаком і запропонував обрати гетьмана, оскільки "... не имея своего гетмана, не безобидно управляеться"³¹. Така поведінка Полуботка і генеральної старшини, на думку автора, і стала причиною виклику їх до Петербурга і арешту. Крім того, це спричинило заснування Малоросійської колегії та остаточне скасування гетьманства в Україні, "... дабы пресіченіе учинить навсегда подібным, до сего открывавшимся, со вредом отечеству, безспокойствам..."³².

Не містить нічого нового щодо предмета нашого дослідження і праця О.Рігельмана, котрий лише лапідарно переповідає відомі вже з більш ранніх творів факти про запровадження Малоросійської колегії, напрями її діяльності, арешти української старшини в Петербурзі та Гетьманщині. Автор виклав ці сюжети, базуючись на положеннях царського маніфесту від 8 лютого 1725 р., в якому російський уряд звинувачує українську старшину. Зокрема, описуючи арешти, здійснені О. Рум'янцевим в Україні наприкінці 1723 - на початку 1724 р., Рігельман уточнює: арешти старшин, "... кои состояли по тому делу под сумненіем"³³.

Разом з тим, варто відзначити, що із середини XVIII ст. у середовищі української еліти починають з'являтися нові тенденції щодо оцінки подій 20-х рр. Свідченням цього є, зокрема, компілятивна праця бунчукового товариша П.Симоновського "Краткое описаніе о козацком малороссійском народе и о военных его ділах". Автор не лише констатує факт заснування Малоросійської колегії, а й звертає увагу на ту обставину, що остання запровадила в Україні надзвичайно обтяжливі податки, які народ був не в змозі сплатити. Шукаючи

"... пользы для своего отечества...", наказний гетьман Полуботок і генеральна старшина добилися дозволу на приїзд до Петербурга, щоб клопотатися перед імператором про затвердження статей Богдана Хмельницького, обрання гетьмана та ліквідацію новозаведених статей оподаткування. Однак "прогніванное небо боліе государя привело к огорченію, нежели к милосердію..." - українську старшину було заарештовано³⁴.

Національно-патріотичні ідеї П.Симоновського набули концептуальної завершеності у визначній пам'ятці вітчизняної історіографії кінця XVIII ст. - творі "Історіи Русов". Першу малоросійську колегію анонімний автор характеризує як таку, що "... мала духа бурна и характер презорства и ненависти"³⁵. Виходячи з цієї посилки, діяльність наказного гетьмана і генеральної старшини трактується як справедлива і жертвна, спрямована на захист рідного краю, "... угнітеннаго до крайности налогами и всіх родов притісненіями, производимыми Бригадиром Вельяміновым и его Коллежскими членами..."³⁶. Дії уряду Петра II, метою яких була реставрація гетьманської форми правління та ліквідація Малоросійської колегії, автор "Історіи Русов" із захопленням називає "прямо царскими": "... возстановляя народам права их и достоянія, властолюбіем и притворствами поврежденна, подтвердил Малороссіи все с нею договоры и прежнія ея привилегіи и, на основаніи оных, зараз уничтожил Малоросійскую Коллегію, и членов ея Великоросійских распустил по их жилищам..."³⁷. Причини лібералізації урядового курсу Російської держави в українських справах анонімний автор вбачав у падінні кн. О.Меншикова, оскільки всі негаразди, що випали на долю України, були "... суть діло злобы и коварнійшей мести властолюбца Меншикова, владівшаго Государем своим и его склонностями почти обаятельно"³⁸.

Концептуальні засади "Історіи Русов" справили значний вплив на історичну канву першої наукової

історії України - "Истории Малой России" Д.І. Бантиша-Каменського, опублікованої в 1822 р. Оцінюючи політичну діяльність наказного гетьмана, історик вбачає у ньому насамперед героя, котрий "... у пориві полум'яної любові до вітчизни..." вирішив пожертвувати своїм життям заради рідного народу³⁹. Бантиш-Каменський, ґрунтуючись на документальних матеріалах, уперше дослідив прерогативи Малоросійської колегії, що їх визначали офіційні інструкції уряду Петра I, звернув увагу на загальнополітичне тло подій, виділивши при цьому й особисті мотиви монархів і царедворців при заснуванні і закритті колегії. Причому нерідко приватні інтереси, суб'єктивні чинники автор визначає як домінуючі фактори російської політики. Зокрема, спиняючись на причинах політичного конфлікту української автономістично настроєної старшини з російськими урядовцями, історик акцентує увагу насамперед на негативних рисах вдачі президента Малоросійської колегії Степана Вельямінова, котрий, будучи людиною прямолінійною і самовладною, не прикладав навіть на позір зусиль, щоб поступово вводити нові порядки, "... пом'якшити ласкавим словом, привітним поведженням ремствування невдоволених... мав намір самочинно управляти Малоросією"⁴⁰.

Ще більшою мірою, ніж у праці Бантиша-Каменського, концепція "Исторії Русов" простежується в синтетичній праці М.Маркевича "Исторія Малороссии" (1842 р.). Дослідник також характеризує Полуботка як патріота рідної землі, котрий, захищаючи інтереси співвітчизників і відстоюючи справедливість, приніс себе у жертву. Розмірковуючи над причинами ліквідації Малоросійської колегії та відновлення гетьманської форми правління, Маркевич, слідом за автором "Исторії Русов", вважає їх наслідком політичного банкрутства кн. Меншикова⁴¹. Історик наголошує на тому, що з 1722 р. в умовах функціонування російської владної установи в Україні "... і гетьманство, і Гетьманщина стали порожніми звуками..."⁴².

Якісні зміни у вивченні розглядуваного нами предмета відбулися в другій половині XIX ст., що зумовлювалося появою нових методологій і введенням до наукового обігу значної джерельної бази. Зокрема, цей час у розвитку вітчизняної історіографії ознаменувався становленням критичних підходів до оцінки державних діячів Гетьманщини. Причому початок такому переосмисленню ролі провідної верстви українського суспільства другої половини XVII - XVIII ст. в політичному житті країни поклала невелика за обсягом стаття молодого історика О.Лазаревського "Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конниским?", опублікована в серпні 1861 р. на сторінках науково-літературного часопису "Основа". У статті автор доводив, що "Історія Русов" містить у собі чимало помилок. Одну з них Лазаревський вбачав у тому, що автор праці у надто "рожевому світлі" зображував наказного гетьмана Полуботка, приписуючи йому такі громадські якості, що, на думку дослідника, йому не були притаманні. Лазаревський наполегливо доводив, що в дійсності подібну промову український старшина не міг виголосити перед імператором Петром I. Історик вважав, що цей факт не підтверджується документально, і в дійсності Полуботок нічим не відрізнявся від сучасного йому панства⁴³.

Критика О.Лазаревського, як відзначав М. Василенко, нищила традицію⁴⁴. Хоча варто відзначити, що думки молодого історика не відразу утвердилися у вітчизняній історичній науці. Редколегія "Основи", публікуючи його статтю, визнала за необхідне зробити примітку, в якій відстоювала традиційний погляд на особу Полуботка. На думку редакції, моральні вади наказного гетьмана аж ніяк не заперечують його громадських чеснот, і тому цілком можливо, що Полуботок міг сміливо висловити цареві свою думку про тяжке становище рідного краю⁴⁵.

У 1876 р. в журналі "Русская старина" з'явилося перше монографічне дослідження, присвячене політичній

діяльності наказного гетьмана, - праця М.Костомарова "Павел Полуботок". Аналізуючи новий джерельний матеріал, почерпнутий переважно з фондів Таємної канцелярії - так звані "допросные речи" П.Полуботка, І.Чарниша, С.Савича, історик констатував, що справжню причину арешту української старшини з наявних документів встановити неможливо. Костомаров погоджується з думкою Лазаревського щодо малої ймовірності факту виголошення Полуботком цілої промови, наведеної в "Історії Русов". Її, на думку дослідника, було складено і приписано йому вже в Україні як відгомін тієї трагедії, що трапилася в російській столиці. Костомаров вказує на існування двох протилежних підходів в оцінці наказного гетьмана. Перший, що виходив від офіційних російських кіл, представляв Полуботка як ворога свого народу, зображаючи натомість його захисником Петра I, інший - концептуально оформлений у середовищі української інтелегенції, навпаки, подавав Полуботка як людину шляхетну та сміливу, ладну пожертвувати власною свободою і навіть життям заради рідного краю. За браком документальних відомостей історик не наважується виносити власний вирок. Він лише обмежується констатацією беззаперечного, на його думку, факту - обвинувачення на адресу Полуботка і старшини, інкриміновані їм у Петербурзі, не мали під собою реального ґрунту. "Ми не можемо визнати ні справедливості тих обвинувачень, що були штучно висунуті проти Полуботка і старшини, ні обвинувачувати старшину за домагання утримувати на Україні старий порядок, що не подобався цареві, - зазначав історик, - Полуботок був однією з жертв, принесених для державних цілей, які у всій діяльності Петра завжди були на першому плані"⁴⁶. Запровадження Малоросійської колегії дослідник оцінював як протиправний акт російського уряду, а саму імперську державну структуру - як орган "передбачуваного царем злиття Малоросії з Росією"⁴⁷.

Дослідження Костомарова про Полуботка спричинило появу монографічної праці О. Лазаревського "Павел Полуботок", опублікованої в 1880 р. У цьому дослідженні родоначальник так званої народницької течії у вітчизняній історіографії розвивав основні положення, висловлені в 1861 р. на сторінках "Основи". Зокрема, сповідуючи народницькі погляди на історичний процес в Україні, автор вважав відповідальними за поневолення і культурний занепад українських народних мас виключно свої провідні верстви, а тому рішуче відмежовувався від національно-державницьких традицій в історіографії, змальовуючи козацьку старшину в негативному світлі. В такому контексті Лазаревський зображував Полуботка насамперед як "... шанолюбця, котрий домагався гетьманства...", а тому в своїх діях орієнтувався лише на інтереси козацької старшини⁴⁸.

Запровадження Малоросійської колегії історик пояснював намірами Петра I ліквідувати самостійність гетьмана, передавши частину його повноважень російським чиновникам. У дослідженні Лазаревського вперше акцентовано увагу на заходах російської адміністрації, спрямованих на реформування фінансової системи Гетьманщини. При цьому мотиви реформ автор вбачав не у фіскальній політиці російської влади, а в тому, що з вини генеральної старшини в президента Вельямінова не було відомостей щодо традиційного порядку оподаткування українського населення.⁴⁹ Науковець також спинився на змінах, що їх запровадила Малоросійська колегія у сфері українського судочинства. Досліджуючи судову практику колегії, Лазаревський констатував, що вона стала певною віхою в історії судочинства Гетьманщини.⁵⁰ У цілому слід відзначити, що наукові праці Олександра Лазаревського, який зібрав і сумлінно проаналізував великий за обсягом документальний матеріал, зберігають свою наукову цінність і нині.

Безпосередньо під впливом концепції Лазаревського,

до того ж практично без залучення нових документальних матеріалів, написані праці Я. Шульгіна та В.Модзалевського. Однак остаточні судження цих авторів щодо оцінки політичної діяльності гетьмана протилежні висновкам родоначальника народницького напрямку в українській історіографії. Так, Я.Шульгін піддає сумніву думку Лазаревського про переважання у політичній діяльності Полуботка приватних мотивів, акцентуючи увагу на тому, що в чолобитних наказного гетьмана нерідко відбивалися інтереси посольства і рядового козацтва.⁵¹ Натомість В. Модзалевський, опонуючи як О.Лазаревському, так і Я.Шульгіну, стверджував, що чернігівський полковник і наказний гетьман діяв лише у своїх власних інтересах, домагаючись гетьманської булави. Тому історик не погоджується не лише з тим, що Полуботок був борцем за народ, а й з тим, що він виражав інтереси привілейованого стану українського суспільства.⁵²

Значний внесок у вивчення політичної історії Гетьманщини першої чверті XVIII ст. зробила О. Єфименко. Грунтуючись на архівній знахідці - так званих "дванадцяти пунктах Вельямінова", вона не лише дослідила розвиток реформи в середині 1723 р., а й висловила ряд цікавих гіпотез з приводу змісту діяльності в Україні російської адміністрації в цілому. Зокрема, вона стверджувала, що запровадження Малоросійської колегії переслідувало насамперед політичні цілі, а саме: ліквідацію української автономії. Крім того, на її думку, певне значення мали й фіскальні потреби царської скарбниці. Соціальні ж мотиви, за глибоким переконанням Єфименко, були пов'язані лише з тимчасовими політичними міркуваннями.⁵³ У синтетичній праці з історії України - "Истории украинского народа" - авторка відзначала, що із запровадженням Малоросійської колегії імператор Петро I, з одного боку, безпосередньо брав до своїх рук управління краєм, а з іншого, - вводив Україну до загальної системи російських колезьких установ.⁵⁴ У методологічному плані Єфименко

сповідувала народницьку ідеологію, а тому в названих працях негативно оцінювала політичну діяльність провідної української верстви, в тому числі й Павла Полуботка, вбачаючи в ньому лише "хижого і наполегливого користолюбця".⁵⁵

В цілому українські історики, які належали до народницької течії в історіографії, повною мірою реалізували заклик Т.Шевченка не ідеалізувати українське шляхетство, фабрикуючи з нього під історичні шаблони національних героїв⁵⁶; і здійснили чималу роботу по соціальній критиці гетьманату.

На наступному етапі розвитку вітчизняної історіографії було досягнуто певних успіхів у справі вивчення позитивного державного досвіду Гетьманщини. У дослідженні проблем політичної історії Війська Запорозького в першій третині XVIII ст. пальма першості, безперечно, належить західноукраїнському історикові, учневі М. Грушевського - Івану Джиджорі. Аналізуючи реформаторську діяльність російського уряду в Україні у 20-і рр. XVIII ст., дослідник констатував її генетичний зв'язок з інкорпораційними тенденціями монархії у попередні часи. Запровадження Малоросійської колегії та її наступну діяльність у Гетьманщині історик оцінював як фактично повну ліквідацію Переяславської системи, яка конституювала договірний принцип російсько-українських міждержавних відносин.⁵⁷

Високо цінуючи значний внесок Джиджорі в дослідження зазначеної проблематики, ми не можемо погодитися з дещо голосливим його висновком про те, що в оподаткуванні українського населення Малоросійська колегія не запровадила нової системи.⁵⁸ На наш погляд, сумнівною також є теза про добровільний характер переходу козаків у підданство державцям⁵⁹, оскільки автор екстраполює поодинокі випадки, характерні для більш ранніх часів, на це складне і суперечливе явище суспільного життя України другої половини XVII - XVIII ст. в цілому.

Дослідженню фінансового ладу Гетьманщини, в тому

числі в роки функціонування Малоросійської колегії, присвячена праця В.Барвінського "Заметки по истории финансового управления в Гетманщине", в якій автор спробував здійснити історичну ретроспекцію системи фінансового управління у Війську Запорозькому від часів гетьманства Богдана Хмельницького до закриття Малоросійської колегії. Однак, зважаючи на вузьку джерельну базу та нарисовий характер дослідження, багатьох аспектів проблеми історик торкається лише в постановочному плані. Зокрема, аналізуючи фінансову систему Малоросійської колегії, дослідник обмежився констатацією головних напрямів реформи системи оподаткування. Розглядаючи результати контрреформ 1726 - 1727 рр. стосовно фінансової сфери, автор вважав, що російський уряд відмовився від усіх нововведень, запроваджених у роки правління колегії⁶⁰, хоча фактичний стан речей у пореформений час свідчить не на користь даної тези.

Більш повно і скрупульозно висвітлив фінансову реформу Малоросійської колегії В.Руднев. Зокрема, автор дослідив фінансовий лад Гетьманщини в дореформену добу, з'ясував головні напрями фінансової реформи 1722-1725 рр., детально реконструював бюджет колегії, а також здійснив спробу проаналізувати джерела формування та використання полкових скарбниць (на прикладі Чернігівського полку) в доколезький час і в роки функціонування Малоросійської колегії. Найбільш науково доказовими є міркування автора щодо бюджету колегії. Вони ґрунтуються на значному джерельному матеріалі та підкріплюються точними підрахунками. Проаналізувавши витратну частину бюджету Малоросійської колегії, Руднев дійшов висновку, що російська установа була своєрідною "... помпою, яка висмоктувала гроші з населення України й передавала їх Москві."⁶¹

Менш переконливими, на наш погляд, є сюжети цієї розвідки, пов'язані з фінансовим ладом Гетьманщини в доколезькі часи. Ґрунтуючись на оцінці офіційного Петербурга, автор категорично заявляє, що фінансове

управління гетьманату стояло на низькому ступені розвитку і дуже мляво розвивалося.⁶² Виходячи з цієї не досить переконливої посилки, Руднев стверджує, що реформи російської адміністрації в Україні стали тим зовнішнім поштовхом, який примусив прискорити темп його розвитку.⁶³

Чимало сюжетів, пов'язаних з державною реформою в Україні в 20-і рр. XVIII ст., знайшли відображення в дослідженнях М.Слабченка. Зокрема, в багатотомній праці з історії державного управління господарством України автор реконструював фінансовий лад Гетьманщини в роки функціонування Малоросійської колегії, окремо спинившись на нововведеннях останньої в даній сфері державного життя. Науковець побіжно розглянув реформу системи оподаткування та деякі інші важливі аспекти цієї проблеми.⁶⁴ В історико-юридичному нарисі "Малорусский полк в административном отношении" автор дослідив реформування структури місцевих органів влади. Він справедливо відзначає, що перенесення на державний ґрунт України інституту російських комендантів було перехідним етапом реформи. Однак при цьому дослідник помиляється щодо датування початку наступного її етапу, стверджуючи, що вперше призначення в українські полки російських офіцерів відбулося у 1724 р., хоча документально зафіксовано, що полковий уряд у Стародубському полку підполковник російської армії І.Кокошкін обійняв роком раніше. Неточно визначені дослідником і масштаби даної акції. Так, Слабченко вказував, що наприкінці 1724 р. "... залишалось лише два полковника з українців... решта були зміщені надісланими комендантами".⁶⁵ Проте джерела свідчать, що в тому році, крім Кокошкіна, на полковницькі уряди в Україну було призначено лише одного чернігівського коменданта М. Богданова. Характеризуючи владну ситуацію в Гетьманщині у роки правління Малоросійської колегії, дослідник стверджував, що остання функціонувала "о-бок с гетманами".⁶⁶ Хоча достеменно відомо, що

російська владна установа розпочала свою діяльність в Україні наприкінці липня 1722 р., а гетьман І.Скоропадський помер 3 липня того ж року. Після його смерті уряд Петра I не лише заборонив проведення нових гетьманських виборів, але й не визнавав за П.Полуботком титулу наказного гетьмана.

В цілому Слабченко, розробляючи недосліджені проблеми вітчизняної історичної науки, нерідко висловлював ефектні й сміливі гіпотези, мало дбаючи при цьому про їх документальне забезпечення та вичерпне наукове обґрунтування. Автор був переконаний, що в нових галузях історії, які тільки починають розроблятися, "доводиться починати з первісного нагромадження матеріалів, збирати по зернятках розкидані вказівки, іноді мимохідь кинуте речення, підхоплювати натяк, намацувати каркас явища. Тільки після такої роботи стане можливим обточення й уточнення тої чи іншої події, інституту й т.п."⁶⁷

На певну недостовірність наведеного Слабченком матеріалу та зроблених на його базі висновків науковці вже давно звернули увагу, що викликало жваву дискусію в історичній періодиці.⁶⁸ Тому дослідження автора з проблем політичної історії гетьманату 20-х рр. XVIII ст. являють певний інтерес завдяки наявності в них оригінальних думок і сміливих гіпотез, однак використовувати їх слід дуже обережно, ретельно аналізуючи фактологічний матеріал і висновки вченого.

Крім названих праць В.Руднева і М.Слабченка, у 20-і рр. з'явилося чимало досліджень, в яких порушувалися різноманітні проблеми з історії державного життя України нового часу. Зокрема, вчений-правник М.Василенко довів правомочність акту заснування Малоросійської колегії, проаналізував концепцію реформи українського судочинства, запропоновану в другій половині 1722 р. наказним гетьманом П.Полуботком, а також у постановочному плані торкнувся проблеми рецепції російського права на судочинство Гетьманщини в роки правління Першої малоросійської колегії.⁶⁹

Оцінюючи роль Павла Полуботка в українській історії, дослідник акцентував увагу не на його особистих рисах, біографії чи належності до певної суспільної верстви, а на розвитку історичних процесів у першій чверті XVIII ст., які "надали його справі ширшого значення, ніж його особисті домагання і класові інтереси".⁷⁰

Заходи російського уряду в сфері судочинства та вплив судової практики Малоросійської колегії на організацію судового процесу в Україні були в центрі уваги І.Черкаського.⁷¹ Правова оцінка гетьманських виборів 1727 р. містилася у дослідженнях Л.Окиншевича.⁷²

В цілому здобутки української історіографії та активна археографічна діяльність наукових установ створювали сприятливі передумови для успішного вивчення розвитку та занепаду Української козацької держави. Однак політичні процеси, що розпочалися в СРСР у 30-і рр., зробили подальші пошуки в цьому напрямі практично неможливими. Тому найвагоміші досягнення у дослідженні зазначеної проблематики в той час були здобуті за межами УРСР.

Українські історики в діаспорі найбільшу увагу приділили дослідженню правових відносин Війська Запорозького, впливу на них юридичних норм і порядків західноєвропейських країн і Російської держави.⁷³ Юридичні аспекти українсько-російських відносин протягом другої половини XVII - XVIII ст. стояли в центрі наукового пошуку А.Яковліва та Б. Нольде.⁷⁴ Крім того, у цей час досліджувалися персоналії державних діячів козацької України, їх внесок у справу збереження української автономії⁷⁵, політико-адміністративний устрій гетьманату⁷⁶ та інші важливі проблеми того періоду.⁷⁷

Попри значні заслуги діаспорних істориків у розробці цілого комплексу важливих проблем української історичної науки, істотним недоліком переважної більшості їх праць є вузькість джерельної бази, що зумовлено об'єктивними причинами.

Лише окремі аспекти проблеми досліджувалися в українській радянській історіографії. Зокрема, В.А. Дядиченко у "Нарисах суспільного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст." торкнувся питання запровадження російським урядом в Україні Малоросійської колегії, що розцінював як істотне обмеження української автономії, пов'язане з посиленням централізаторської політики царського уряду. Головним завданням колегії в Україні, на думку Дядиченка, був контроль за діяльністю гетьмана і генеральної старшини.⁷⁸ Автор неодноразово наголошує на хибності концепцій тих дослідників, які розглядали Гетьманщину як окреме державне утворення, що перебувало у васальній залежності від царя. На його погляд, Росія являла собою єдину централізовану державу, до складу якої тоді і пізніше входило чимало територій, що зберігали тією чи іншою мірою автономне управління, однією з них і була Лівобережна Україна.⁷⁹ Сповідуючи класовий підхід у висвітленні історичного минулого, дослідник досить скептично ставиться до боротьби старшини за збереження української автономії, вбачаючи в ній лише "... вузькокласові цілі - зміцнити своє привілейоване становище і монополю експлуатувати трудящих України".⁸⁰

В монографічному дослідженні А.Пашука "Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII - XVIII ст. (1648-1782)" досліджується процес запровадження російських правових кодексів у судочинство Гетьманщини та роль Малоросійської колегії в ньому.⁸¹ О.Гуржій вивчав сюжети, пов'язані з участю Малоросійської колегії у становленні поземельних відносин на Лівобережній Україні, розв'язанні соціальних суперечностей, що мали місце в тогочасному українському суспільстві.⁸² Крім того, автор займався проблемою поширення російського права на судочинство Гетьманщини.⁸³

Великий інтерес при дослідженні розглядуваного нами предмета становлять праці російських істориків. Наріжним каменем концепцій переважної більшості

російських дослідників в оцінці політичного протистояння в Україні 20-х рр. XVIII ст., як правило, є маніфест імператриці Катерини I від 8 лютого 1725 р., в якому міститься офіційне звинувачення, висунуте російською владою у справі П.Полуботка. В маніфесті, зокрема, наголошувалося, що українська старшина, "не престая от прежнего своего обыклага сквернаго лакомства и чинимих к подлому народу обид и разорений..", домагалася ліквідації Малоросійської колегії, щоб у її відсутність "... удобнее им было подлой народ утеснять, а тому б народу некому на них жалоб приносить".⁸⁴ Так, І.Голиков, один з найбільше ранніх біографів Петра I, у праці "Деяния Петра Великого" (перше видання якої вийшло у світ у 80-і рр. XVIII ст.) надзвичайно високо оцінював державну діяльність першого російського імператора і, відповідно, різко засуджував тих, хто ставав на заваді його реформаторським діям. Щодо політичної боротьби української старшини він зазначав, що влітку 1723 р. імператор був "... огорчен присылкою от малороссийских козачьих полков депутатов с требованием подтверждения своих древних прав, которые, как они думали, учреждением Малороссийской коллегии якобы были нарушены, каковое требование, при тогдашних обстоятельствах (Голиков мав на увазі насамперед загрозу війни з Туреччиною, що наростала через розподіл сфер впливу в Персії. - Авт.), походило более на некое тайное злоумышление".⁸⁵ Далі автор відзначає недовіру Петра I до українців, на яких "... из опытов извесно было... ни в чем полагаться было не мочно".⁸⁶

Значний вклад у розробку проблем політичної історії України 20-х рр. XVIII ст. зробив С. Соловійов, котрий залучив до наукового обігу значний масив документальних свідчень, почерпнутих ним здебільшого із сенатського архіву. В методологічному плані автор, як і його попередник І.Голиков, надзвичайно високо оцінював реформаторську діяльність Петра I, яка є "... прикладом небувалої в історії праці, сили волі в

боротьбі з перешкодами, у боротьбі зі злом, прикладом любові до свого народу..."⁸⁷ Державу дослідник розглядав як вищу стадію суспільного розвитку, а тому позитивно розцінював будь-які дії, спрямовані на її удосконалення. Втручання російського уряду у внутрішні справи Гетьманщини, які, на думку історика, являли собою "хаос і боротьбу елементів"⁸⁸, він вважав заходами, спрямованими на "збереження загальних державних інтересів".⁸⁹ У контексті такого бачення, запровадження Малоросійської колегії та наступні інкорпораційні дії російської адміністрації в Україні Соловйов ставить в один ряд з "прирівненням" Новгорода до Москви і трактує як такі, що сприяли збереженню єдності держави.⁹⁰ Поразка автономістів, на думку Соловйова, була неминучою тому, що опозиціонери, які "хотіли підтримати старовину", "відділили свої інтереси від інтересів решти народонаселення, а тому уряду в його прагненні до прирівнення варто було лише спертись на інтереси нижчих верств народонаселення, щоб побороти прибічників старовини".⁹¹

Вельми цікавими видаються нам міркування іншого відомого російського історика П.Мілюкова, який заперечував оцінки С.Соловйова і досить критично ставився до результатів титанічної реформаторської діяльності першого російського імператора. На думку Мілюкова, реформи не враховували реальних можливостей країни, а тому принесли більше шкоди, ніж користі. Відомості про реформаційні заходи російської адміністрації в Україні в 20-і рр. XVIII ст. на сторінках монографії "Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого" мають епізодичний характер. Історик лише зауважує, що запровадження Малоросійської колегії було результатом подальшого централізаторського руху та існував генетичний зв'язок між актом її заснування і фінансовою реформою, що проводилася у зазначений час урядом Петра I на території Російської імперії.⁹²

Вчений-правник І.Розенфельд в історико-юриди-

чному нарисі "Присоединение Малороссии к России (1654-1793)", досліджуючи історію державних стосунків двох країн, виділяє чотири етапи на шляху повної інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. Найбільш продуктивним, на думку автора, був другий, "петровський" етап, "коли відповідно до загальних завдань петровської держави на перший план висуваються міркування фінансові, турбота про отримання з Малоросії хоча б незначного прибутку, використання її коштів і сил населення на загальнодержавні потреби. Паралельно з цим стосунки з Малоросією починають втрачати свій колишній суто договірний характер".⁹³ Дослідник цілком справедливо відзначає, що запровадження Малоросійської колегії переслідувало насамперед політичні цілі - ліквідацію української автономії. Разом з тим, на нашу думку, автор дещо перебільшує значення контрреформ 1727 р., стверджуючи, що з цього часу "Малоросія почала жити за своїми стародавніми правами" і від "завершеного майже об'єднання Малої Росії російський уряд відмовився для того, щоб вступити в епоху хитань, сумнівів і безпринципності".⁹⁴

У сучасній російській історіографії проблеми, пов'язані із заснуванням і функціонуванням Малоросійської колегії - однієї з ланок центральної державної структури, - як правило, авторами ігноруються. Показовими в цьому відношенні є монографії Є.Г. Анисімова, М.І. Павленка та ін.⁹⁵

Отже, огляд історичної літератури з досліджуваного предмета переконливо свідчить, що, незважаючи на певний інтерес, виявлений вітчизняними та зарубіжними істориками до теми, загалом вона залишається недо-статньо розробленою. Насамперед відсутні комплексні дослідження реформаторських дій уряду Петра I в Україні в 20-і рр. XVIII ст. та її наслідків. Крім того, поза увагою науковців залишилися сюжети, пов'язані з реформою структури верховної влади Гетьманщини, органів місцевого самоврядування та певною мірою суду і судочинства.

Х Х Х

Всі події на сторінках монографії датуються за старим стилем, що спеціально кожного разу не оговорюється. Наукові дослідження, опубліковані іноземними мовами, цитуються в перекладі, а фрагменти документальних свідчень епохи наводяться мовою оригіналу. Староукраїнські та староросійські тексти в цитатах транскрибуються, тобто виносні літери пишуться в рядку, тверді знаки опускаються, літера "ять" в українському тексті передається як "і", в російському - як "е".

ПРИМІТКИ

- ¹ ПСЗ. - Изд. 2-е. - СПб., 1830. - Т. 5-7.
- ² Сб. РИО. - СПб., 1886-1898. Т. 54 - 56, 59, 60, 63, 66, 69.
- ³ Источники малороссийской истории. - М., 1859. - Ч.2. - 340 с.
- ⁴ Экстракт... - Чернигов, 1902. - Вып. 2. - 296 с.
- ⁵ За. - М.-Л., 1945; Доклады и приговоры Правительствующего сената в царствование Петра Великого /Под ред. Н.В. Качалова. - СПб., 1880-1892. - Т. 1-5.
- ⁶ Ведомости Петра Великого. - М., 1903-1906. - Вып. 1-2; Записки русских людей. События времен Петра Великого /Сост. Н. Сахаров. - СПб., 1841; Реформы Петра I (Сборник документов) (Сост. В.И. Лебедев. - М., 1937; Бумаги Петра Великого (Подг. А.Ф. Бычков. - СПб., 1872.
- ⁷ Л а з а р е в с к и й А. М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы // ЧИОНЛ. - Кн. 12. - К., 1898.-С. 90.
- ⁸ "Диариуш"... - С. 1-74; Журнал... - С. 92-145; Протокол отпускных писем. - Одесса, 1913. - 115 с.
- ⁹ Матеріали до історії українського права (Під ред. акад. Н.П. Василенка. - К., 1929. - Т. 1. - 235 с; Збірка матеріалів до історії

Лівобережної України та українського права XVII - XVIII вв. (під ред. акад. Н.П. Василенка // Український археографічний збірник. - К., 1926. - Т. 1, - С. 50 - 164.

¹⁰ Матеріяли до історії українського права... - С. 157.

¹¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича (Изд. А. Марковича. - М., 1859. - Ч. 1 - 2; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 - 1767 гг.) (Под ред. А.М. Лазаревского. - К., 1893 - 1897. - Ч. 1 - 3; Дневник Николая Ханенко (1719 - 1723, 1754 г.) // КС. - 1896. - № 7, 8. - С. 151 - 196; Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 1727 - 1753 гг. - К., 1884. - 524 с; Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 - май 1727 гг.) // КС. - 1896. - № 7 - 8. - С. 100 - 150.

¹² Летопись занятий археографической комиссии за 1904 год. Вып. 17. - СПб., 1907. - С. 1 - 594 (розд. пагінація).

¹³ Грушевський М. Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку (Розвідки і замітки). - К., 1930. - С. 111.

¹⁴ Левицкий О. Предисловие // Літопись Самовидца. - К., 1878. - С. V.

¹⁵ Див.: Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992 - С. 91 - 96.

¹⁶ Краткое описание Малороссии // Літопись Самовидца. - К., 1878. - С. 239.

¹⁷ Там само. - С. 308, 318 - 319.

¹⁸ Черниговская летопись по новому списку (1587 - 1725) // КС. - 1890. - Т. 29 (Приложение). - С. 101.

¹⁹ Там само. - С. 101 - 103.

²⁰ Василенко М. Павло Полуботок (З приводу двісталітньої річниці його смерті (29. XII. 1724) // Україна. - Кн. 6. - 1925. - С. 82..

²¹ Мицик Ю.А. Передмова // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. - С. 36.

²² Костомаров Н.И. Павел Полуботок (Истор. произведения. Автобиография. - К., 1989. - С. 417.

²³ Антонович В. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. - К., 1888. - С. VII - XII.

²⁴ Там само. - С. XII.

²⁵ Літопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской... // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и

- Западной Руси. - К., 1888. - С. 55 - 56.
- 26 Л е в и ц к и й О. Указ. соч. - С. V.
- 27 Т а м с а м о. - С. VI.
- 28 М а р к е в и ч Н. История Малороссии. - М., 1848.-Т. 5.-С.93.
- 29 Р у б а н В.Г. Краткая Летопись Малые Россii. - СПб., 1777.
- 30 М а р к е в и ч Н. Указ. соч. - Т. 5. - С. 91, 100 - 102.
- 31 Краткое историческое описание о Малой Россii до 1765 года // ЧОИДР. - 1848. - Кн. 2. - С. 39.
- 32 Т а м с а м о. - С. 40.
- 33 Р и г е л ь м а н А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще... - М., 1847. - Кн. 5. - С. 116 - 121.
- 34 С и м о н о в с к и й П. Описание о козацком народе и о военных его ділах, собранное через бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года. - М., 1847. - С. 140 - 141.
- 35 Исторія Русов или Малой Россii. Соч. Г. Конискаго, архієпископа Белорусскаго. - М., 1846. - С. 255.
- 36 Т а м с а м о. - С. 228
- 37 Т а м с а м о. - С. 232.
- 38 Т а м с а м о. - С. 231.
- 39 Б а н т ы ш-К а м е н с к и й Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С. 431.
- 40 Т а м с а м о. - С. 428.
- 41 М а р к е в и ч Н. Указ. соч. - Т. 2. - М., 1842. - С. 568.

- 42 Там само. - С. 564.
- 43 Лазаревский А.М. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским? // Основа. - 1861. - № 8. - С. 85.
- 44 Василенко М.П. Назв. праця. - С. 86.
- 45 Основа. - 1861. - № 8. - С. 85.
- 46 Костомаров Н.И. Указ. соч. - С. 424.
- 47 Там само.
- 48 Лазаревский А.М. Павел Полуботок // Русский архив. - 1880. - Кн. 1. - С. 148.
- 49 Там само. - С. 155.
- 50 Лазаревский А.М. Суды в Старой Малороссии // КС. - 1898. - Т. 11. - С. 75 - 115.
- 51 Я. Ш [у л ь г и н] Павел Полуботок, полковник черниговский (1705 - 1724) // КС. - 1890. - Т. 31. - С. 538.
- 52 Модзалевский В.Л. Павел Леонтьевич Полуботок. Биграфический очерк. СПб., 1903. С. 66 - 67.
- 53 Ефименко А.Я. Двенадцать пунктов Вельяминова /Южная Русь (Очерки, исследования и заметки). - СПб., 1905. - Т. 2. - С. 125.
- 54 Е е ж е. История украинского народа. - К., 1990. - С. 306.
- 55 Там само.
- 56 Грушевський М. Назв. праця. - С. IV.
- 57 Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722.- 1723 р. /Україна в першій половині XVIII віку (Розвідки і замітки). - К., 1930. - С. 104.

- 58 Там само. - С. 101.
- 59 Там само. - С. 103.
- 60 Барвинский В.А. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине. - Харьков, 1914. - С. 17 - 18.
- 61 Руднів В. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I // Науковий збірник за рік 1725 (Записки Українського Наукового товариства в Києві). - Т. 20. - К., 1926. - С. 162.
- 62 Там само. - С. 137 - 140.
- 63 Там само. - С. 140.
- 64 Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны: Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII ст. - Т. 4. - Одесса, 1925. - 330 с.
- 65 Егоже. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). - Одесса, 1909. - С. 108.
- 66 Там само. - С. 54.
- 67 Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета // Науковий збірник за рік 1925. - Т. 20. - К., 1926. - С. 64.
- 68 Див.: Василенко М.П. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки // ЗНТШ.-1912. - Т. 108. - С. 103 - 116; його ж. Рец.: Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. - Одесса, 1911. - С. 292) // ЗНТШ. - 1912. - Т. 113. - Бібліогр.: С. 193 - 196; його ж. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII - XVIII ст. З приводу заміток М.Є. Слабченка // ЗНТШ. - 1913. - Т. 116. - С. 79-86; Оглобин О. Вадим Модзалевський і Микола Василенко // УІ. - 1978. - № 4. - С. 56.
- 69 Василенко М.П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ. - Львів, 1925. - С. 105 - 130; його ж. З історії устрою

Гетьманщини: Критичні замітки // ЗНТШ. - 1912. - Т. 108. - С. 103 - 116; й о г о ж. Конституція Филиппа Орлика // Уч. зап. Інститута РАНИОН. - М., 1929. - Т. 3. - С. 153 - 171. .

70 В а с и л е н к о М. Павло Полуботок... - С. 89.

71 Ч е р к а с ь к и й Ю. Устрій та поступок козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. - Вип. 6. - К., 1929. - С. 427 - 457.

72 О к и н ш е в и ч Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. - Вип. 6. - К., 1929. - С. 253 - 411.

73 О к и н ш е в и ч Л. Лекції з історії українського права. - Мюнхен, 1947; Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einfluse auf das ukrainische Recht im 16 - 18 Jahrhundert. - Leipzig, 1942.

74 Я к о в л і в А. Українсько-московські договори в XVII - XVIII віках. - Варшава, 1938; Nolde B. L'Ukraine sous le protectorat Rasse. - Paris, 1915.

75 Б о р щ а к І. Мазепа - людина й історичний діяч // ЗНТШ. - 1933. - Т. 152. - С. 1 - 33; й о г о ж. Гетьман Пилип Орлик і Франція. Сторінки дипломатичної історії // ЗНТШ. - 1930. - Т. 134. - С. 79 - 136; К о с т р у б а Т. Гетьман Іван Скоропадський (1708 - 1722). - Львів, 1932. - С. 32; К р у п н и ц ь к и й Б. Гетьман Пилип Орлик (1672 - 1742). Огляд його політичної діяльності. - Варшава, 1938. - С. 252; й о г о ж. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727 - 1734). - Авгсбург, 1948. - С. 192; Krupnijkyi B. Hetman Masepa und seine Zeit (1687 - 1709). - Leipzig, 1942. - 260 s; М а с к і в Т. Prince Masepa, Hetman of Ukraine in contemporaty English publications 1687 - 1709. - Chicago, 1967. - 210 P; О г л о б л и н О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк, 1960. - 408 с.

76 G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. - Gambridge, Massachusetts. - 1978. - V. 1 - 2.

- 77 Борщак І. Соборна Україна. - Париж, 1947; Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII - XVIII ст. - Мюнхен, 1959; Kohut L.E. Problems in Studying the Post-Khmelnyskyi Ukrainian Elite (1650 s to 1830 s): Present State of Research and Future Tasks // Rethinking Ukrainian History / I. Rudnytsky, ed Edmonton, 1981. P. 103 - 119; Kohut L.E. Russian Centralism and Ukrainian autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate (1760 s - 1830 s). - Edmonton, 1988; Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. - Boulder, 1981.
- 78 Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII початку XVIII ст. - К., 1959. - С. 118.
- 79 Там само. - С. 102.
- 80 Там само. - С. 118.
- 81 Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII - XVIII ст. (1648 - 1782). - Львів, 1967.
- 82 Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. - К., 1986. - С. 23, 68, 95.
- 83 Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII - XVIII ст.) // Істор. зошити. - К., 1994. - С. 32 - 36.
- 84 П С З. - Т. 7. - № 4651.
- 85 Голиков И.И. Деяния Петра Великого. - Изд. 2-е. - М., 1839. - Т. 9. - С. 282.
- 86 Там само.
- 87 Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом. - М., 1984. - С. 145.
- 88 Там само. - С. 144.

- 89 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - СПб., б/г. - Т. 18. - С. 825.
- 90 Там само. - С. 830.
- 91 Там само.
- 92 Миллюков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. - СПб., 1892. - С. 613.
- 93 Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654 - 1793). Историко-юридический очерк. - Пг., 1915. - С. 117.
- 94 Там само. - С. 129 - 130.
- 95 Анисимов Е.Г. Время петровских реформ. - Л., 1989. - 496 с.; Павленко Н.И. Петр Великий. - М., 1990. - 591 с.; Горобець В.М. Рец.: (Анисимов Е.Г. Время петровских реформ. - Л., 1989) // УИЖ.-1992. - № 6. - С. 149 - 151; Омельченко О.А. Рец.: (Павленко Н.И. Петр Великий. - М., 1990) // ВИ. - 1991. - № 12. - С. 227 - 229; див. також: Голикова Н.Б.К и слягина Л.Г. Система государственного управления // Очерки русской культуры XVIII в - Ч.2. - М., 1987. - С. 73 - 94; Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. - М., 1960.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА ПОЧАТКУ XVIII ст.

I.1. Політико-правові засади української автономії

Національно-визвольні змагання українського народу, що у формі козацьких повстань перманентно - то з більшою, то з меншою силою, - відбувалися протягом усієї першої половини XVII ст., наприкінці 40-х років переростають у загальнонаціональну Визвольну війну, у вир якої втягуються всі регіони та суспільні верстви України. Влітку-восени 1648 р. на звільнених козацькою шаблею територіях ліквідовуються старі польсько-шляхетські владні відносини і надзвичайно інтенсивно проходять процеси національного державотворення. Козацький устрій Запорозької Січі, що вже з кінця XVI - початку XVII ст. починає частково проникати "на волость", у цей час опановує величезними територіями, не лише зумовлюючи докорінні зміни в суспільно-політичному, адміністративному устрої краю, але й супроводжуючись кардинальними перетвореннями в сфері соціально-економічних відносин.

На початку 1649 р. Богдан Хмельницький та його оточення вперше в історії української політичної думки чітко сформулювали національно-державну ідею - створення незалежної держави в етнографічних межах України. Її реалізація стає основним завданням військово-політичної діяльності українського керівництва. Тому, виступаючи в травні 1649 р. в похід проти Польщі, гетьман прагнув розгромити ворога та створити незалежну Українську Руську державу від Перемишля до московського кордону¹. Трохи згодом, у жовтні 1652 р., молдавський господар Василь Лупул у розмові з польським єзуїтом Щитніцьким наголошував, що "задум Хмельницького - панувати абсолютно і незалежно, не підляга-

ючи ніякому монархові і володіти всією землею, яка починається від Дністра і йде до Дніпра і далі, до московського кордону"².

Проте геополітична ситуація в регіоні на середину XVII ст. виявилась вельми несприятливою для реалізації державотворчого потенціалу нації. Жодна з сусідніх країн не була зацікавлена у зміцненні молодого державного організму, поява якого істотно впливала на співвідношення сил у регіоні. Тому керівні кола не лише Польщі, але й Криму, Туреччини та Росії воліли б бачити в Україні не суверенного суб'єкта міжнародної політики, а її об'єкта під власною зверхністю.

Після Зборівського фіаско для українських політиків дедалі очевиднішою ставала ненадійність союзника в антипольській коаліції - Кримського ханства, керівництво якого було заінтересоване у збереженні нетривкої рівноваги сил в українсько-польському протистоянні, що сприяло поживленню традиційного для ханства невільницького "промислу" та забезпечувало посилення позицій Криму в даному регіоні. Трагедія 1651 р. остаточно переконала гетьмана та його оточення в тому, що хан вичерпав свої потенції як союзник України. У серпні 1653 р. військовий писар Війська Запорозького І.Виговський у листі до думного дяка Л.Лопухіна зазначав: "Татарам уже не верим, потому что только утробу свою насытити ищут и мехи пенезми наполнити, а православных пленят и убивают..."³.

Гетьманський уряд не мав також ілюзій щодо можливості пошуку компромісу з Варшавою. Після смерті канцлера Є.Осолінського (серпень 1650 р.) в польському керівництві бере верх радикально-консервативне угруповання, котре мріяло про збройне розв'язання "української проблеми". Тому, незважаючи на блискучу перемогу козацької зброї, здобуту 23 травня 1652 р. під Батогом, польський уряд категорично відхилив пропозиції Хмельницького щодо перемир'я (навіть на умовах політичної автономії України, окресленої Зборівською угодою 1649 р.), поставивши мету досягнення повної

капітуляції Війська Запорозького та визнання ним "Ординації" 1638 р.⁴

Тривала кровопролитна боротьба спричинила глибоку економічну кризу в Україні, виснажила її продуктивні сили. У суспільстві накопичувалися психологічна втома, зневіра в можливість успішного завершення війни, розчарування в діяльності гетьманського уряду. Умови Зборівського та ще більшою мірою Білоцерківського договорів призвели до значного загострення соціально-економічних суперечностей у суспільстві, масових соціальних рухів, що прокотились у 50-х роках майже по всіх регіонах України. За влучним висловом М. Грушевського, після Зборова крива української революції безповоротно заломилась і більше вже не змогла випростатись⁵. Більше того, в Україні наростала загроза виникнення громадянської війни⁶, наслідки якої були б фатальними для молодого держави.

Прагнучи вийти з глухого кута, в який об'єктивні обставини штовхали Україну, гетьманський уряд розгорнув енергійну дипломатичну діяльність, спрямовану на пошук надійних союзників для боротьби з Польщею. Найбільш вірогідними партнерами по антипольській коаліції у цей час були Порта та Москва, причому внаслідок насамперед релігійної та етнічної близькості спілка з царем видавалася значно перспективнішою. Тому українське керівництво докладає максимум зусиль для залучення Московської держави до боротьби з Польщею. В екстремальних умовах середини 1653 р. гетьман вдається навіть до рішучого дипломатичного демаршу, погрожуючи Москві в разі відмови від надання нею Україні військово-політичної допомоги прийняти протекцію турецького султана⁷.

Загроза поширення османського впливу на південно-західних кордонах Московської держави, як свідчать матеріали Земського собору 1 жовтня 1653 р., остаточно переважила шальки терезів, що визначали зовнішньополітичний курс уряду Олексія Михайловича, на користь союзу з Українською державою. У резолюціях собору

читаємо: "и чтоб их не отпустить в подданство турецкому султану или крымскому хану..., приговорили: гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами и з землями принять..."⁸

В історіографії існують діаметрально протилежні думки щодо принципового характеру акту 1654 р. Так, П.Куліш, Г.Карпов, В.Мякотін, а також їх послідовники та епігони в російській історіографії, а пізніше офіційна радянська історична наука заперечували договірний характер подій, декларуючи їх здебільшого як "акт возз'єднання України з Росією". Натомість М.Костомаров, П. Шафранов, М.Грушевський, Б.Нольде, А.Яковлів, І Розенфельд, О.Оглоблін та інші дослідники наголошують, що, незважаючи на специфіку заключних документів українсько-російських переговорів (так званих Березневих статей), акт 1654 р. слід оцінювати як договір між двома рівноправними сторонами.

Наукова аргументація останніх, а також документальні свідчення переконливо вказують на договірний характер спілки 1654 р. Причому в джерелах зазначається, що навіть у найзагрозливіші для Української держави моменти уряд Богдана Хмельницького на переговорах з московськими представниками не ставив питання про безумовне входження українських земель під скіпетр Романових. Мова завжди йшла про певні умови-статті, на яких би ґрунтувались українсько-російські міждержавні відносини. Так, після Берестецької трагедії у розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом (котрий виступав посередником у зносинах України з Московією) Хмельницький, висловлюючи побажання бути "під високою рукою московського царя", разом з тим, наголошував: "... дамо на себе договірне письмо за руками, з великим укріпленням..."⁹. Ще більш промовистою є заява Виговського, котрий у розмові з московським послом (друга половина 1651 р.) вказував, що в разі принципової згоди царя на прийняття Війська Запорозького під своє покровительство він особисто виїде до Москви і "... стане домовлятися, на яких статтях цьому бути"¹⁰.

Щоправда, умови політичного цейтноту, в якому перебувало українське керівництво, спонукають його на-

полегливо шукати шляхи залучення Москви до антипольської коаліції, активно демонструючи власну прихильність і щедро роздаючи далекосяжні обіцянки цареві, особливо не турбуючись з приводу їх виконання в майбутньому.

Трагічність ситуації, в якій опинилася Українська держава наприкінці 1653 р., детермінувала характер українсько-російської спілки, укладеної та юридично оформленої в січні-березні 1654 р. Зокрема, М. Грушевський зазначав з цього приводу, що весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Москвою на початку своєї боротьби з Річчю Посполитою, ще повною сил, повною людністю, здатною бути опозицією Москві¹¹.

В ході українсько-російських переговорів, незважаючи на тверде бажання українського керівництва зберегти державну самостійність Війська Запорозького, обмежившись лише номінальним визнанням зверхності московського монарха, уряду Олексія Михайловича вдалося внести до заключних документів окремі положення, які певною мірою обмежували український суверенітет як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики. Зокрема, московська сторона відкинула запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, який передбачав виплату сюзерену щорічної заздалегідь визначеної суми данини (аналогічної до системи фінансових взаємин Порти з васалами). Натомість Москва встановила такий порядок, при якому збирання податків здійснювалося в Україні хоч і представниками місцевої адміністрації, але від імені царя та під контролем його представників ("тех людем, кого государь пришлет")¹². Іншим, не менш важливим обмеженням українського суверенітету стала заборона дипломатичних зносин Чигирини з варшавським і стамбульським дворами та зобов'язання ставити до відома Москву про характер стосунків з іншими правителями¹³.

Проблема встановлення правового змісту угоди 1654 р. вже давно привертала пильну увагу дослідників, науковий

доробок яких є досить значним. Разом з тим, він містить вельми широкий спектр оціночних характеристик і дефініцій, що не дозволяє вважати проблему дослідженою. Так, радянська історіографія, як зазначалося вище, в умовах диктату державно-партійних структур заперечувала договірний характер спілки, декларуючи події як акт "возз'єднання України з Росією", що став "... законним результатом усієї попередньої історії двох братніх слов'янських народів"¹⁴. Певна частина вчених (переважно російських) вбачає в подіях 1654 р. повну або часткову, тобто на певних умовах, інкорпорацію України Російською державою¹⁵. В. Липинський, І. Борщак, О.Оглоблин, у пізніших працях А. Яковлів оцінюють стосунки Війська Запорозького з Москвою, юридично оформлені в Переяславсько-московській угоді, як військово-політичну спілку антипольського та антикримського спрямування у формі протекторату¹⁶. Близьку за змістом точку зору відстоюють О.Ейхельман і С.Шелухін, котрі розглядають угоду як "договір союзу і гарантій", що мав персональний зв'язок Української держави з московським царем - "вотчинником"¹⁷. Б.Галайчук і С.Іваницький для характеристики подій вводять поняття "квазіпротекторат"¹⁸. В.Сергієвич, М. Василенко розцінюють акт 1654 р. як персональну унію¹⁹, натомість М.Дьяконов наголошує на реальному її змісті²⁰.

Однак серед розмаїття думок з приводу даної проблеми найбільш аргументованими та документально підтвердженими, на наш погляд, є позиції тих дослідників, які оцінюють Переяславсько-московський договір як такий, що конституював стосунки васалітету (які на практиці набули характеру відносин номінального васалітету)²¹. Адаже хоч доповнення, зроблені царським урядом у березні 1654 р., посилювали залежність Української держави від сюзерена, проте в цілому характер угоди відповідав змісту васальної залежності, при якій Україна зберігала недоторканим існуючий суспільно-політичний та соціально-економічний лад, територіально-адміністративний поділ, незалежність збройних сил тощо.

Переяславсько-московський договір мав для України важливе військово-політичне значення. По-перше, гетьманському уряду вдалося залучити на свій бік сильного стратегічного союзника, в якого були серйозні реваншистські наміри щодо польської сторони. По-друге, в політичному відношенні договір засвідчив у міжнародній системі координат повну політичну емансипацію українського суспільства з-під влади польських королів, зафіксував *de jure* існування Української держави та її суспільно-політичний лад. Тому поділяємо думку І. Крип'якевича про те, що "союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики"²², і вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини 50-х років XVII ст. підписання договору стало значним успіхом української дипломатії.

Вийшовши з військово-політичної ізоляції, Хмельницький у 1654-1657 рр. рішуче проводить курс на звільнення та об'єднання в соборній Українській державі всіх етнічноукраїнських земель, наполегливо працює над зміцненням державної конструкції Війська Запорозького. Формування харизматичності Богдана Хмельницького сприяло консолідації національно-патріотичних сил суспільства, еволюціонуванню державної ідеї, зміцненню центральних органів влади²³. Ратифікаційні акти царського уряду гетьман не оприлюднив в Україні, а у своїй діяльності майже не враховував накинута російською стороною в екстремальних умовах обмеження власного суверенітету.

Так, у 1654-1656 рр., посилаючись на непевні умови воєнного становища, Хмельницький тактовно відкидає претензії Москви щодо нерегулярного надходження українських коштів до російської скарбниці, введення в українські міста царських залог на чолі з воеводами тощо. А 10 червня 1657 р. він категорично заявляє послам Олексія Михайловича, що "судье де Самойлу и полковнику Тетере (тобто українським представникам на переговорах у Москві в березні 1654 р. - Авт.) он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское ве-

личество в болших городех - в Чернигове, в Переяславе, в Нежине - велел быти своего царского величества воеводам"²⁴. Не було втілено в життя й обмеження у сфері зовнішньої політики. Гетьманський уряд після Переяслава продовжує проводити жваву дипломатичну діяльність (яка значно активізувалася після російсько-польських переговорів у Вільно 1656 р.), не лише ігноруючи царські заборони, але й не ставлячи до відома уряд Олексія Михайловича про характер і зміст зносин з представниками інших держав²⁵. Водночас Хмельницький наполегливо проводить курс на зміцнення державних інституцій Війська Запорозького, впровадження в політичне життя України спадкових форм верховної влади.

Смерть Богдана Хмельницького наприкінці липня 1657 р. була тяжким ударом для молодої держави. Вона стала також певним рубежем в українсько-російських стосунках. Внаслідок низького рівня національної та політичної свідомості народу вцілому та його еліти зокрема, міжусобиць старшинських угруповань, грубих прорахунків уряду Івана Виговського як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики, деструктивної ролі січового товариства Українська держава потрапила в глибоку політичну кризу, яка наприкінці 1657 - на початку 1658 р. переростає в громадянську війну.

У громадянському конфлікті, що набував дедалі кривавіших обрисів, як опозиція, так і гетьманська партія, не розраховуючи на власні сили, звертаються за допомогою до Москви та інших сусідніх держав, створюючи тим самим небезпечні прецеденти безпосереднього чужого втручання у внутрішні справи України²⁶.

Наступна генерація українських політиків - діячів так званої Руїни, переслідуючи вузькостанові чи приватні інтереси, також апелює до Москви, Варшави, Бахчисарая чи Стамбула, що, зрештою, призводить до територіального розчленування Української держави, підпадання окремих її частин під зверхність іноземних правителів. З середини 70-х років XVII ст. практично припиняються державотворчі процеси на Правобережжі. З цього

часу державна територія України локалізується землями Лівобережжя (особливе місце в поліцентричній системі національної державності займала Запорозька Січ).

Державно-правовий статус Лівобережної України, що перебувала під зверхністю російського монарха, в останній третині XVII - на початку XVIII ст. в основному визначали положення Глухівського договору 1669 р. Цей договір став своєрідним політичним компромісом деморалізованої тривалою війною та руїною національної державності українською старшиною, з одного боку, та виснаженою багатолітньою війною з Польщею й участю в міжусобицях в Україні Російською державою, - з іншого. Уклавши Глухівський договір, Росія відмовилася від інкорпораційних за змістом московських статей Івана Брюховецького 1665 р., що передбачали підпорядкування українських міст і сіл безпосередньо цареві (виняток становили лише поселення та населені пункти, де мешкали козаки), введення для управління ними московських воєвод, залучення податкових коштів з України до царської скарбниці²⁷. По суті, передбачалося зведення української державності до рамок станової автономії козацтва - становища, що мало місце наприкінці XVI ст., щоправда, у дещо розширеному ареалі²⁸.

Договір 1669 р., незважаючи на заборону зовнішньополітичних зносин гетьманського уряду, правове закріплення перебування царських воєвод у деяких полкових містах Гетьманщини (Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі), певне обмеження вільної гетьманської елекції, в цілому забезпечував гарантії існування української державності під зверхністю російської корони. Зокрема, царським воєводам заборонялося втручатись в українське судочинство та порушувати традиційні козацькі права і вольності, фінансові взаємини гетьманату з Москвою регулювалися положеннями угоди 1654 р., земельні пожалування в Україні ставали винятковою прерогативою гетьманського уряду тощо²⁹.

Глухівські статті відіграли помітну роль в історії української державності 70-90-х років XVII ст. Поряд із

статтями Юрія Хмельницького 1659 р. Глухівський договір був відправною точкою при виробленні умов наступних українсько-російських договорів останньої третини XVII ст. - Конотопських (1672 р.) та Переяславських (1674 р.) статей Івана Самойловича і Коломацьких (1687 р.) - Івана Мазепи³⁰.

Разом з тим, при елекції як Самойловича, так і Мазепи зримо виявилася тенденція поступового, але водночас неухильного обмеження політичної автономії Гетьманщини. Так, до статей 1672 та 1687 рр.* було включено лише ті положення угоди 1669 р., які повною мірою влаштовували династію Романових, натомість усі нововведення мали на меті звуження державних компетенцій гетьманату.

Про трансформацію поглядів російських політиків на українські справи свідчила поява в тексті Коломацького договору пункту 19, в якому, зокрема, зазначалося: "... народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением..."; щоб були в одній державі "... обще, яко единой христианской веры и никто б голосов таких не испушал, что Малороссийской край - гетманского регименту, а отзывались бы единоголасно: "Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом..."³¹.

На думку О.Оглоблина, процитоване вище положення заперечувало державний характер гетьманської влади, а отже, і українську державність³². Але, зважаючи на те, що воно не було втілене в життя наприкінці XVII ст., це лише цінне свідчення про наміри російських політиків щодо української автономії в зазначений час.

* Включені до Переяславського договору 1674 р. нововведення відображали насамперед специфіку правобережного регіону, включеного під регимент І. Самойловича внаслідок успішного українсько-російського походу, здійсненого наприкінці 1673 - на початку 1674 р.

Крім невпинного обмеження автономних прав України, в 70-90-х роках відбувалося подальше інтегрування Війська Запорозького під скіпетр Романових, яке нерідко суперечило змісту попередніх домовленостей. Так, усунення від влади Мню-гогрішного та Самойловича з наступним проведенням слідства і суду в Москві суперечило як 20 пункту Глухівського, так і 6 пункту Переяславсько-го договорів.

Тоді ж царський уряд започатковує також практику втручання в кадрову політику гетьманату. Зокрема, у 1690 р. указом з Москви було зміщено з урядів генерального осавула В.Сербина, полковників Л.Полуботка і Д.Райчу³³.

Важливу роль у здійсненні контролю над ситуацією в Україні, нагляду за діяльністю козацької адміністрації, насамперед гетьмана, відігравав заснований у 1663 р. Малоросійський приказ³⁴. З плином часу компетенція приказу та, відповідно, обсяг його роботи невпинно зростали, про що побіжно свідчило зростання його складу. Так, якщо в 1677 р. у приказі працювало 18 піддячих, то в 1697 р. - 40³⁵.

В цілому, оцінюючи з політикоправової точки зору українсько-російські взаємини у другій половині XVII ст., слід констатувати, що вони ґрунтувалися на принципах жорсткої васальної залежності. У той час Гетьманщина мала широку політичну автономію, межі якої, однак, поступово, внаслідок цілеспрямованої діяльності сюзерена, помітно звужувалися.

1.2. Українсько-російські відносини в період становлення імперії

Якісні зміни в соціально-економічному та політичному устрої Російської держави, становлення нової політичної доктрини її керівництва неминуче позначалися на стосунках України та Росії. Імперські тенденції, що були характерні для політичного курсу уряду Петра I, з кінця XVII ст. починають справляти вирішальний

вплив і на українські справи.

Особливу інтригу розвитку українсько-російських взаємин додає та обставина, що в цей час у центрі подій знаходилися такі неординарні й суперечливі історичні діячі, як російський цар Петро I та український гетьман Іван Мазепа. Український правитель, будучи, безперечно, непересічним політиком, за короткий строк зумів завоювати безмежну довіру царя. А це, в свою чергу, дало змогу йому підняти авторитет гетьманської влади всередині країни та певною мірою навіть справляти вплив на розвиток подій на міжнародній арені. Зокрема, Мазепа встановлює постійні активні зв'язки з польським керівництвом, підтримує контакти з молдавським господарем і правителями татарських орд³⁶. В 1701 р. буджацькі татари навіть звертаються до українського регіментаря з пропозицією прийняти їх під гетьманську протекцію³⁷. Царська адміністрація в 1692 р. у відповідь на звіт Мазепа про фінансову діяльність Військового скарбу запевняє його, що "... не токмо те зборы, но и всякие порядки и устройства в малороссийских городех ведаст он, гетман..."³⁸.

Проте такі довірливі стосунки з царем мали і зворотній бік. Мазепа повинен був постійно підтверджувати в очах сюзерена своє реноме, активно демонструючи власну лояльність і запобігливість. Саме тому, наприклад, гетьман з власної ініціативи надсилає до Москви вищезгаданий фінансовий звіт, скрупульозно інформує уряд Петра I про внутрішнє становище України та ситуацію на її кордонах, про характер її зносин з урядами інших країн³⁹. Така політика спочатку сприяє консервації української автономії, проте в цілому таїть у собі серйозну небезпеку "тихої" інтеграції Гетьманщини до складу Російської імперії, перетворення України на провінцію останньої. Ефемерність гетьманської влади добре усвідомлював І. Мазепа, який у 1701 р. в листі до буджацьких татар зазначав: "... прежние обыкновения казацкие миновались, без повеления государя гетманы ничего не предпринимают..."⁴⁰.

З кінця 80-х років XVII ст. в політиці царського уряду виділяється один з напрямів інкорпораційної діяльності в Україні, що повною мірою заявить про себе на початку XVIII ст. - використання продуктивних сил і військового потенціалу Гетьманщини при вирішенні власне російських внутрі- та зовнішньополітичних проблем. Крім направлення козацьких підрозділів за межі України, в цей час великого розповсюдження набуває практика їх підпорядкування російським офіцерам, зокрема й іноземним найманцям, що викликає численні непорозуміння та конфліктні ситуації, спричинені службовими зловживаннями та зверхнім ставленням до нерегулярних козацьких формувань з боку останніх⁴¹.

На початку XVIII ст. в оточенні царя-реформатора обговорюються плани проведення військової та політико-адміністративної реформи в Україні. Зокрема, вітчизняний дослідник І. Борщак, спираючись на свідчення документа, що зберігається в архіві французького Міністерства закордонних справ, доводив, що первісний задум ліквідації автономії Гетьманщини з'явився в оточенні Петра I вже в 1703 р. Історик стверджував, що в цей час у верхніх ешелонах влади Російської держави обговорювалися проекти, згідно з якими передбачалося після смерті гетьмана Мазепи або після усунення його будь-яким способом від влади в Україні ліквідувати козацтво як стан. Для досягнення поставленої мети його планували переселити на східні кордони Росії або застосувати цілеспрямований терор, після чого колонізувати Лівобережжя переселенцями з Росії чи іноземцями, щоб таким чином раз і назавжди знищити "огнище ворохобників"⁴².

М.Костомаров, а слідом за ним Б.Крупницький та інші дослідники вказують на існування в царському оточенні планів реформування державного ладу Гетьманщини протягом 1706-1707 рр.⁴³. Зокрема, за свідченням генерального писаря Пилипа Орлика, влітку 1706 р. думка про необхідність здійснення реформ в Україні пролунала з уст одного з найближчих

соратників царя - Олександра Меншикова, а наступного року її підтвердив сам Петро I на військовій нараді в Жовкві. Основні напрями реформи полягали в перетворенні іррегулярного козацького війська на регулярні підрозділи, що мали формуватися за принципом рекрутського набору, та підпорядкування їх (за аналогією слобідських полків) російським офіцерам. У сфері адміністративного управління планувалося ліквідувати виборну гетьмансько-старшинську адміністрацію, замінивши її традиційною для Росії воєводською чи модернізованою за шведськими зразками губернаторською системою управління⁴⁴.

Наявні джерела не дають можливості автору ні приєднатися до думок шановних попередників, ні аргументовано заперечити їх твердження, оскільки ми маємо можливість оперувати лише "апокрифічною" (за визначенням В.Іконнікова⁴⁵) згадкою Пилипа Орлика, написаною через кілька десятиліть по тому. Цілеспрямована евристична робота автора у фондах сенатського архіву та кабінету Петра I Російського державного архіву давніх актів у Москві не принесла позитивних результатів.

Разом з тим, розпорядження Петра I про підпорядкування в разі наближення шведських військ до кордонів України гетьмана Мазепи генералу Меншикову, оприлюднене в 1706 р., факт самовільної, неузгодженої з гетьманом віддачі останнім наказу про вихід кількох козацьких полків у похід, а також та обставина, що дія губернської реформи в Росії стосувалася й українських земель (згідно з указом від 18 грудня 1707 р. було утворено Київську губернію), опосередковано свідчать про те, що українське питання активно дебатувалося в оточенні Петра I.

С.Томашівський стверджував, що гетьман Мазепа, аналізуючи поведінку Меншикова та спираючись на інформацію польської княгині Дольської, дійшов висновку, що князь реально претендує на верховний пост в Україні. Причому опосередкованим доказом цього для

гетьмана служила активність російського уряду в справі надання Мазепі княжого титулу Священної Римської імперії, що можна було розцінювати як "компенсацію" за втрату булави⁴⁶.

Плани Москви, природно, викликали велике занепокоєння гетьмана і старшини. Крім того, українське керівництво уважно слідкувало за розвитком геополітичної ситуації в регіоні, вирішальним чинником якої була російсько-шведська війна. Внаслідок фатального для України політичного пасьянсу початку XVIII ст. будь-який результат цього військового протистояння міг мати для долі української державності найтрагічніші наслідки. Зазначені обставини в кінцевому підсумку спонукають старшину і гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив фатального ланцюга.

Політичний вибір українського керівництва, реалізований восени 1708 р., був повною несподіванкою для Петра I. Так, за два місяці до переходу Мазепи в табір Карла XII цар писав гетьману: "обнадеживаем тебя, вернаго подданого нашего..., что мы..., как прежде, так и ныне, за непоколебимую верность твою... никогда в милости не оставим и верить никаким клеветникам не будем"⁴⁷. Тому, дізнавшись про події в Україні, царський уряд не лише відмовляється від реалізації реформа-торських планів (що було абсолютно неможливо з огляду на присутність на українській території шведської армії), а й протягом кінця 1708 - першої половини 1709 р. докладает максимум зусиль для повернення на свій бік українського суспільства. Так, російська адміністрація активно поширює в Україні заяви про збереження козацьких прав і вольностей, ліквідує оренди та деякі інші вкрай непопулярні статті оподаткування, зобов'язує офіцерів і солдатів, які несуть службу в Україні, поводитись із місцевим населенням і старшиною "сколко возможно ласково" тощо⁴⁸.

Заходи, здійснені урядом Петра I в Україні (що включали не лише "приласкание тамошнего населения", але й жорсткі репресивні дії щодо прибічників Мазепи,

знищення Батурина та Запорозької Січі тощо), переконали царя в надійності російських позицій у Гетьманщині. Зокрема, в одному з листів монарх із задоволенням зазначав: "сей край как был, так и есть"⁴⁹.

Разом з тим, події 1708-1709 рр. посилили в Петра I почуття недовіри до козацької старшини, в тому числі її верхнього ешелону. Тому, наприклад, вирішивши дати шведам генеральний бій під Полтавою, монарх повідомляє про своє рішення всіх командирів, водночас застерігаючи "объяви о сем гетману, но только то, что к нему писано, с чего посылаю к вам копию, а что атакованіе неприятеля от нас будет, не объявляй, дабы не пронеслось (виділено нами. - Авт.), но секретно сіе дело держи"⁵⁰.

Є документальні свідчення про присутність на початку червня 1709 р. при гетьманові Скоропадському довіреної особи царя - підполковника князя Василя Володимировича Долгорукова. Про мету цієї акції І.І.Голиков цілком слушно, на наш погляд, зауважує: "сей князь находился при гетмане Скоропадском как бы надзирателем его поступков"⁵¹. На одному з власноручних царських листів до Долгорукова від 23 червня 1709р. міститься така титулатура князя: "господину министру князю Долгорукову"⁵². З приводу нього Голиков висловлював здогадку: "а что он именован министром, то может быть потому, что он определен быть при гетмане... или назначен к какому двору министром"⁵³.

Не відкидаючи припущення біографа Петра I що-до можливого призначення Долгорукова міністром (тобто послом) до якого-небудь європейського двору (існують документальні підтвердження його призначення в 1710 р. російським послом у Данії), разом з тим, висловимо гіпотезу, що вживання Петром I титулу міністра по відношенню до царського пред-ставника при українському правителю свідчить про те, що в оточенні монарха не пізніше 20-х чисел червня 1709 р. обгорювалася перспектива узаконення нагляду за діяльністю гетьманського уряду. Підтвердженням цього, крім згаданого вище звер-

тання царя, служить діяльність Долгорукова при гетьмані як "надзирателя його поступков".

Перемога, здобута російською армією під Полтавою, дала можливість уряду Петра I, відкинувши декларовану турботу про збереження "козацьких прав і вольностей", де'яже закріпити присутність при гетьманському дворі царських резидентів (останні були, за висловом С.Соловйова. "очами і вухами царськими" 54). 18 липня 1709 р. монарх "...указал ближньому стольнику Андрею Петровичу Измайлову для нынешних случаев в Малороссийском краю быть при своем великого государя подданом, войска Запорожского... гетмане, при Иване Ильиче Скоропадском, для своих, великого государя, дел и советов..."⁵⁵.

Офіційні прерогативи нової державної інституції визначалися царською інструкцією від 18 липня 1709 р. Вони включали такі функції: слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; нейтралізувати агітацію прибічників гетьмана І. Мазепи; контролювати зовнішньополітичні кроки гетьмана І. Скоропадського; слідкувати за тим, щоб останній не звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, "неописавшись к великому государю" тощо⁵⁶.

Коло функціональних обов'язків царського резидента суттєво розширювала таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня 1709 р. Причому в цьому документі не лише конкретизувалися чи уточнювалися повноваження російського представника, а й істотно зміщувалися акценти в його діяльності. Так, зокрема, щодо політичного нагляду резиденту наказувалося "... смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способами..."⁵⁷.

Для запобігання "измены" резидентові дозволялось у разі необхідності використовувати два піхотних полки, введені до гетьманської столиці напередодні виборів 1708 р., а також інші російські військові частини,

розквартировані в Україні. У сфері фінансів емісарові наказувалося "... наведываться... подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов со всего Малороссийского краю збиралось и поотчим урядником, по скольку с чего есть"⁵⁸. Таємна інструкція акцентувала також увагу резидента на питаннях кадрової політики: "усматривать в разговорах и во всяких обхожденьях, кто из старшины и из казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряду достойны"⁵⁹.

Надалі російський уряд уточнював і розширював повноваження свого офіційного представника в Україні. Так, таємна інструкція від 13 вересня 1710 р., надана канцлером Г.Головкіним думному дякові А.Вініусу, призначеному разом із стольником Ф. Протасьєвим на місце А.Ізмайлова, крім відомих трьох пунктів, містила положення, згідно з якими царському представнику наказувалось у тому разі, коли "... явятца какие люди с доношением или каким доводом на гетмана, или какого из старшины..., а взять их будет для гетмана подозрительно, то искать ему способу, чтоб их ему какнибудь взять где секретно, и спрашивать буде невозможно в том месте, где гетман, то отослать куды в ближние государевы города, в которых обретаютца воеводы..."⁶⁰.

В іншому інструктивному документі - таємних пунктах стольнику Ф.Протасьєву від 16 липня 1718 р. цей пункт конкретизувався щодо методів проведення "розыску тех людей, на кого-будет доношение". Зокрема, резиденту дозволялося використовувати для цього російських ратних людей, які несуть службу в Гетьманщині. Крім того, інструкція Протасьєву містила ще один надзвичайно важливий у контексті інкорпораційної політики напрям діяльності російського представника - "со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, а наипаче казакам, что царское величество содержит их при милости своей при данных им ... привилегиям, а что им от полковником

и старшины бывают тягости..., то чинят они собой, о чем его царскому величеству не ведомо...", інакше монарх "... конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить..."⁶¹

Запровадження в Україні російської державної інституції, наділеної контролюючими функціями, не лише істотно обмежувало повновладдя гетьманської влади, а й було кроком на шляху ліквідації гетьманського сану⁶².

Поява в гетьманській резиденції царського представника була негативно зустрінута українським суспільством. У лютому 1710 р. київський генерал-губернатор доносив канцлеру, що гетьманський посланець до Москви в розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаним серед інших "крамольних" речей говорив і таке: "что наши и за вольности? Министр, который при гетмане, всякое письмо осматривает"⁶³. Тому спочатку, коли існувала загроза виникнення воєнного конфлікту з Туреччиною, а на українських кордонах активізувалися ворожі російському цареві війська гетьмана П. Орлика, уряд Петра I прагнув у будь-який спосіб зняти суспільне напруження в Україні, спричинене запровадженням нової інституції. Зокрема, резидентів суворо заборонялося привертати увагу громадськості до своїх владних повноважень. Так, у вересні 1710 р. з України було відкликано Ізмайлова за те, що він підписав разом з гетьманом "увещивательную" грамоту до запорожців. У зв'язку з цим канцлер Головкін писав гетьману Скоропадському: "и то мне зело удивительно, чего ради то он учинил, ибо ему того чинить не надлежало, по вашей милости, яко гетману войска Запорожского, таковыя универсалы и протчие дела надлежит подписывать одному..."⁶⁴

В суспільно-політичному житті Гетьманщини з царських резидентів найбільш помітний слід залишив стольник Ф. Протасєв, який протягом дванадцяти років виконував резидентські функції при гетьмані. Перебуваючи в Україні, він пильно слідкував за суспільно-політичними настроями її громадян й інформував про

них свій уряд. За нашими підрахунками, зробленими на основі аналізу кореспонденції Протасьєва до Москви 1715-1716 рр., не рідше ніж раз на два місяці резидент надсилав канцлеру Головкіну офіційні звіти, в яких доповідав про суспільно-політичні настрої у Гетьманщині, ситуацію на її кордонах, висловлював рекомендації з приводу урядового курсу в Україні, а також доцільних, на його думку, кадрових переміщень у старшинському корпусі гетьманату⁶⁵. Як у донесеннях у Москву, так і в практичній діяльності в Україні, резидент активно розігрував карту соціальних суперечностей, що мали місце в суспільстві. Нерідко стольник свідомо порушував прерогативи гетьманської влади, що в умовах відомої безініціативності та нерішучості Скоропадського породжувало ситуацію двовладдя. Так, куземинський сотник В. Павленко, покараний Генеральним судом за "изнурание чести рейментарской, подзор грошоробства, людское забойство, чарование матері... через седм неділь арматним за шею вязанем..." і помилуваний гетьманом "ради глубокой старости", ..."хотяси себі, яко бы зверхнійшую, нежели рейментарскую, получить милость...", звернувся з апеляцією до царського представника, що викликало цілком справедливей за таких умов осуд полчан.⁶⁶

Слід зазначити, що діяльність Протасьєва, спрямована на пониження гетьманської влади, була генетично зв'язана з урядовим курсом Російської держави, сформульованим у 1710 р. київським генерал-губернатором Д.М.Голіциним: "Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякіе просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с

правдой придет, а. гетман и старшина будут опасаться"⁶⁷.

Урядова програма дій в Україні передбачала також проведення активної кадрової політики. Так, київський генерал-губернатор пропонував звільнити із старшинських урядів козаків, "... которые были в измене и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали"⁶⁸. Крім того, він вважав за необхідне, щоб "... во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут нам открыты"⁶⁹. Зокрема, він пропонував змістити з полкових урядів полтавського та корсунського полковників⁷⁰. На необхідність кадрових змін у старшинському корпусі гетьманату звертав увагу свого уряду фельдмаршал Б.П.Шереметьєв, котрий рекомендував негайно звільнити стародубського, лубенського, ніжинського та прилуцького полковників⁷¹. Стольник Ф.Протасьєв, у свою чергу, пропонував провести кадрові перестановки в Полтавському, Гадяцькому та Ніжинському полках⁷².

Проте в умовах загострення стосунків з Туреччиною російському уряду подібні втручання у внутрішні справи гетьманату видавалися "непристойным и небезопасным". До того ж, як зазначав Г.Головкін, "... не знаем заочно, кого на их место определит добрых и верных"⁷³.

Примирення з Туреччиною, яке ліквідувало загрозу російським інтересам з південного та південно-західного напрямку, дало змогу царській адміністрації рішучіше діяти в стосунках з Україною. Насамперед було узаконено втручання російських представників у кадрову політику гетьманату. Царським урядом від 22 січня 1715 р. встановлювався такий порядок заміщення старшинських вакансій, який дозволяв російському резиденту контролювати даний процес. Насамперед гетьману наказувалося змістити з урядів старшин, "которые были в какой измене". При заміщенні вакансій полковники разом з полковою старшиною та сотниками могли вибрати лише 2-3 претендентів на уряд ("...людей

заслужених и неподозрительных в верности..."), з числа яких гетьман проводив призначення, "усматривая, кто з них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности..."⁷⁴. Обов'язковим атрибутом елекції було приведення новообраної старшини до присяги цареві, яке мало відбуватись за участю резидента Протасєєва.

Проте царський указ 1715 р. нерідко порушувався саме представниками владних структур Російської держави. Російська влада почала в цей час практикувати призначення на старшинські посади в Україну своїх довірених осіб згідно з відповідними указами та розпорядженнями кабінету Петра I та Сенату. Причому нерідко гетьман узнавав про нове призначення на старшинський уряд після публікації відповідного указу в Москві та Петербурзі. Саме таким чином відбулося призначення на уряд генерального судді І. Чарниша, на полковництво - М. Милорадовича, на сотництво - Ф. Лісовського, Ф. Требинського, Г. Милорадовича та багатьох інших⁷⁵. У 1719 р. вперше на полковий уряд Гетьманщини було призначено російського офіцера - сина царського вельможі та зятя українського гетьмана Петра Толстого.

На початку 20-х років уряд Петра I звернув увагу на уніфікацію українських державних порядків ще до російських зразків. Зокрема, 17 листопада 1720 р. з монаршої канцелярії було відправлено до Глухова "Дело об учреждении в Малороссии Войсковой канцелярии и о приведении к присяге служителей оной"⁷⁶. Як привід для втручання у внутрішні справи України було використано донесення Протасєєва щодо наявності численних службових зловживань, що мають місце у діяльності гетьмана, генерального писаря та військових канцеляристів Генеральної канцелярії. В наступному році російський уряд був змушений повернутися до цього питання знову, видавши указ від 14 листопада 1721 р.⁷⁷, оскільки монарше розпорядження від 17 листопада 1720 р. не було виконане. Проте повторний указ з приводу бюрократизації державного управління

Гетьманщиною також не було реалізовано⁷⁸.

Поширення в Україні дії царських указів 1714 - 1718 рр. про "заповідні товари", які забороняли українським купцям возити певні види товарної продукції на західноєвропейські ринки, зобов'язуючи натомість торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську та Ризі, сприяло примусовій інтеграції господарського комплексу Лівобережної України до російського ринку⁷⁹.

Крім того, суттєвим нововведенням стало розквартирування в Гетьманщині російських полків, утримання яких з 1712 р. було покладено на українських платників податків (про що детальніше йтиметься в розділі п'ятому).

Таким чином, характер українсько-російських міждержавних взаємин протягом другої половини XVII - початку 20-х років XVIII ст. зазнав разючих змін. Юридично закріплена договором 1654 р. васальна залежність Війська Запорозького від московського царя, що в роки гетьманства Богдана Хмельницького мала лише номінальний вигляд, з плином часу набирала більш жорстких рамок. Дана трансформація була зумовлена тією обставиною, що політичний менталітет московської династії, який формувався протягом останніх століть під гаслами "збирання руських земель", диктував відповідний політичний курс офіційної Москви й щодо українських справ, а недостатньо консолідована навколо національно-державної ідеї українська еліта під тиском об'єктивно несприятливих умов виявилася неспроможною протидіяти обмежувальній політиці царизму.

Інтеграційна діяльність російської корони щодо України значно посилилась з початком реформаторської діяльності Петра I, яка переслідувала чітко виражені імперські цілі. Виступ гетьмана Івана Мазепи та його прибічників лише на короткий час загальмував інкорпораційні процеси, які після їх поразки продовжились із новою силою.

1710-1722 рр. - це певний перехідний етап в політиці

уряду Петра I щодо України. В цей час продовжували існувати окремі старі "московські" підходи та водночас викристалізовувалися нові - "імперські". Промовистим свідченням змін служили факти запровадження інституту царських резидентів у державне життя гетьманату, активне втручання Москви в кадрову політику українського уряду, спроби ввести російські норми в діловодство Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, насильницька інтеграція господарського комплексу Гетьманщини до внутрішнього ринку Російської держави, залучення матеріальних ресурсів Лівобережної України на військові потреби Російської держави тощо. Водночас зазначені заходи готували ґрунт для нових, більш радикальних нововведень до механізму, що регулював політичні відносини України з Російською державою.

ПРИМІТКИ

¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - Т. 2. - М., 1953. - С. 118, 152, 154; Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т. 8. - Ч. 3. - С. 146; Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. - К., 1992. - С. 19.

² Цит за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К., 1990. - С. 227 - 228.

³ Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3. - С. 366.

⁴ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII - XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993. - С. 19.

- 5 Грушевський М.С. Назв. праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1494.
- 6 Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна... - С. 18 - 19.
- 7 Акты ЮЗР. - Т. 10. - СПб., 1872. - С. 1 - 2.
- 8 Там само. - С. 18.
- 9 Воссоединение Украины с Россией. - Т. 2. - С. 121 - 122.
- 10 Там само. - С. 119 - 120.
- 11 Грушевський М.С. Назв. праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 760.
- 12 Акты ЮЗР. - Т. 10. - С. 449.
- 13 Там само.
- 14 Тези до 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654 - 1954 рр.). - К., 1954. - С. 54; Навіки разом: Матеріали та документи про святкування 325-річчя воз'єднання України з Росією. - К., 1979. - С. 5.
- 15 Алексеев А. Русское государственное право. - СПб., 1897. - С. 194; Андреев Н.Е. Переяславский договор. - Франкфурт, 1953. - С. 100; Нольде Б. Очерки русского государственного права. - СПб., 1911. - С. 287 - 331; Одинец Д.М. Присоединение Украины к Московскому государству. - Париж, 1936. - С. 56 - 57; Розенфельд И.Б. Указ. соч. - С. 71 - 72.

- 16 Л и п и н с ь к и й В. Україна на переломі: 1657 - 1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). - К., Відень, 1920. - С. 30; Я к о в л і в А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. - Нью-Йорк, 1954. - С. 67; О г л о б л и н О. Українсько-московська угода 1654. - С. 77.
- 17 Ш е л у х и н С. Україна - назва нашої землі з най-давніших часів. - Прага, 1936. - С. 51; Ц и б у л ь с ь к и й В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. - Рівне, 1993. - С. 47 - 48.
- 18 Г а л а й ч у к Б. Царські компетенції на основі Переяславського договору // ЗНТШ. - Т. 169. - Париж, Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто, Сідней, 1962. - С. 327 - 335; І в а н и ц ь к и й С. Переяславський договір з 1654 року. Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. - Нью-Йорк, Детройт, Скрантон, 1954. - С. 35 - 36.
- 19 В а с и л е н к о Н.П. К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // КС. - 1894. - Кн. 11. - С. 242 - 270; С е р г е е в и ч В. Лекции и исследования по древней истории русского права. - СПб., 1899. - С. 84 - 85.
- 20 Д ь я к о н о в М. Очерки государственного и общественно-го строя Древней Руси. - СПб., 1912. - С. 246 - 247.
- 21 А н д р у с я к М. Переяславський договір // Збірник матеріалів V-ої наукової конференції НТШ. - Торонто, 1954. - С. 83 - 86; Г р у ш е в с ь к и й М.С. Назв. праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 868; С м о л і й В.А., С т е п а н к о в В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С. 363 - 364; Я к о в л і в А. Договір Богдана Хмельницького з

Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. - К., 1927. - С. 314 - 315; й о г о ж. Українсько-московські договори... - С. 28 - 52; Л а щ е н к о Р. Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем // Ювілейний збірник в честь проф. Ст. Дністрянського. - Прага, 1923. - С. 75 - 76.

22 К р и п ' я к е в и ч І.П. Історія України.-Львів, 1990. - С. 179.

23 С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Правобережна Україна... - С.9.

24 А к т ы ЮЗР. - Т. 3. - СПб., 1862. - С. 569.

25 Д и в.: Г о р о б е ц ь В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті ХVІІІ ст. (Історичні зошити. - К., 1994. - С. 10 - 13.

26 Т а м с а м о . ; С. 26 - 31.

27 П С З . - Т. 1. - № 376; С Г Г Д . - Т. 4. - СПб., 1887. - С. 156.

28 Д и в.: Я к о в л і в А. Українсько-московські договори... - С. 87.

29 П С З . - Т. 1. - № 447; С Г Г Д . - Т. 4. - СПб., 18. - С. 231 - 242; Источники малороссийской истории... - Ч. 1. - С. 217 - 228.

30 П С З . - Т. 1. - № 519; С Г Г Д . - СПб., С. 271 - 275, 301 - 311; 547 - 561; Источники малороссийской истории... - Ч. 1. - С. 217 - 228; 252 - 258, 308 - 319.

- 31 *Источники малороссийской истории... - Ч. 1. - С. 317.*
- 32 *Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба (Праці історично-філософичної секції). - Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960. - С. 34; порів.: Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа і Москва // Иван Мазепа і Москва (Розвідки і статті.-К., 1994.-С. 5.*
- 33 *РДАДА. - Ф. 229, оп. 1, спр. 209, арк. 113 - 115, 130, 132; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині Х VII ст.-К., 1986.-С.15.*
- 34 *Див.: Окиншевич Л. Приказ "Малые Росии" московської держави ХVII ст. // Праці КВІЗРВП. - Вип. 1. - К., 1925. - С. 108; Софроненко К.А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины ХVII и начала ХVIII века. - М., 1960. - С. 39 - 44.*
- 35 *Софроненко К.А. Указ. соч. - С. 43.*
- 36 *РДАДА. - Ф. 124, оп. 3, спр. 505, 508, 560, 604 та ін., Дядиченко В.А. Назв. праця. - К., 1959. - С. 165.*
- 37 *Розенфельд И.Б. Указ. соч. - С. 119.*
- 38 *РДАДА. - Ф. 229, оп. 1, спр. 65, арк. 112.*
- 39 *Там само. - Ф. 124, оп. 3, спр. 505, 508, 509, 560, 604 та ін.; ф. 229, оп. 1, спр. 65.*
- 40 *Цит. за: Розенфельд И.Б. Указ. соч. - С. 119.*
- 41 *Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. - С. 570;*

К о с т о м а р о в Н.И. Мазепа и мазепинця // Истор. монограф. и исслед. - СПб., 1885. - Т. 10. - С. 132 - 133.

42 Б о р щ а к І. Мазепа - людина й історичний діяч. - С. 26.

43 К о с т о м а р о в Н.И. Указ. соч. - С. 146 - 147; К г у р н і с к і j В. Hetman Masepa und sein Zeit. - s. 122.

44 Основа. - 1862. - № 5. - С. 66.

45 И к о н н и к о в В. Пребывание Петра Великого в Киеве // Военно-исторический вестник. - 1910. - № 5 - 6. - С. 13.

46 Т о м а ш і в с ь к и й С. Мазепа і австрійська політика // ЗНТШ. - 1909. - Т. 92. - С. 159.

47 ПБП. - Т. 8. - Ч. 1. - СПб., 1903. - С. 117.

48 Т а м с а м о. - С. 238; Источники малороссийской истории... - Ч. 2. - С. 172 - 173.

49 А н и с и м о в Е.Г. Указ. соч. - С. 193.

50 Г о л и к о в И.И. Указ. соч. - Т. 15. Дополнение. - М., 1843. - С. 12.

51 Т а м с а м о.

52 Т а м с а м о. - С. 17.

53 Т а м с а м о.

- 54 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 16. - С. 30.
- 55 Источники малороссийской истории... - Ч. 2. - С. 230.
- 56 Там само. - С. 228 - 230.
- 57 Там само. - С. 230 - 231; РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 86 - 87.
- 58 Там само.
- 59 Там само.
- 60 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 94.
- 61 Там само. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 12 - 13 зв.
- 62 Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. - С. 415.
- 63 Цит. за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 16. - С. 31 - 32.
- 64 Там само. - С. 32.
- 65 ВР РДБ. - Ф. 204, № 37, спр. 7, арк. 1 - 35; № 38, спр. 6, арк. 1 - 2.
- 66 Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права... - С. 106 - 107..

- 67 Цит. за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 16. - С. 32.
- 68 Там само. - С. 33.
- 69 Там само.
- 70 Там само. - С. 286 - 290.
- 71 Там само. - С. 286,
- 72 Там само.
- 73 Там само.
- 74 Источники малороссийской истории... - Ч. 2. - С. 275 - 276.
- 75 Материалы для отечественной истории...-Т. 2.-С. 64, 251 та ін.
- 76 Источники малороссийской истории... - Ч. 2. - С. 307.
- 77 Там само.
- 78 Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії... - С. 113.
- 79 ПСЗ. - Т. 5. - № 2793; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 - 1730 рр. - С. 28 - 29; Тищенко М. Нариси зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. // Зап. істор.-філолог. відділу УАН. - К., 1931. - Кн. 26. - С. 335.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ КОЛЕЗЬКА РЕФОРМА В УКРАЇНІ

2.1. Політичні та юридичні аспекти заснування Малоросійської колегії

Кардинальна реформа політико-адміністративного устрою України, що розпочалась у 1722 р. запровадженням на її території російської владної структури - Малоросійської колегії, була безпосередньо зв'язана із заходами уряду Петра I, спрямованими на реформування системи державного управління Росії. Маніфест з приводу заснування колегії, зокрема, декларував: "Понеже императорское величество, соболезнуя о поданных своих, дабы каждому... во всем суд был праведный и беспредолжительной..., учредил коллегии, канцелярии, губернии и провинции и многими указами, и инструкциями, и регламентами снабдить изволил..., а Малая Россия... до сего не была судима и протчими распорядами удовольствована..."¹

В основу державної реформи було покладено теорію "державного будівництва", яка розроблялась у нові часи західними філософами-раціоналістами. Її суть полягала в тому, що оскільки держава є людським творінням, а не даним Богом продуктом, людина може її вдосконалювати, створювати з неї ідеальний інструмент перетворення суспільства.

Зразком державного устрою для Петра I служила шведська модель, побудована на засадах камералізму - вчення про бюрократичне управління, що базувалося на використанні функціонального принципу при організації владної структури, створенні державних установ, які б діяли на колезьких засадах, чіткій спеціалізації та регламентації канцелярської праці.

Перенесення в Росію колезької системи управління розпочалось у 1717-1718 рр. Її первісна структура не

передбачала запровадження спеціальної установи, яка б управляла Гетьманщиною². Після ліквідації приказної системи українські справи механічно перейшли з відання Малоросійського приказу до Іноземної колегії, яка зосередила у своїх руках управління всією зовнішньополітичною діяльністю Російської держави. Першим документальним свідченням намірів Петра I заснувати Малоросійську колегію стала адресована сенаторам власноручна записка монарха, де містилося таке розпорядження: "Понеже многие жалобы до нас доходят от малороссийскаго народа о налогах и непорядках (выписать несколько важных имен), которые чинятца протиф договоров гетмана Богдана Хмельницкаго, того ради определяем бригадира Степана Вельяминова и с ним 6 штап-офицероф переменяяс погодно из гварнизоноф украинских, которым быт при вас (тобто гетьмані. - Авт.) и чинит то все, что определено в тех, Хмельницкаго, договорах..."³

Процитований документ був, по суті, проектом імператорського указу, що передавався сенаторам на доопрацювання. Як видно з його тексту, монарх, зокрема, наказував для ілюстрації безладдя, що має місце в системі державного управління гетьманату, "выписать несколько важных имен". На жаль, проект не датований, що не дає змоги з'ясувати час появи в імператорському оточенні планів докорінного реформування системи владних відносин Гетьманщини. Упорядники "Законодательных актов Петра I" (М.; Л., 1945) датують його появу таким чином: "квітень 1722 р., перед від'їздом у Перський похід"⁴. Наскільки приблизним є таке датування вказує той факт, що в напрямку Астрахані монарх виїхав з Москви аж 13 травня⁵.

Відомості щодо часу обговорення в Сенаті запропонованого імператором законопроекту містяться у щоденнику Миколи Ханенка, де читаємо: "донесено гетману, что сего ж априля 19 состоялся в сенаті именной указ о определении в Малой Россіи колегіи, в которую назначен президентом Степан Лукич

Вильяминов, бригадир"⁶.

Трохи раніше, 11 квітня, гетьман Скоропадський, який прибув з великим поштом місяць тому до Москви на урочистості з приводу успішного завершення Північної війни, скріпив своїм підписом підготовлені канцеляристами Генеральної військової канцелярії "Пункты в общенародных всей Малой России интересах"⁷.

Таким чином, хронологія подій спростовує думку тих дослідників, які твердили, що гетьман виготовив "Пункты..." у відповідь на обнародування інформації щодо намірів імператора запровадити в Україні нову російську владну інституцію⁸. Не підтверджує дану тезу також текстовий аналіз "Пунктов..."; де навіть не згадується про наміри царського уряду заснувати колегію. Інша справа, що повідомлення про сенатське засідання, на якому обговорювались українські справи, змусило Скоропадського прискорити подачу чолобитної, підготовленої раніше і завізованої 11 квітня.* Можливо, передати її імператорові планувалося в ході урочистостей з приводу перемоги над Швецією.

Гетьманські "Пункты..." було подано Петрові I 28 квітня, а напередодні монарх, ознайомившись із сенатською редакцією указу про заснування Малоросійської колегії, схвалив її⁹. Ознайомлення з поданою гетьманом чолобитною не змінило намірів імператора - 29 квітня Петро I підписав підготовлений сенаторами указ про запровадження Малоросійської колегії¹⁰. Водночас протягом 28-29 квітня монарх власноручно написав розгорнуту відповідь на подані Скоропадським чолобитні. В ній обгрунтовувалася доцільність проведення колеської реформи в Україні, бо існуюча система

---

* А. Яковлів стверджував, що вже 11 квітня Скоропадський подав імператору зазначені пункти (Яковлів А. Українсько-московські договори... - С. 146-147.). Однак дослідник не наводить ніяких нових джерел, що наштовкує на думку про звичайну друкарську помилку.

державного управління гетьманату хибувала на численні недоліки та спричинене ними безладдя в краї, що мало місце "... чрез все прошедшие времена с молодых лет моих и доселе..."¹¹ (зазначимо, що до офіційної резолюції імператора, підготовленої в кабінеті імператорської величності, увійшла лише частина тексту, написаного Петром I)¹².

В іменному імператорському указі, який гетьман отримав 30 квітня "...зась по приїзді з сенату і по обіді... В іменному імператорському указі, який гетьман отримав 30 квітня "...зась по приїзді з сенату і по обіді..."¹³, містилася конкретизована сенаторами аргументація необхідності заснування колегії, що вперше у вигляді тез була сформульована Петром I ще до 19 квітня. Зокрема, в документі змальовувана картина розладу державного життя Гетьманщини, при цьому акцентувалась увага на непорядках, що мають місце в Генеральному суді і Генеральній канцелярії, у сфері фінансів тощо¹⁴. Правове обґрунтування його указу автори прагнули здійснити при допомозі посилань на "договірні статті Богдана Хмельницького" у тій їх редакції, де містилася згадка про можливість перенесення судових справ українського населення до воєводського суду. Тому заснуванню Малоросійської колегії намагалися надати легітимного вигляду, а саме: заміни "одной воеводской персоны для лучшей верности..." колегією у складі шести російських офіцерів на чолі з її президентом¹⁵.

Незважаючи на активне мусування російським урядом тези щодо Переяславського договору 1654 р. як правового підґрунтя колезької реформи, з юридичного боку діяльність російської влади була неправомірною з декількох причин. Так, автори царського маніфесту від 16 травня 1722 р. посилались як на пункти 2 і 7 "просительных статей Богдана Хмельницького" (тобто українського проекту договору, датованого 17 лютого і переданого С. Богдановичем-Зарудним і П.Тетерею московській стороні 14 березня), так і на царські резолюції на пункт 7 українського проекту. В них, нібито, було зазначено: "а буде кому суд их казатцкой будет не люб, а похочет дело свое перенестъ к государеву

воеводе, и в то время государев воевода меж ими расправу учинит по своему рассмотрению"¹⁶.

Однак ні в проекті гетманського уряду, ні в царських резолюціях чи ратифікаційній грамоті (так званих 11 статтях), ні навіть у сфальсифікованому урядом Олексія Михайловича варіанті 1659 р. не містилося зазначених положень. Навпаки, в українському проекті, ратифікаційній грамоті і навіть редакції 1659 р. закріплювалися гарантії невтручання царської адміністрації в українське судочинство - "чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступался, но от старших своих, чтоб товарищество сужены были..."¹⁷.

Такими ж безпідставними були твердження царського маніфесту щодо конституційованих договором 1654 р. фінансових повноважень воевод в Україні. Як зазначалося вище, Хмельницький у 1654 р. прагнув встановити з московським царем стосунки номінального васалітету. Тому фінансові взаємини із сюзереном він намагався будувати на засадах васальних відносин, аналогічних до тих, що мали місце у взаєминах Придунайських князівств з Османською Портою - "как по иных землях дань вдруг отдаецца, волили бы есмь и мы, чтоб ценою ведомою давать..."¹⁸. У разі неприйняття московською стороною таких фінансових стосунків, автори інструкції акцентували увагу українських послів у Москві на тому, що "...ни на единого воеводу не позволяют и о том договариватьца; разве бы из тутошных людей обобравшы воеводу..."¹⁹.

У ході березневого раунду переговорного процесу Москва відхилила запропонований Чигирином варіант, нісши до тексту договору положення, у відповідності з яким передбачалося: "... доходы всякие денежные и хлебные собирать и на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет..."²⁰. Проте в договорі не йшлося про фінансові функції воевод. Більше того, у ньому виразно прослідковується теза щодо забезпечення гарантій збереження традиційного устрою Української

держави - Війська Запорозького. Зокрема, українські посли після переговорів у Посольському приказі 19 березня 1654 р., тобто тоді, коли стало зрозуміло, що московська сторона не погодиться на варіант гетьманського уряду, у додаткових статтях, поданих у Боярську думу 21 березня, наголошують на принциповій вимозі, "чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому. достойные, которые должны будут поддаными царского величества урежати и доходы всякие, в правду в казну царского величества отдавати, для того, что царского б величества воевода, приехав, учал их права ламать и уставы какіе чинить, и то б им было в великую досаду..." (виділено нами. - Авт.)²¹.

Положення ж, на які посилався уряд Петра I, прагнучи легітимізувати акт заснування Малоросійської колегії, містились у протокольному записі розмови дяків Посольського приказу з українською делегацією, що відбулася під час першої зустрічі сторін у Москві 13 березня 1654 р.²². Протокол від 13 березня являв собою приблизний запис розмови з українськими послами, був довільно складений приказними дяками для доповіді в Боярській думі, тобто використовувався як документ для внутрішнього користування, а тому, як справедливо зазначають дослідники²³, не мав ніякої юридичної сили і ніколи не фігурував поряд з іншими матеріалами, що регулювали українсько-російську спілку.

Крім того, не існувало генетичного зв'язку між прерогативами воєвод, які, по суті, були лише військовими представниками Росії на території протегованої країни, та Малоросійською колегією, що, за визначенням російського правника І. Розенфельда, за характером притаманних їй судово-адміністративних функцій була своєрідним малим сенатом²⁴.

Проте протиправність акту запровадження інституту колезького правління в Україні була очевидною і не могла стати на заваді реформаторським планам російського монарха, для якого насильство в ім'я вищих (на його думку) ідеалів - сенс будь-якої реформи²⁵. Тому

зусилля Скоропадського, спрямовані на консервацію українських давнин, до яких він вдався протягом першої половини травня 1722 р.,* були приречені на невдачу. Фатальну неминучість задуманої імператором реформи, напевно, усвідомлював і сам Скоропадський, який у другій половині травня зайнявся вирішенням приватних справ. Зокрема, він підготував і завізував у монарха грамоту "в оборону" гетьманші Анастасії Скоропадської, "... чтобы до оной жадная власть малороссийская не интересовалась", порушував клопотання з приводу недоторканості маєтків генерального писаря С. Савича тощо²⁶.

Наприкінці травня відбулася зустріч гетьмана Скоропадського з новопризначеним президентом Малоросійської колегії С. Вельяминовим, котрий ознайомив українського правителя з маніфестом з приводу заснування колегії та інструкцією "які діла, найдучись при гетману ... управовати міст"²⁷. 10 червня гетьман виїхав в Україну, залишивши в Москві довірених осіб для отримання резолюцій на подані до Сенату чолобитні²⁸.

х х х

В той час, коли гетьман робив останні (справедливості заради, зауважимо, - нерішучі) спроби протистояти інкорпораційному натиску російської влади, уряд Петра I завершував підготовчу роботу для відкриття в Україні Малоросійської колегії. Зокрема, розроблялися концепція діяльності російської владної структури та інструкція її президенту. 11 травня на засіданні Сенату обговорювалися інструктивні матеріали колегії. Імператор, який брав участь у його роботі, віддав розпорядження "инструкцию брегадиру Вельяминову...

* У цей час гетьман проводив інтенсивні консультації з впливовими царськими сановниками - А.І. Апраксиним, П.А. Толстим, П.І. Ягужинським, підготував чолобитну, в якій доводив неправомірність заснування Малоросійської колегії, навіть зустрічався з імператором з цього приводу (Діаріуш... - С. 53-56; ІР ЦНБ НАН. - Ф. 8, № 1926, арк. 87).

переправить, в которой написать о суде и о прочем, что к смотрению ево имеет быть, и с пунктов гетмана Хмельницкаго и, исправя, прислать оную Е.И.В."²⁹

16 травня монарх, не дочекавшись переробленого сенаторами варіанту, підготував власну інструкцію, яку через генерал-прокурора Ягужинського передав бригадиру Вельямінову³⁰. Цього ж дня Сенат схвалив інструкцію президенту Малоросійської колегії та маніфест з приводу її заснування, які 5 червня опубліковано і 300 примірників надіслано до Глухова для ознайомлення³¹. Протягом 14 червня - 4 липня глухівський комендант Б.Скорняков-Писарев оприлюднив документи в українських полкових і сотенних центрах³².

Одночасно з уточненням прерогатив нової державної інституції та підготовкою громадської думки до її запровадження в Україні російський уряд вирішував проблеми, пов'язані з кадровим забезпеченням діяльності Малоросійської колегії, утриманням і розміщенням її членів. Активну участь у цій роботі брав Вельямінов, який 28 травня* подав до Сенату пропозиції щодо повноважень, штату, принципів формування особового складу, утримання та розміщення колезьких членів і служб Малоросійської колегії³³. На засіданні 1 червня Сенат ухвалив указ про передачу українських справ з Іноземної колегії до Малоросійської³⁴, яка підпорядковувалася безпосередньо Сенатові³⁵.

На початку червня бригадира Вельямінова привели до присяги як президента Малоросійської колегії. У цей же час для матеріалізації його владних повноважень в Україні йому підпорядкували два піхотні полки Глухівського гарнізону³⁶. Крім того, штатс-контора виділила йому з державної казни 300 руб. "... для помянутого управления на первый случай для расходов..."³⁷.

* Подані С.Вельяміновим "Пункты" не датовані. Проте час їх подачі до Сенату можна встановити шляхом зіставлення з протоколами Малоросійської колегії, де містяться посилання на сенатські резолюції стосовно порушених у них питань (ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 5, арк. 3).

20 червня президент Вельямінов вирушив з Петербурга для організації діяльності Малоросійської колегії в Україну³⁸.

2.2. Компетенція колегії

Запроваджуючи Малоросійську колегію та розпочинаючи тим самим кардинальну реформу державного устрою Гетьманщини, імператор не до кінця уявляв концепцію майбутнього реформування та, відповідно, прерогативи нової державної структури. Зауважимо принагідно, що такий підхід був характерним для Петра I. Останній, за влучним висловом його учня, прискіпливого дослідника - Катерини II, "сам не знав, какие законы учредить для государства надобно"³⁹. Підтвердженням цієї тези служать численні інструкції та розпорядження, які регламентували діяльність Малоросійської колегії.

Вперше прерогативи нової інституції в загальних рисах було визначено в імператорській грамоті гетьману Скоропадському від 29 квітня 1722 р.: "со общаго с вами совета и согласия чинить то все, как определено в помянутых Хмельницкаго даговорах... вершит правдою и безволокитно..." судові справи, подані на апеляцію, та приймати до царської скарбниці "...всякие денежные и хлебные доходы"⁴⁰.

Більш повно і конкретно компетенція Малоросійської колегії визначалася в інструкції Сенату від 16 травня 1722 р. У ній, зокрема, вказувалися такі основні напрями діяльності: 1) приймати на розгляд і вирішувати судові справи, подані до колегії на апеляцію; 2) встановити розмір і характер оподаткування українського населення та організувати надходження податків з України до царської скарбниці, слідкуючи при цьому, щоб збирачі податків "в зборе делали правду"; 3) із зібраних коштів "с совету гетманскаго" здійснювати традиційні видатки, організувавши належним чином систему обліку та контролю, а також - регулярну

звітність перед Сенатом; 4) перешкоджати старшині переобтяжувати рядових козаків і посполитих примусовими роботами на свою користь і великими податками; 5) контролювати розміщення на квартирах в Україні російських військ, слідкуючи, щоб останні "...ни в чем отягощения тамошним обывателям не чинили..."; 6) проводити слідства і виносити вирoki за позовами українських жителів на російських "постояльцов" і навпаки; 7) контролювати адміністративну діяльність гетьмана і Генеральної військової канцелярії⁴¹.

Загалом як сенатська інструкція, так і маніфест з приводу заснування колегії мали чітку соціальну спрямованість. Їх рефреном стала думка щодо заступницьких функцій Малоросійської колегії, яка заснована насамперед для того, "дабы малороссийский народ ни от кого... утесняем не был..."⁴².

Насправді ж мотиви запровадження нової владної структури, як і її прерогативи, певною мірою відрізнялися від тих, що декларувалися в офіційних документах. На користь даної точки зору служать так звані таємні пункти, надані президенту Вельямінову царською адміністрацією при заснуванні колегії.

Припущення щодо існування таємної інструкції бригадирові висловлював ще О.Лазаревський, котрий першим з дослідників звернув увагу на свідчення журналу Генеральної військової канцелярії від 17 вересня 1722 р., де містився запис розмови генеральної старшини з президентом Малоросійської колегії. Останній серед інших "досягательных ответов" заявив, "что я именной императорскаго величества о всем том указ таковой имею, которого не только вам, старшине малороссийской, но и присутствующим со мною в колегии чинам объявить не можно"⁴³.

Архівні пошуки, проведені автором у фондах Сенату та Кабінету його імператорської величності, дали можливість підтвердити гіпотезу Лазаревського. Зокрема, нами виявлено у фондах кабінету власноручну інструкцію Петра I бригадиру Вельямінову, підготов-

лену 16 травня 1722 р. у Коломні і передану через генерал-прокурора Ягужинського⁴⁴. Імператор акцентував увагу бригадира на таких пріоритетних напрямках його діяльності в Україні: 1) розвідувати "... подлинно какие с зборов... ныне есть генеральные и партикулярные и которые старые и которые новые и при которых гетманах учинины и кто ими ползуетца и которые им сносны и которые тяжелы"; 2) з'ясувати, які податки можна "... вновь сделать без тягости народной, с чего и каким образом..."; 3) здійснювати політичний нагляд в Україні, виявляючи підозрілих людей і кореспонденцію з Польщі і Криму, а також "... протчего, что касаетца до доброй осторожности и экономии"⁴⁵.

Прерогативи Малоросійської колегії уточнювались у сенатських резолюціях від 1 червня 1722 р. на подані президентом Вельяміновим 28 травня "Пункты"⁴⁶.

Крім того, 20 червня 1722 р. бригадиру було надіслано із Сенату копії таємних інструкцій, підготовлених 16 липня 1718 р. для царського резидента в Україні Ф.Протасєва. У сенатському супровідному листі Вельямінову наказувалося: "чинить пременяясь к данным ему инструкциям... усматривая по делу и состоянию времени"⁴⁷.

Загалом прерогативи Малоросійської колегії, окреслені при її заснуванні, перетворювали останню на вищу касаційну інстанцію Гетьманщини, верховний фінансовий орган та вищу контролюючу установу. Взаємовідносини з гетьманською владою і, відповідно, місце Малоросійської колегії в структурі владних відносин Гетьманщини в інструкціях розроблялися лише в загальних рисах.

2.3. Організаційні засади функціонування російської установи

Реформуючи систему державного управління на засадах камералізму, Петро I надавав велику увагу жорсткій регламентації діяльності всіх її ланок в цілому

та кожного чиновника зокрема. Це, на його думку, повинно було стати гарантом неперенесення на новий державний ґрунт старих традицій так званої "московської волокити". За основу при виробленні нової моделі державного управління було взято західно-європейські зразки писаної інструктивної документації - так звані регламенти. В них не лише детально викладені принципи функціонування бюрократичної машини, але й конкретно визначено коло функціональних обов'язків кожного чиновника - учасника бюрократичного процесу. Причому російський монарх пішов значно далі своїх європейських учителів, створивши цілу ієрархію регламентів і розробивши документ, який не мав аналогів у західноєвропейській державній практиці, - генеральний регламент⁴⁸.

Малоросійська колегія, на відміну від інших центральних установ Російської імперії, не мала власного регламенту. В своїй діяльності вона керувалася положеннями Генерального регламенту та регламенту Адміралтейської колегії⁴⁹. Останній розроблявся при безпосередній участі імператора, а тому вважався взірцем інструктивної документації⁵⁰. Крім того, існувало чимало імператорських і сенатських інструкцій, розпоряджень і наказів, які конкретизували повноваження Малоросійської колегії в окремих сферах, а також процедуру виконання тієї чи іншої роботи.

Засади камералізму вимагали при організації функціонування державних установ дотримання принципу єдності часу та місця бюрократичного дійства. Регламенти зобов'язували членів колегій у визначений для присутності день збиратися в аудієнц-камері на засідання. Головуючий (президент, а в разі його відсутності - віце-президент або один з колезьких радників) відкривав засідання. Секретар ознайомлював присутніх з переліком справ, які виносилися на обговорення, після чого послідовно зачитував їх. У ході обговорення кожний присутній висловлював свою думку з приводу її змісту, причому згідно з процедурою

дебати проводились у відповідності із субординацією присутніх на засіданні чиновників - першим виступав молодший за посадою, останнім - президент колегії. Більшість вирішувала долю справи, що обговорювалася⁵¹.

Процес обговорення всіх справ обов'язково фіксувався у протоколах. Останні, на думку імператора, повинні були відігравати роль непідкупних свідків діяльності кожного царського слуги⁵².

Великого значення при проведенні реформи державного управління Петро I надавав конституюванню принципу колегіальності в організації діяльності центральних органів влади - "понеже коллегии ныне устроены для того, дабы каждая с совету и приговору всех делала... того ради подтверждаетца..., дабы президенты никаких дел, ни указов одни не делали..."⁵³.

Аналіз функціонування Малоросійської колегії настановляє на думку, що в її діяльності принцип колегіальності не завжди витримувався. Це зумовлювалося декількома причинами. Насамперед другорядна роль членів присутності щодо президента Малоросійської колегії була закладена в її штатному розкладі, відповідно до якого останній був постійним членом, а радники і асесори щороку переобиралися. Крім того, як зазначалося вище, у своїй діяльності Вельямінов нерідко керувався положеннями таємних інструкцій і розпоряджень верховної влади, зміст яких не було доведено до відома решти членів колегії.

Відповідно до положень Генерального регламенту Малоросійська колегія працювала "во всякой недели, кроме воскресных дней и господских праздников"⁵⁴. Служителі канцелярії прибували на службу на годину раніше, ніж члени присутності. За кожен годину запізнення передбачалося стягнення штрафу в розмірі тижневої грошової платні, а за "всякий раз небытья" на службі - місячної.

Для подачі чолобитних до Малоросійської колегії Вельямінов визначив три дні на тиждень - вівторок, четвер і суботу, суворо заборонивши в інші дні "иметь

ходження по колегіях"⁵⁶.

При обговоренні справ у колегіях заборонялося вдаватися до "лишніх слів и балтання.., но то время ни о чем ином, толко о настоящем говорит"⁵⁷. Коли хто-небудь виступає, іншим членам заборонялося перебивати промовця, а зачекати, поки він закінчить, "как честным людем падабает, а не как бабам торьговкам"⁵⁸. Проте протоколи засідань Малоросійської колегії свідчать, що на її засіданні не завжди вдавалося дотримуватися правил етикету. В 1723 р. президент Вельямінов навіть доносив у Сенат про факт рукоприкладства в стінах колегії між її секретарем та асесором⁵⁹.

Враховуючи віддаленість Глухова від місця розташування центральних органів влади Російської імперії та беручи до уваги жорстку систему звітності владних структур у той час, для успішного функціонування Малоросійської колегії особливе значення набувала проблема організації службового зв'язку. В "Пунктах" від 28 травня 1722 р. бригадир пропонував "для посылок с нужными писмами к Е.И.В., також в Петербург и в Москву в Правительствующий Сенат и в Коллегии надлежит быть при оном управлении курьеров 6 человек"⁶⁰. Сенатори спочатку відхилили пропозицію Вельямінова, наказавши "вместо курьеров посылать с тамошних гварнизонных соядат, а о неважных делах посылать и казаков"⁶¹. Однак пізніше вони переглянули своє рішення і вирішили у штатному розкладі Малоросійської колегії виділити вісім місць для кур'єрів.

Для зносин з російськими комендантами, призначеними в українські міста в середині 1722 р., колегія використовувала переважно глухівських козаків.

Наприкінці серпня 1722 р. Генеральна військова канцелярія, виконуючи розпорядження Вельямінова, наказала місцевій адміністрації "в Ярославці, в Митниці, в Конотопі, в Карабутові, в Хмилові, в Ромнах, в Липовій Долині, в Гадячі, в Зінкові, в Опушному, в Великих Будищах... по два чоловіки казаків на каждом

стану самих справних и на добрих конях апределити..." для організації зв'язку з полтавським комендантом⁶².

На початку червня 1722 р. Сенат ухвалив рішення про виготовлення печатки Малоросійської колегії. На ній містився такий напис: "Печать Коллегии Малой России". Протягом червня відповідне повідомлення з її описом для ознайомлення було надіслане гетьману Скоропадському та всім центральним органам влади Російської держави⁶³.

2.4. Штат і утримання колегії

Побудова регулярної держави на засадах камералізму вимагала від реформаторів законодавчого визначення штатів державних установ. Тому 6 квітня 1722 р. Петро I наказав "... по Коллегиям определит число членоф и служителей..., чтоб постоянное окладное число было"⁶⁴.

У відповідності з положеннями Генерального регламенту кожна колегія складалася з президента, його заступника, членів присутності та канцелярських служителів. Крім того, до складу колегій входили так звані "нижчі служителі" - кур'єри, сторожі, посильні. Число членів присутності в колегіях становило 10-11 чол.

Кількісний склад членів присутності Малоросійської колегії визначений в імператорській грамоті Скоропадському від 29 квітня 1722 р. Він суттєво відрізнявся від загальноприйнятих норм і становив сім чоловік - президент, 4 радники та 2 асесори⁶⁵. У 1726 р. Сенат вніс певні корективи до штатного розкладу Малоросійської колегії. За новим розкладом, зокрема, кількість радників було зменшено на одну особу, натомість асесорів - збільшено на одного члена. У цей же час один з радників почав офіційно іменуватися віце-президентом колегії⁶⁶.

Ключові позиції в Малоросійській колегії, як і загалом у Російській імперії петровської доби, належали кадровим військовим, що було зумовлено⁶⁷ прагненням монарха побудувати регулярну державу на зразок військового підрозділу. Президента колегії, який був

центральною фігурою колезької ради і згідно з положеннями Генерального регламенту виконував свої обов'язки від імені монарха*, призначав імператор. Президентом Малоросійської колегії Петро I з моменту проголошення акту про заснування колегії призначив бригадира Степана Лукича Вельямінова.

Кадровий військовий бригадир Вельямінов уже тривалий час перебував на цивільній службі, причому мав певне відношення до українських справ. Зокрема, деякий час він виконував обов'язки полтавського коменданта, а з 1720 р. був воеводою у прикордонній з Гетьманщиною Білгородській провінції "...с правом ведення всеми слободскими полками"⁶⁸. У службових справах білгородський воевода неодноразово бував в Україні. Наприклад, у жовтні 1721 р. Сенат відрядив Вельямінова в Україну для "осмотра мест..., удобных для постройки на них новых городов, которые могли б служить преградой и защитой от набегов и нападений татарских"⁶⁹.

Вибори колезьких членів присутності були прерогативою Сенату. Згідно з Генеральним регламентом вони повинні були проходити на альтернативній основі - "ко всякому делу выбрать по два или три человека... и выбирать балатиром"⁷⁰. Призначення членів присутності до Малоросійської колегії відбулось у середині червня 1722 р. Наприкінці травня із Сенату до Военної колегії надійшло розпорядження про вибори кандидатів на колезькі посади з числа штаб-офіцерів, які несуть службу в Україні. А 15 червня на засіданні Сенату з числа запропонованих Военною колегією 12 кандидатів було призначено до Малоросійської колегії 6 офіцерів київського гарнізону, яким наказано "... быть при той Коллегии с которого числа они вступают в должность 1 год, а по прошествии года переменить"⁷¹.

---

* Тому регламент зобов'язував "всех чинов, как коллежным, так и канцелярным... президенту всякое достойное почтение и респект и послушание чинить..." (ЗА. - С. 496).

Персонально до колегії було призначено полковників П. Кошелєва і Я. Ушакова, підполковників А. Жданова і А. Щепочева, майорів Я. Молчанова і І. Ліхарева.

Перевибори членів присутності проходили із значними порушеннями процедури. Так, пропозиції щодо персонального складу Малоросійської колегії надійшли не від Воєнної колегії, а від київського генерал-губернатора, причому на безальтернативній основі. Фактично І. Трубецької самочинно призначив радників і асесорів. Проти цього рішуче виступив С. Вельямінов, оскільки в нього були серйозні заперечення щодо запропонованих кандидатур.

У рапорті, надісланому до Сенату, президент заперечував проти призначення радником Малоросійської колегії полковника А. Руданакова, аргументуючи свою позицію тим, що останній "грамоте не умеет"⁷². Бригадир відхилив також кандидатуру полковника Ф. Балцерна, оскільки той "... не токмо, чтоб мог дела править, но за старостию и за болезнию ходити не может"⁷³. На думку президента, було незаконним й призначення асесором колегії майора І. Кошелєва, оскільки його рідний брат служив радником Малоросійської колегії, а це суперечило положенням Генерального регламенту⁷⁴.

Аргументи президента Вельямінова врахували у Москві. Перевибори, проведені Трубецьким щодо кандидатур, проти яких виступав бригадир, визнали неправомірними, і їх результати анулювали. Таким чином, у 1723 р. було замінено лише трьох колезьких членів присутності - підполковників А. Щепочева та А. Жданова* і майора Я. Молчанова. На їх місце призначили підполковників І. Сухарева та Л. Хрипунова, майора П. Кросовського⁷⁵.

---

* Бригадир Вельямінов скаржився Сенату, що підполковник А. Жданов ще на початку 1723 р. самочинно "... оставив коллегиальное правление, ... не дождав указного строку..." (ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 249, арк. 8 - 8зв.).

Незабаром виникла конфліктна ситуація навколо питання про персональний склад Малоросійської колегії, спричинена розпорядженням Трубецького про призначення колезького радника Я.Ушакова заступником київського коменданта. Причому це призначення відбулося без попереднього узгодження з президентом Малоросійської колегії. Самочинні дії київського генерал-губернатора, на думку Вельямінова, не лише "...показали в том немалая обида Малороссийской коллегии, а паче, что в правлении Е.И.В. дел учинена немалая остановка"⁷⁶.

Бажаючи запобігти "залишковому" принципу формування штату Малоросійської колегії, оскільки це вкрай негативно позначалося на діяльності російської владної установи ("дела правились с немалою нуждою"), 27 травня 1726 р. Вельямінов порушив перед Верховною таємною радою клопотання про недоцільність проведення щорічних перевиборів членів присутності. Свою пропозицію бригадир мотивував тим, що "...переменными офицеры коллежских дел исправно ему исправлять не можно, потому что оные к коллежским вновь сочиняемым делам незобычайны, а хотя б кого и зообычаен был, но, присматриваясь к тем делам, последует токмо уреченное время без труда препроводить, и затем слабое в той Коллегии правление и в делах остановка чинится"⁷⁷.

Пропозиції Вельямінова знайшли підтримку у Верховній таємній раді і 1 червня 1726 р. з її канцелярії вийшов указ: "В Малороссийской коллегии для лутчаго тамошних дел правления быть членом непременно"⁷⁸. Водночас було затверджено запропонований президентом персональний склад Малоросійської колегії, а саме: віце-президент А. Арсеньев, радники П.Кошелев, А.Количев і П. Толбухін⁷⁹. Трохи згодом асесорами колегії було призначено офіцерів глухівського гарнізону Г. Волкова, С.Попова та І.Рудаковського⁸⁰.

Для оперативного вирішення справ у колегіях серед членів присутності розподілялися обов'язки. Зокрема,

згідно з положеннями Генерального регламенту президенти здійснювали "генеральную и верховную дирекцию", не маючи при цьому будь-якого "особливого надзираия". Серед радників і асесорів колегій обов'язки розподілялися таким чином, щоб "... каждому из них... происходящих дел определенная часть... и над канцелярией и конторами, и над делами и трудами оных особое надзирание даётся"⁸¹.

Відомостей про розподіл на постійній основі обов'язків серед членів присутності Малоросійської колегії до середини 1726 р. виявити не вдалось. Указ Катерини I від 14 серпня 1726 р. з приводу "разделения трудов между членами Малороссийской коллегии", ймовірно, був першою спробою вирішити цю проблему для російської владної структури в Україні⁸². На початку 1727 р. розпорядження імператриці було втілено в життя. За донесенням президента Вельямінова в березні 1727 р. у Малоросійській колегії існував такий розподіл обов'язків серед членів Малоросійської колегії. Радник П.Кошелев контролював діяльність Генеральної військової канцелярії. Радник А. Количев слідкував за таємними справами - переміщеннями на кордонах Гетьманщини запорожців і втікачів з України, "разбойных делах". Радник П.Толбухін займався чолобитними справами, крім тих, які належали до відомства камерирської служби. Зносинами з іншими колегіями, розміщенням на постій російських військ в Україні, забезпеченням їх провіантом і фуражем видав асесор Г.Волков. Асесор С.Попов відповідав за фінансову діяльність Малоросійської колегії, контролював роботу наглядачів у полках ("что касается камерирской службы"). Асесор І.Рудаковський завідував "... щетным делом всего приходу и расхода как в коллегии, так и в подчиненных зборщиков з протчих к отправлению в Ревизион-контору щетных списков"⁸³.

Реформуючи систему державного управління, Петро I звертав пильну увагу на організацію контролю за діяльністю державних устанів. Так, у 1711 р. було

запроваджено систему фіскалітету - таємного нагляду, а в 1722 р. організовано прокурорський нагляд - "...надлежит быть при Сенате генерал-прокурору, также во всякой коллегии по прокурору"⁸⁴.

Колезький прокурор знаходився разом з членами присутності в аудієнц-камері та контролював їх діяльність. Він мав великі права і був повністю незалежний від колегії, оскільки підпорядковувався безпосередньо генерал-прокурору Сенату.

Обов'язки прокурора включали широке коло питань. Він здійснював загальний політичний нагляд за колезькими членами, "...смотрел, чтоб... не только на столе дела вершились, но чтоб по оным самые действия..., как скоро возможно, исполнены были", слідкував за судовою діяльністю колегії⁸⁵. Крім того, як свідчать документальні матеріали, прокурор Малоросійської колегії виконував поліцейські функції в Україні, зокрема, брав участь у арештах підозрілих у сепаратистській діяльності козаків, описував їх майно тощо⁸⁶.

Призначення прокурора в Малоросійську колегію відбулось у червні 1722 р. На порушений Сенатом запит від 11 травня Воєнна колегія вже наступного дня запропонувала кандидатури на заміщення прокурорської вакансії в колегії, а саме: капітан-лейтенантів Преображенського полку Паленицина та Семеновського полку Хрушова. Сенатським указом від 25 червня прокурором у Малоросійську колегію було призначено І.С. Хрушова⁸⁷.

Спочатку планувалося проводити щорічні переміни на прокурорську посаду. Проте протягом 1722-1727 рр., тобто часу функціонування колегії, їх провели лише один раз - у середині 1726 р. прокурором Малоросійської колегії замість Хрушова призначили капітана гвардії М.І. Макшеева⁸⁸.

Безпосередню допомогу прокуророві при виконанні службових обов'язків надавали канцелярські служителі. Згідно з сенатським указом від 19 серпня 1723 р. у розпорядженні прокурора Малоросійської колегії

знаходилися підканцелярист і копіїст⁸⁹.

Важливе місце в системі російської бюрократії, породженої петровською реформою, посідали так звані канцелярські служителі - безпосередні виконавці бюрократичного дійства. При заснуванні Малоросійської колегії штат канцелярських служителів було визначено в кількості 31 чол., а саме: обер-секретар, два секретарі, протоколіст, актуаріус, реєстратор, чотири канцеляристи, сім підканцеляристів і чотирнадцять копіїстів⁹⁰.

Найбільш впливовою фігурою у колезькій канцелярії, її керівником був обер-секретар. За своїми повноваженнями він наближався до приказного дяка в дореформеній Росії. Обер-секретар здійснював загальне керівництво канцелярською роботою, відповідав за прийом й оформлення вхідної та вихідної кореспонденції, підготовку справ до обговорення тощо. Існують численні документальні свідчення намірів російського уряду запровадити в штатному розкладі Малоросійської колегії посаду обер-секретаря⁹¹. Однак аналіз реєстрів особового складу канцелярії за 1722-1727 рр. наштотує на думку, що протягом усього часу функціонування російської установи посада обер-секретаря залишалася вакантною, а його обов'язки виконував один з канцелярських секретарів.

Формування штату канцеляристів було прерогативою президента та членів присутності колегії. Принагідно зауважимо, що в цій сфері Вельямінов виявив велику ініціативу та принциповість. Більшість канцелярських служителів потрапила до Глухова за його рекомендацією. І, навпаки, чимало канцеляристів було відправлено ним з України внаслідок їх професійної неспроможності чи надмірного вживання алкогольних напоїв⁹².

Важливе місце у канцеляріях посідали секретарі, які за своїм службовим становищем були проміжною ланкою між канцелярськими служителями та членами присутності. Тому існувало навіть спеціальне розпорядження імператора, щоб "... в секретари не из

шляхетства не определяют, дабы потом могли в асесоры, советники и выше происходить"⁹³. Секретарями Малоросійської колегії було призначено сенатського канцеляриста Ф. Неронова та секретаря генерал-фельдмаршала Шереметьєва П.Перфільєва.

Подібно до шведських штатів Петро I ввів до складу колегій три нових, нехарактерних для російської державної традиції посади - нотаріуса, актуаріуса та реєстратора. Нотаріус (у штатному розкладі Малоросійської колегії він називався протоколістом) відповідав за оформлення протоколів засідань колегій, зшивав їх у спеціальну книгу, а також вів облік "вершених и невершених" справ. Актуаріус займався вхідною кореспонденцією, зокрема здійснював її первісне опрацювання. Наступною систематизацією вхідної, а також вихідної кореспонденції відав реєстратор. У Малоросійській колегії цю посаду протягом усього часу її функціонування обіймав І.Ломакін.

Названі канцелярські чини, зазначав російський дослідник Є.Г.Анісімов, становили своєрідну аристократію канцелярії. За своєю роллю в бюрократичному дійстві та, відповідно, розмірами грошової платні вони різко виділялися з загальної маси канцелярських службовців⁹⁴. Щоправда, стосовно розмірів грошової винагороди за здійснену роботу приклад Малоросійської колегії спростовує думку авторитетного вченого. Так, аналіз витратної частини бюджету Малоросійської колегії свідчить, що платня актуаріуса і реєстратора була аналогічною грошовій винагороді канцеляристів, тобто становила 100 руб. на рік⁹⁵.

Основну масу службовців колезької канцелярії становили писарі, серед яких існував поділ на три категорії: канцеляристи, підканцеляристи і копіїсти (за аналогією з приказним поділом, що існував у державних структурах Московської держави, а саме: старих, середньої руки і молодих). В обов'язки писарів входило "все то, что по реестру из отправляемых дел от секретаря повелено будет..., також и те дела, с которых они

генеральные формуляры имеют, а именно: дипломы, патенты и прочее"⁹⁶.

Штат писарів Малоросійської колегії формувався переважно за рахунок піддячих Курської, Білгородської та Севської провінцій і канцелярії київського генерал-губернатора⁹⁷. Причому у ході реформи системи державного управління реформаторський розмах Петра I наштовхнувся на складну проблему - дефіцит кваліфікованих чиновників, які б могли заповнити існуючі вакансії. Зазначена проблема була актуальною і для Малоросійської колегії. З визначеного Сенатом її штатного розкладу протягом 1722-1723 рр. залишалися вакантними посади обер-секретаря, секретаря, протоколіста, актуаріуса, підканцеляриста та чотирьох копіїстів⁹⁸.

В зв'язку з розширенням у ході реформи повноважень Малоросійської колегії з середини 1723 р. Вельямінов неодноразово порушував перед Сенатом клопотання про збільшення кількості чиновників у його установі⁹⁹. Клопотання бригадира були частково задоволені в травні 1724 р., коли Сенат розпорядився призначити до Малоросійської колегії додатково секретаря, сім канцеляристів, шість підканцеляристів і двадцять копіїстів, яких мали взяти з числа "городовых подъячих, которые были у переписного подушного дела... тех провинций Киевской губернии сверх штату излишние..., кто достоин"¹⁰⁰.

Таким чином, після внесення змін до штату Малоросійської колегії загальна кількість її канцелярських служителів становила 62 чол., тобто збільшилася у два рази порівняно з первісною.

До речі, швидке зростання кількості чиновників Малоросійської колегії не було екстраординарним явищем в історії державного апарату Російської імперії. За підрахунками Є.П.Анісімова, у ході державної реформи кількість чиновників в імперії подвоїлась і становила 1962 чол. (до реформи було 924)¹⁰¹. При проведенні підрахунків дослідник оперував показ-

никами 1723 р., тобто часу завершення реформи. Наведені вище показники, що стосуються динаміки зростання штату Малоросійської колегії, дають підстави стверджувати, що і в наступні роки тенденція до збільшення кількості державних службовців у Російській імперії зберігалася.

До штату Малоросійської колегії входили і так звані "нижчі служителі", тобто вахмістри, кур'єри, сторожі. Як видно із справоздань колегії, всі ці посади обіймали солдати та унтер-офіцери глухівського гарнізону. Кількісний склад "нижчих служителів" був таким: вахмістр, 12 кур'єрів і 4 сторожі¹⁰².

Імператорський указ від 16 квітня 1723 р. конститував запровадження в Гетьманщині нової фіскальної інституції - полкових наглядачів ("надзирателей"). За розпорядженням монарха їх призначали у кожний полк по одному чоловікові "из унтер афицеров добрых и отставных"¹⁰³. Обов'язки наглядачів полягали в тому, щоб "в полках над зборщиками смотрение иметь..."¹⁰⁴. Крім того, вони мали здійснювати загальний політичний нагляд. Так, коли київський полковник А.Танської, зіславшись на хворобу, відмовився прибути на виклик Малоросійської колегії, остання наказала наглядачеві цього полку А.Лосьмінському "... осмотреть сущей правдой онаго полковника...". Якщо причина його відсутності була вигадана, наглядачеві наказали негайно доставити українського урядовця до Глухова¹⁰⁵. По камерирській службі, тобто в питаннях організації фінансів, наглядачі були підзвітні асесорові колегії, що контролював дану сферу діяльності Малоросійської колегії (в 1727 р., це був асесор С. Попов), а щодо функцій політичного нагляду - колезькому прокуророві¹⁰⁶.

При Малоросійській колегії існували також різні служби і контори. Так, біограф імператора Петра I - І.І.Голіков вказував на існування в Глухові при колегії спеціальної Камерирської контори, штат якої складався з камерира, бухгалтера і семи писарів, а також

Рейнтмейстерської (рейнтмейстера і трьох писарів)¹⁰⁷. Сучасник описуваних подій відомий географ І.К.Кирилов стверджував, що при Малоросійській колегії функціонувала Провіантмейстерська контора, в якій служили провіантмейстер, писар і два копіїсти¹⁰⁸. Ініціатива запровадження при Малоросійській колегії спеціальних контор, як свідчать джерела, належала президенту Вельямінову. Зокрема, у березні 1723 р. бригадир порушив перед Сенатом клопотання про призначення до Глухова казначея і провіантмейстера¹⁰⁹.

До складу Камерирської контори, крім російських чиновників, входили також комісар грошової казни та обліковці ("щотчики"), яких призначали з числа місцевого українського населення. Інститут обліковців запровадив у вересні 1722р.* бригадир Вельямінов. Однак, враховуючи ту обставину, що інституція не була характерною для української державної традиції і про неї не йшлося в офіційній інструкції, наданій бригадирові при заснуванні Малоросійської колегії, генеральна старшина відмовилася виконувати розпорядження російської адміністрації та подала апеляцію в Сенат. Щоправда, під тиском Вельямінова 27 вересня старшина все ж призначила "для приему и отдачи в оной коллегии собранной казны" шість обліковців з числа глухівських заможних міщан¹¹⁰.

Сенатський указ від 26 листопада 1722 р. забороняв Вельямінову вимагати у генеральної старшини "щетки для щету тех денег", натомість рекомендуючи призначити на вказані посади російських солдатів і унтер-офіцерів глухівського гарнізону¹¹¹. Проте це сенатське розпорядження не набуло чинності, оскільки президент Малоросійської колегії у листі, надісланому до Петербурга, стверджував, що "... в Глухове гарнизон

---

* М. Слабченко стверджував, що інститут обліковців запроваджено у 1731 р. (Слабченко М.Е. Организация хозяйства Гетманщины... - Т: 4. - С. 233). Проте джерела спростовують це твердження.

ные солдаты держутца бедные и к тому делу незобычайные..."¹¹²

У процесі поглиблення реформи в Україні в 1723 р. кількість обліковців була збільшена з чотирьох до десяти¹¹³. Таким чином кожний обліковець персонально відповідав за прийом податних коштів від певного полку.

Х Х Х

Проблема утримання членів і канцеляристів Малоросійської колегії спочатку була вирішена таким чином: "колежским служителям давать по указу 1715 году против московского положения до определения штатов и с тамошних доходов"¹¹⁴. У другій половині червня 1722 р. уряд Петра I затвердив штатний розклад колегії, у відповідності з яким на платню її членам було виділено 5 879 руб. 70 коп. При призначенні персональних окладів членам присутності як відправні брали показники офіцерів київського гарнізону, які подвоювалися для офіцера відповідного рангу, що служив у Малоросійській колегії. Так, на утримання президента колегії було визначено суму в розмірі 1800 руб. Крім того, передбачалася виплата 228 руб. на "раціони", тобто кошти на закупівлю фуражу для коней, та 88 руб. 20 коп. на утримання денщиків¹¹⁵. В цілому ж штатний розклад Малоросійської колегії передбачав виплату річної платні її президенту в розмірі 2 116 руб. 20 коп.¹¹⁶

Щоправда, враховуючи ту обставину, що протягом 1722-1723 рр. Малоросійська колегія залишалась недоукомплектованою чиновниками, витрати на утримання її членів були значно меншими порівняно з передбаченими. Так, згідно з даними колезького донесення в Ревізіон-контору в 1723 р.¹¹⁷ вони становили 960 руб., а в 1724 р. - 652 руб. Втім, останні цифри викликають подив, оскільки відомо, що в середині 1724 р. кількість колезьких служителів зросла навіть порівняно з штатним

розкладом 1722 р. За нашими підрахунками, здійсненими на основі прибутково-видатних книг Малоросійської колегії за 1724 р., витрати бюджету за даною статтею становили суму, майже у два рази більшу - 1227 руб. 30 коп.¹¹⁸

Після запровадження в 1723 р. при колегії інституту полкових наглядачів на утримання їх, а також писарів, які несли при них службу, з бюджету було додатково виділено 370 руб. (відповідно, по 25 і 12 руб. кожному) на рік¹¹⁹.

Виплата грошового утримання колезьким членам у Російській імперії проходила по третинах року з фондів Штатс-контори¹²⁰. Зважаючи на особливий статус Малоросійської колегії, яка розміщувалася не в Петербурзі чи Москві, а у віддаленому від столиць імперії Глухові, вона становила виняток із загального правила. Причому, як свідчать документальні матеріали, ініціатором нового порядку виплати платні членам Малоросійської колегії (не з фондів Штатс-контори, а з колезької казни) був її президент Вельямінов. Останній самочинно наказав комісарові казни Малоросійської колегії Я.Довбні видати членам присутності та служителям канцелярії платню за "майскую треть" 1723 р., мотивуючи своє рішення тією обставиною, що "...оные взяты из великороссийский далних городов и в немалой трудности в пропитании, а с наступлением холодов.... для топления дров и в протчих потребностях претерпевают немалую нужду"¹²¹.

Крім грошового утримання, президенту Малоросійської колегії на його прохання було надано "на ранг" села, які раніше належали російським резидентам при гетьманському уряду, а саме: Литвиновичі (Глухівська сотня), Стахорщина та Блестова (Новгород-Сіверська сотня)¹²². Генеральна військова канцелярія, згідно з сенатським розпорядженням надіслала відповідні універсали війтам і жителям названих сіл уже 9 липня 1722 р.¹²³. Крім того, Вельямінов, якого не влаштував розмір прибутків з наданих "на ранг" сіл, порушував

перед імператором клопотання з приводу виділення йому додатково сіл в Україні, які раніше належали "на ранг" глухівському коменданту Б.Скорнякову-Писарєву і "коими нікто ныне не владеет"¹²⁴. Однак прохання бригадира не було задоволене¹²⁵.

х х х

При заснуванні Малоросійської колегії її президент порушив перед Сенатом питання про місце розташування цієї установи у Глухові - "... для управления дел... в Глухове построить (будинок. - Авт.) и на то строение откуда денги получат или будет повелено гетману построить обывателями"¹²⁶. На початку червня 1722 р. сенатори ухвалили рішення розмістити тимчасово колегію в добротному будинкові, "а по времени ту коллегию где пристойно построить"¹²⁷. 2 серпня 1722 р. Малоросійська колегія вселилась у будинок бунчукового товариша С.Миклашевського. Однак бригадир Вельямінов був незадоволений виділенням Генеральною канцелярією приміщенням і неодноразово порушував перед Сенатом і монархом клопотання про дозвіл на будівництво у Глухові нового будинку, оскільки існуюче "обветшалое" та недостатньо велике¹²⁸. Відповідь імператора від 15 вересня 1723 р. була негативною, що цілком природно, враховуючи його численні заборони на спорудження кам'яних будівель в усіх російських містах, крім Петербурга.

Після смерті Петра I Вельямінов знову звернувся до уряду з цього питання. Надсилаючи повторний запит, президент колегії висловлював пропозиції стосовно джерел фінансування будівництва - зібрати з українського народу по 4 або 5 коп. з двору, а "... будет то без обидно"¹²⁹. Однак і цього разу Вельямінов не отримав позитивної резолюції. Верховна таємна рада запропонувала натомість йому знайти в Глухові відповідне приміщення. Негативно була оцінена і пропозиція президента щодо перенесення адміністративного центру

Гетьманщини з Глухова до якого-небудь центрального українського міста (Вельямінов пропонував розмістити нову резиденцію в Ніжині або Прилуках), "чтоб за дальною пересылкою во всяких делах не чинилось продолжения"¹³⁰.

х х х

Під помешкання членам присутності та канцеляристам Малоросійської колегії в Глухові було виділено Генеральною військовою канцелярією квартири¹³¹. Крім того, президенту Вельямінову за розпорядженням російського уряду було надано за містом будинок, в якому раніше мешкав царський резидент Протасєв¹³². У другій половині 1726 р. Вельямінов надіслав до Петербурга донесення, в якому серед іншого порушував клопотання про надання Сенатом дозволу на спорудження в Україні будинків для колезьких чиновників. Сенатори підтримали клопотання Малоросійської колегії. Однак члени Верховної таємної ради, яка мала остаточно вирішити це питання, погодившись з міркуваннями Малоросійської колегії, разом з тим, відклали прийняття резолюції до з'ясування загальної суми коштів, необхідних для фінансування будівництва¹³³. Наступні докорінні зміни в політичному курсі Російської імперії в українських справах (про що йтиметься в 6 розділі) зняли дане питання з порядку денного діяльності російських владних органів.

х х х

Резюмуючи викладений вище фактичний матеріал, варто акцентувати увагу на таких основних моментах.

По-перше, запровадження урядом Петра I в Україні Малоросійської колегії з юридичного боку було протиправним актом, який суперечив усім попереднім українсько-російським договорам і традиціям, що регулювали міждержавні стосунки Гетьманщини з

Російською державою.

По-друге, офіційно задекларовані при заснуванні Малоросійської колегії її прерогативи включали функції верховної касаційної інстанції, вищого фінансового органу (з певним обмеженням права розпорядження коштами, яке перебувало у подвійному підпорядкуванні - колегії і гетьмана) та вищої адміністративно-контролюючої установи краю.

По-третє, за своїм складом, підпорядкуванням, організаційними засадами функціонування Малоросійська колегія являла собою суто імперський державний орган петрозського часу, імплантований у державне тіло України.

Загалом же радикальний характер проголошеної урядом Петра I реформи державного устрою гетьманату переконливо засвідчив початок якісно нового етапу українсько-російських відносин.

ПРИМІТКИ

- 1 Источники малороссийской истории... - Ч. 2. - С. 322.
- 2 М и л ю к о в П. Указ. соч. - С. 690 - 691; Г о л и к о в а Н.Б., К и с л я г и н а Л.Г. Система государственного управления // Очерки русской культуры. - М., 1987. - Ч. 2. - С. 65.
- 3 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 18, арк. 346; ЗА. - С. 251.
- 4 ЗА. - С. 251.
- 5 Дневник Николая Ханенко. - С. 173.
- 16 Там само. - С. 172.
- 7 Диариуш... - С. 38.
- 8 Див.: К о с т р у б а Т. Гетьман Іван Скоропадський. С. 28.

- 9 РДАДА. - Ф. 9, оп. 1, спр. 15, арк. 61 - 62.
- 10 ПСЗ. - Т. 6. - № 3988; Источники малороссийской истории... - Ч. 2. - С. 316 - 317; Диариуш... - С. 40; Дневник Николая Ханенко. - С. 172.
- 11 РДАДА. - Ф. 9, оп. 1, спр. 15, арк. 61 - 65.
- 12 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 316; ІР ЦНБ НАН України. - Ф. 8, № 1925, арк. 86.
- 13 Диариуш... - С. 42; Дневник Николая Ханенко. - С. 173.
- 14 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 316 - 317.
- 15 ПСЗ. - Т. 6. - № 4010.
- 16 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 322.
- 17 Акты ЮЗР. - Т. 10. - С. 446.
- 18 Там само. - С. 449.
- 19 Там само.
- 20 Там само. - С. 479.
- 21 Там само. - С. 478 - 479.
- 22 Там само. - С. 437 - 446.
- 23 Яковлів А. Українсько-московські договори... - С. 151 - 153; Василенко М.П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст. - С. 105 - 130.
- 24 Розенфельд И.Б. Указ. соч. - С. 127.
- 25 Анисимов Е.Г. Указ. соч. - С. 237.
- 26 Диариуш... - С. 61 - 64; РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 609.

- 27 Д и а р и у ш... - С. 64.
- 28 Т а м с а м о.
- 29 З А. - С. 109.
- 30 РДАДА. - Ф. 9, оп. 1, спр. 15, арк. 74.
- 31 Т а м с а м о. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 742 - 775.
- 32 Т а м с а м о.
- 33 Т а м с а м о. - Арк. 516 - 523.
- 34 Т а м с а м о. - Спр. 1759, арк. 15 - 16.
- 35 ПСЗ. - Т. 6. - № 3989.
- 36 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 685 - 686; спр. 1759, арк. 21, 29.
- 37 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 3.
- 38 Т а м с а м о. - Арк. 3 - 3 зв.
- 39 Цит. за: М и л ю к о в П. Указ. соч. - С. 731.
- 40 ПСЗ. - Т. 6. - № 3988; Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 317.
- 41 ПСЗ. - Т. 6. - № 4010; Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 322 - 325; РДАДА.-Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 1-10 зв.
- 42 Т а м с а м о.
- 43 Л а з а р е в с к и й А.М. Павел Полуботок. - С. 158.
- 44 РДАДА. - Ф. 9, оп. 1, спр. 15, арк. 74 зв.
- 45 Т а м с а м о.
- 46 Т а м с а м о.-Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 516-520, 522-527.

- 47 Там само. - Спр. 1759, арк. 11 - 15.
- 48 ПСЗ. - Т. 5. - № 3708.
- 49 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 66, арк. 28, 36 та ін.
- 50 А н и с и м о в Е.Г. Указ. соч. - С. 244.
- 51 ЗА. - С. 487.
- 52 Б э р е н д э с Э. Опыт системы государственного права. СПб., 1889. - С. 128.
- 53 Цит. за: А н и с и м о в Е.Г. Указ. соч. - С. 244.
- 54 ПСЗ. - Т. 6. - № 3534.
- 55 Там само.
- 56 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 25, арк. 1.
- 57 ЗА. - С. 226.
- 58 Там само.
- 59 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 286, арк. 12.
- 60 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 518; ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 5, арк. 3.
- 61 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 523.
- 62 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 234, арк. 23.
- 63 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 523 зв.
- 64 Там само. - Ф. 248, оп. 1, спр. 18, арк. 347; ЗА. - С. 252.
- 65 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 317.
- 66 Сб. РИО. - Т. 55. - С. 323.

- 67 Д ж и д ж о р а І. Матеріали московського "Архива Министерства Юстиции" до історії гетьманщини. - С. 125 - 126.
- 68 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 517 зв. - 519; ВР РДБ. - Ф. 32, № 32, арк. 6.
- 69 Летопись занятий Археографической комиссии. - Вып. 17. - С. 328
- 70 ЗА. - С. 219.
- 71 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 556 - 557; ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 248, арк. 8.
- 72 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 249, арк. 8 - 8 зв.
- 73 Там само. - Арк. 8 зв.
- 74 Там само.
- 75 Там само.
- 76 Там само. - Арк. 9 зв.
- 77 Сб. РИО. - Т. 55. - С. 323.
- 78 Там само.
- 79 Там само.
- 80 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 562 - 563 зв.
- 81 ПСЗ. - Т. 6. - № 3534.
- 82 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 561.
- 83 Там само. - Арк. 562 - 563.
- 84 ПСЗ. - Т. 6. - № 3534; ЗА. - С. 245.
- 85 А н и с и м о в Е.Г. Указ. соч. - С. 251.

- 86 М а р к о в и ч Я. Дневные записки... - Ч. 2. - С. 142.
- 87 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 606 - 607; спр. 1759, арк. 88.
- 88 М а р к о в и ч Я. Дневные записки... - Ч. 2. - С. 182.
- 89 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 856, арк. 2.
- 90 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 521.
- 91 Т а м с а м о. - Спр. 1760, арк. 550; спр. 1758, арк. 517 зв.
- 92 Т а м с а м о. - Спр. 1758, арк. 517 зв. - 518; спр. 1760, арк. 550 - 550 зв.; ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 184, арк. 17.
- 93 З А. - С. 265.
- 94 А н и с и м о в Е.Г. Указ. соч. - С. 253.
- 95 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 521 зв.
- 96 З А. - С. 501.
- 97 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1760, арк. 550.
- 98 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 5, арк. 3.
- 99 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1766, арк. 252, 267 - 269; ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 66, арк. 28.
- 100 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1768, арк. 11 - 12; ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 184, арк. 3 - 8.
- 101 А н и с и м о в Е.Г. Указ. соч. - С. 253.
- 102 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 521 зв.
- 103 В доклад пункты. 1723 года апреля 6 дня (Додаток) // Джиджора І. Україна в першій половині Х VIII віку. - К., 1930. - С. 107.

- 104 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 23.
- 105 Там само. - Спр. 1069, арк. 1.
- 106 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1785, арк. 563.
- 107 Голиков И.И. Указ. соч. - Т. 13. - С. 506.
- 108 Кириллов И.К. Цветущее состояние Российской империи. - М., 1978. - С. 106.
- 109 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 66, арк. 28.
- 110 Там само. - Ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 7 - 8.
- 111 Там само. - Ф. 53, оп. 2, спр. 66, арк. 3 зв.
- 112 Там само. - Арк. 4, 7 зв.
- 113 Там само. - Арк. 8.
- 114 Там само. - Оп. 1, спр. 5, арк. 6.
- 115 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 521.
- 116 Там само.
- 117 Там само. - Спр. 1761, арк. 649.
- 118 Обрахунки здійснено на основі: ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 951, арк. 15 - 41 зв.
- 119 ПСЗ. - Т. 7. - № 4659.
- 120 Там само. - Т. 7. - №. 4682.
- 121 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 21, арк. 195.
- 122 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 523 зв.
- 123 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 234, арк. 47.

- 124 РДАДА. - Ф. 9, оп. 4, спр. 75, арк. 452.
- 125 Там само.
- 126 Там само. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 516.
- 127 Там само. - Арк. 522.
- 128 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 402, арк. 1.
- 129 Там само. - Арк. 10 - 10 зв.
- 130 Сб. РІО. - Т. 55. - С. 324 - 326.
- 131 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 522.
- 132 Сб. РІО. - Т. 55. - С. 326.
- 133 Там само.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УТВЕРДЖЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ
КОЛЕГІЇ ПРИ ВЛАДІ В ГЕТЬМАНЩИНІ

3.1. Владні змагання колегії. Реакція українського суспільства

Малоросійська колегія почала функціонувати в Україні у надзвичайно сприятливий для російської сторони час. 3 липня 1722 р. помер український гетьман Іван Скоропадський. Період міжгетьманства створював непогані умови для заповнення владного вакууму зосередженням влади в руках колегії. У російській історії подібний прецедент вже був - смерть патріарха Андріана в жовтні 1701 р. світська влада використала для ліквідації патріаршого сану та запровадження замість нього спочатку Монастирського приказу, а пізніше - Синоду¹. Щоправда, водночас, російський уряд був занепокоєний можливою активізацією "сепаратистської" діяльності українських автономістів усередині країни та козаків-емігрантів на чолі з гетьманом П. Орликом - за її межами.

Тому, коли 10 липня з донесення глухівського коменданта Б. Скорнякова-Писарева в Москві стало відомо про смерть гетьмана, Сенат негайно розробив комплекс превентивних заходів, спрямованих на запобігання негативних для російських інтересів наслідків цієї події. Насамперед президенту С. Вельямінову наказано негайно, "... оставляя все свои тягости, как найскорее..." вирушити до Глухова "... и будучи там престоерегать накрепко, чтоб как в старшине, так и в протчих при сей вакансии каких противностей не было и народ к тому побуждаем не был"².

Київському генерал-губернатору І.Ю. Трубецькому

також рекомендувалося негайно перервати відпустку і повернутися в Україну, "а приехав, иметь осмотрение... и команды своей в полках стоящие на границех в Малой России на квартирах приказать того престерегать накрепко..., дабы как на границе, так и внутри никаких тайных пересылок... и смятения не было"³. Для виконання поставленого завдання рекомендувалося не лише "смотреть иметь" на існуючих заставах, але й "прибавить новые в пристойных местах"⁴. Подібні розпорядження були надіслані також командуючому російськими військами в Україні генералу Вейзбаху, якому, крім того, наказувалося негайно вивести драгун з квартир у полки та "... обид и разорений народу малороссийскому не чинить..."⁵.

Сенатське повідомлення про смерть гетьмана та порядок роботи Малоросійської колегії в нових умовах бригадир Вельямінов отримав по дорозі в Глухів, куди він прибув 21 липня⁶. Разом з президентом в Україну приїхала лише невелика частина канцелярських служителів. Решта канцеляристів, а також радники та асесори колегії з'їхалися до Глухова в серпні - на початку вересня. Причому і в цей час її штат залишався істотно недоукомплектований, оскільки частина канцеляристів, переведених у Глухів із Сєвської та Білгородської провінцій, затрималась із передачею справ, колезький секретар за наказом Вельямінова залишався у Москві для отримання регламентів і зразків діловодської документації, а третина канцелярських посад залишалася вакантною⁷.

Однак неуккомплектованість Малоросійської колегії не завадила її президенту з перших днів перебування в Україні активно розпочати роботу в напрямі зосередження влади в руках нового державного інституту. Так, уже 31 липня з колегії було відправлено до Генеральної військової канцелярії перше розпорядження⁸.

Як зазначалося вище, запровадження в Україні колезької системи управління в правовому відношенні

ґрунтувалося на дуже непевних аргументах, ефемерність яких була очевидною як для російської, так і для української сторони. Намагаючись компенсувати відсутність правових підстав для реформування державного ладу Гетьманщини, російська адміністрація при заснуванні і на початку функціонування колегії звернула особливу увагу на соціальний аспект її діяльності.

Початок 20-х років XVIII ст. характеризувався загостренням соціальних суперечностей в українському суспільстві, посиленням економічної диференціації серед його членів. Крім того, характерною ознакою часу гетьманства Скоропадського стали численні службові зловживання місцевої адміністрації і неспроможність уряду ліквідувати чи принаймні загальмувати динаміку їх зростання. Все це викликало почуття розчарування у населення політикою гетьманату, призводило до падіння авторитету національної державної влади в цілому.*

Суспільні настрої в Україні добре усвідомлював царський резидент Ф.Протасєв, який не лише своєчас-

---

* Зауважимо, що на початку XVIII ст. кризові явища були характерними не лише для Гетьманщини. Значно скрутніші часи переживало російське суспільство, особливо його нижчі соціальні верстви, на які уряд Петра I переклав надзвичайно тяжкий тягар 21-річної Північної війни, що супроводжувався численними (далеко не завжди належним чином продуманими і доцільними) реформаторськими експериментами в галузі управління, організації державного господарства тощо (Статистичні викладки щодо господарського розвитку Росії в роки царювання Петра I див.: Милюков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. - СПб., 1892). Але українське суспільство, незважаючи на лихоліття Руїни, виховувалось у значно ліберальніших, порівняно з російським, суспільних умовах. Тому питання особистої свободи і незайманості особи, як зазначав М. Грушевський, навіть у його нижчих ешелонах "було дуже дражливим" (Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Зап. НТШ. - 1909. - Т. 92. - С. 14).

но інформував про них уряд, але й вміло використовував наявні суперечності у своїй практичній діяльності в Україні. Недаремно жителі Стародубського полку на початку 1722 р. порушували перед імператором клопотання про його призначення на вакантну посаду полковника "яко тамошним правам хранительного мужа"⁹. Проливають світло на діяльність Протасьєва і неодноразові скарги, подані на нього гетьманом Скоропадським до Москви. Змальовуючи дестабілізуючу роль резидента, український правитель, зокрема, зазначив, що чолобитчики з Гетьманщини, які турбують своїм клопотанням царя, роблять це здебільшого "... з наущення Федора Протасьєва...", котрий, "... мішаючи порядки, многих винних заступає для взятков и прихотей своих, як о том подлинным суть документа, и побуждает их упрямитися и маестат вашего величества напрасно турбовати, иская под тем свои прибыли, а не государственного интересу..."¹⁰

Тому, прагнучи нейтралізувати можливий опір реформі з боку старшини, Малоросійська колегія розпочала діяльність в Україні з того, що за свідченням П.Полуботка, "... публікувала своїми... универсалами, дабы всем, кто, якие и от кого имеют обиды, удавался до оной коллегии з чолобитием и искал себе управы"¹¹. Водночас з кінця липня бригадир Вельямінов почав вимагати від генеральної старшини притягнення до судової відповідальності місцевої козацької адміністрації; на яку скаржилися обивателі. Так, уже 31 липня колегія надіслала до військової канцелярії наказ про негайний виклик до Глухова для проведення слідства хорунжого Кролевецької сотні Г. Падалки, на якого надійшла скарга від підданих селян¹². А 3 серпня президент колегії у присутності київського генерал-губернатора в розмові з генеральною старшиною порушив питання про насильницьке "обертання" козаків у підданство¹³. 17 серпня російська установа надіслала військовій канцелярії указ, яким забороняла залучати козаків "до жадных работызн", а також стягувати "...судовые наклады з оных под опасением штрафа"¹⁴. Крім того, Малоросійська колегія вимагала

від генеральної старшини "безобходного" розміщення на квартирах драгун, тобто знищувала старшинські привілеї, які існували раніше¹⁵.

Імператорський указ про виплату "... прогонних денег Малороссиянам за подводы от великороссийских чинов" (про що українська адміністрація неодноразово порушувала перед монархом клопотання) також було оприлюднено в середині серпня колегією¹⁶. Більше того, навіть питання про залучення українських коштів до імператорської казни російська адміністрація прагнула подати таким чином, нібито це робиться з метою ліквідації існуючого у цій сфері безладдя.

Загалом, протягом першого місяця своєї діяльності в Україні Малоросійська колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії 34 укази, з яких десять стосувалися судочинства (здебільшого притягнення до судової відповідальності козацької старшини), 11 - розміщення та утримання на українській території російських військ, 7 - організації фінансової служби та залучення українських коштів до колезької казни, 6 - різних адміністративних розпоряджень (організація пошти, виплати "прогонних" грошей, запровадження інституту комендантства тощо)¹⁷.

Заснування Малоросійської колегії і початок її функціонування в Україні наприкінці літа 1722 р. стали серйозним випробуванням для суспільної свідомості нації. Формування політичної ментальності українського суспільства в добу пізнього середньовіччя проходило в надзвичайно несприятливих умовах. Відсутність національної держави, інкорпорація земель до складу Речі Посполитої призвели до денационалізації провідної в соціально-економічному, а тому й політичному аспектах суспільної верстви, котра, сполонізувавшись і покатоличившись, на середину XVIII ст. втратила роль провідника етносу, виразника і захисника його національних інтересів започаткована козацьким повстанням 1648 р., спричинила глибокий прорив у розвитку національної самосвідомості народу, зумовила

важливі зрушення в ментальності суспільства. Автономістичні ідеї, сформульовані Богданом Хмельницьким у березні 1648 р., навесні наступного року трансформувались у програму будівництва незалежної української держави в межах всіх етнічно українських земель¹⁸. Укладення в 1654 р. Переяславсько-московського договору не заперечувало стратегічного завдання української політики, а навпаки, було викликане до життя потребою його вирішення.

З кінця 40-х років українська еліта починає підтримувати сформульовану в оточенні Хмельницького національно-державну ідею. Разом з тим не слід переоцінювати ні ступеня розвитку політичної свідомості нової еліти (котра перебувала в стадії формування); ні інтенсивності процесу поширення національно-державних ідей в українському суспільстві, ні масштабів консолідації різних його станів і суспільних груп навколо них. Зокрема, реляції з України царського емісара І. Желябужського, підготовлені влітку 1657 р., містять численні свідчення значного поширення як серед міщанства, посполства, рядового козацтва, так і козацької старшини, на противагу національно-державницьким, самостійницьким намірам гетьманського уряду, ідей автономізму¹⁹, що, безперечно, було серйозною перешкодою на шляху досягнення повної незалежності Української держави.

Після смерті Богдана Хмельницького і краху самостійницької політики Івана Виговського ідеї автономії України в складі сусідніх держав починають домінувати у свідомості переважної частини українських політиків. Поразка Визвольної війни зумовлює формування своєрідного комплексу національно-політичної неповноцінності етносу²⁰. В політичному житті України на провідні ролі виходять діячі поміркованого напрямку, які вбачали кінцеву мету своєї діяльності в досягненні політичної автономії гетьманату (чи не поодинокий виняток становив Петро Дорошенко, котрий розглядав протекторат сусідніх держав як шлях

досягнення повної незалежності Війська Запорозького).

Таким чином, з середини 70-х років ідея української автономії стає стрижнем політичної ідеології України-Гетьманщини. Дана обставина сприяла консервації на теренах Лівобережжя української державності, витвореної в ході національної революції середини XVII ст. Яскравим свідченням цього є той факт, що, незважаючи на настійливі намагання російської сторони тісніше інтегрувати Україну під скіпетр Романових, ліквідувати її окремішне становище (доказом чого слугує таке положення Коломацьких статей 1687 р. - "... народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит...", щоб "... никто б голосов таких не испушал, что Малороссийский край - гетьманского регименту...")²¹.

Гетьманщина протягом другої половини XVII ст. зберігала самобутній державний устрій. Разом з тим, оскільки ідеали автономії становили верхню межу політичних устремлінь державних мужів Гетьманщини (загальновідомим є той факт, що старшина, яка підтримала виступ І.Мазепи, напередодні прийняття рокового рішення вивчала положення саме автономістичного за змістом Гадяцького пакту)²², ця національно-політична обмеженість заважала еволюціонуванню державницької думки, позбавляла перспектив розвитку державних інститутів гетьманату.*

Антиросійська війна 1708-1709 рр. була останнім потужним спалахом українського сепаратизму. Крах

---

* Відсутність джерельної бази не дає змоги встановити істинні наміри українського правителя восени 1708 р. Більш ранні або пізні проекти і договори Війська Запорозького з польським та шведським королями, на нашу думку, не можуть слугувати достовірною базою при розв'язанні проблеми, оскільки вони несуть на собі карб поточного політичного моменту, кон'юнктура якого суттєво відрізнялася від того, що мав місце в момент остаточного прийняття Мазепою кардинального рішення.

політики гетьмана Мазепи спричинив значні трансформації у політичній ментальності суспільства. Жорстокі репресії уряду Петра I проти учасників виступу деморалізують його, остаточно ліквідовуючи небезпеку українського сепаратизму²³. Водночас щедрі царські пожалування старшині, яка залишилася вірною тронові, її швидке просування по службі завдяки протекції російських сановників заохочують українську еліту до тісного співробітництва з Москвою. Дедалі більших масштабів набуває практика запобігання української адміністрації перед російською стороною в розрахунку на її високе покровительство.

В результаті в Україні за гетьманства Скоропадського з'являється новий тип полковників і козацької старшини, які, будучи призначені на уряди царською волею, почували себе цілком незалежними від гетьмана і полчан - "... в Україні ім'я маєтності, живуть ни под чьєю командою, самовольно..., гетьмана они не слушают"²⁴. Вельми негативні наслідки для суспільного клімату в Україні мало кооптування Москвою на старшинські уряди іноземців (переважно вихідців із Сербії), які заслужили довіру царя, а отже, у своїй діяльності орієнтувалися лише на його інтереси.

Демагогічні заяви авторів маніфесту від 16 травня 1722 р. про те, що Малоросійська колегія "... учинена не для чего иного, токмо для того, дабы малоросійский народ ни от кого, как неправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был"²⁵, а також її перші кроки в Україні, що мали чітко виражений соціальний флер, спричинили появу серед українських суспільних низів ілюзій щодо месіанських функцій російської владної структури, здатної відновити соціальну справедливість у суспільстві. Наслідком цього стала масова подача до колегії чолобитних з приводу насильств адміністрації і державців.

Так, уже в першому донесенні Малоросійської колегії до Сенату, датованому 14 серпня 1722 р., бригадир Вельямінов доповідав, що українське населення "с

радостію приемлет" заснування колегії і "... многие из них приходят и подают на старшину и на прочих знатных людей в своих обидах челобитные..."²⁶ Теза, висловлена президентом, як видно з табл. № 1, не була голосливою. Протягом серпня-вересня 1722 р. до Малоросійської колегії надійшло лише з Глухівської та суміжних з нею сотень близько 30 чолобитних, в яких порушувалися клопотання про судовий розгляд справ щодо звинувачення старшини та державців у службових зловживаннях, загарбаннях майна і ґрунтів, насильницькому обертанні козаків у підданство тощо. Звинувачення були пред'явлені представникам генеральної, полкової та сотенної старшини, членам їх сімей. Аналіз судової практики колегії в наступні місяці дає можливість висловити припущення, що динаміка даного процесу зберігалась і надалі, відмінною ознакою якого ставало лише розширення географії позовів.

Спочатку реакція російських чиновників була досить оперативною. Як зазначалося вище, лише протягом першого місяця функціонування в Україні колегія надіслала до Генеральної канцелярії близько 10 указів про притягнення до судової відповідальності старшини і державців. Переважна більшість чолобитних, зареєстрованих у колегії протягом вересня-жовтня 1722 р., оперативно була розглянута. Виняток становили, як правило, справи, які стосувалися насильницького обертання в підданство, що пояснювалося відсутністю в російському законодавстві відповідних норм і прецедентів. Становище було виправлене указом Петра I від 16 квітня 1723 р. (про що йтиметься далі). Відтоді російська установа активно зайнялася розглядом цього масиву справ (див. табл. № 1).

Крім масового подання чолобитних, соціальні низи українського суспільства вдавались і до більш рішучих способів протесту. У другій половині 1722 р. до військової канцелярії почали надходити з місць тривожні повідомлення про відмови посполства виконувати повинності на користь державців. Так,

державець Миклашевський скаржився генеральній старшині, що "подданые..., уже лет сорок находящиеся у нас в подданстве..., теперь с подговору чего или сами собою в развращение пришли и не хотят отдавать надлежащего своего послушенства"²⁷. Колишній осавул генеральної артилерії Карпека також доносив у Глухів, що його піддані з села Пустогородниця "... нехотящих быть в подданстве..."²⁸ Причому подібні випадки були непоодинокими. Про це свідчив універсал Генеральної військової канцелярії від 7 серпня 1722 р., в якому, зокрема, під загрозою "туремного в'язня" і "публичного каранія" наказувалося, щоб "... посполство, подданстве зостающее, не показовали жадного самоволства против своих владилцов..."²⁹ Проте, ймовірно, погрози не дали бажаного результату, оскільки 13 грудня цього ж року генеральна старшина була змушена повторно видати універсал аналогічного змісту³⁰.

Таким чином, соціально-економічні умови, суспільні настрої та політична кон'юнктура в Україні на початку 20-х років XVIII ст. були сприятливими для утвердження владних прерогатив Малоросійської колегії. Натомість опозиційна боротьба автономістично настроєних політиків об'єктивно не могла бути підтриманою як з боку істеблішменту Гетьманщини, так і соціальних низів українського суспільства.

За таких умов на політичній палітрі України вимальовуються обриси двох суспільно-політичних течій, одну з яких умовно можна класифікувати як угодовську, колабораціоністську, а іншу - як національно-автономістичну. Причому загострення соціально-економічних і суспільно-політичних суперечностей в суспільстві сприяли зростанню лав колабораціоністського угруповання, члени якого займали щодо російської влади угодовницьку позицію, йшли у фарватері його інтеграційної та інкорпораційної політики. За влучним висловом О. Лазаревського, вони цілком усвідомлювали, що, володіючи такими значними маєтностями, які мала старшина, остання не збідніє від

нововведень, що їх принесла Малоросійська колегія. А шляхом піддатливості зручніше зберегти та примножити наявні багатства³¹. Найбільш відомими виразниками цієї точки зору в середовищі українського істеблшменту були полковники А.Танський, Г. Галаган, М.Милорадович, А.Маркович, син останнього - широковідомий автор "Дневных записок" Яків Маркович та ін.

Значно меншим було автономістичне угруповання, виховане на національно-державних традиціях гетьманату другої половини XVIII ст., на чолі якого стояли полковник П.Полуботок, Д.Апостол, а їм "асистували" (за тогочасною лексикою) полковий суддя, автор літопису Г.Габ'янка, реєнт Генеральної канцелярії, а пізніше - видатний державний діяч Гетьманщини М.Ханенко*, генеральний осавул В.Жураковський, військовий канцелярист Д.Володьковський та ін. Причому після трагічних подій 1708-1709 рр. автономістична партія могла існувати лише за умови досить поміркованих позицій, з підкреслено роялістичними щодо російської корони акцентами.

---

* Українські історики О.Оглоблин, О.Путро вважають, що саме архів і бібліотека М.Ханенка (зокрема, в останній було близько 150 одиниць друкованої та рукописної продукції, в тому числі чимало латинських текстів) становили джерельну базу визначної пам'ятки вітчизняної історіографії - "Історії Русів" (Путро О.І. Славний рід Ханенків (До питання про джерела і авторство "Історії Русів") // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали II Всеукраїнських історичних читань. - Черкаси, 1992. - С. 57).

ТАБЛИЦЯ № 1

Реєстр чолобитних, поданих до Малоросійської колегії протягом вересня-жовтня 1722 р.*

№ п/п	Відповідач	Позивач	Класифікація справи за змістом	Результати судового розгляду справи	Час завершення
1	2	3	4	5	6
Генеральна старшина					
1.	Генеральний суддя	козак Лубенського полку	м/т**	задовол. позов	12.10.1723
2.	Чарниш	жителі Прилуцького полку	м/т	-"	20.11.1722
3.	-"	ігумена Глухівського монастиря Т.Криницька	м/т	направлено на розслідування Генеральної канцелярії	01.11.1722
4.	-"	війт м.Воронежа	с/з***	досягнуто мирозгоди	04.11.1722

* Складено на основі: ЦДІАУК, р. 53, оп. 2, спр. 831, арк. 1-14.

** Майнова тяжба.

*** Службові зловживання.

1	2	3	4	5	6
5.	- " -	жителі Глухів- ської сотні	м/т	- " -	24.11.1722
6.	Генера- льний осавул В. Жура- ковський	житель Лубен- ського полку	м/т, с/з	задово- лено позов	14.11.1723
7.	Генера- льний писар С. Савич	дружина бахмацько- го сотника	м/т	задово- лено позов	23.03.1723
Полкова старшина					
8.	лубен- ський пол- ковник А. Марко- вич	офіцер росій- ської армії	м/т	перебу- ває на розгляді	
9.	колишній Стародуб- ський пол- ковник М. Микла- шевський	козак Глухівської сотні	м/т (по апе- ля- ції)	задово- лено	24.11.1722
10.	- " -	жителі Стародуб- ського полку	с/п*	відмов- лено	14.06.1723

* Обертання в підданство.

1	2	3	4	5	6
11.	-"	-"	-"	задоволено	14.06.1723
12.	суддя Гадяцького полку Г.Граб'янка	козак Харківського полку	м/т	досягнено мирової згоди	10.03.1723
13.	ніжинський полковник П.Толстого	іноземець	м/т	відмовлено	24.11.1722
14.	син колишнього стародубського полковника М.Миклашевського	жителі Глухівської сотні	о/п	задоволено	10.07.1723
15.	вдова переяславського полковника Дмитрашка	канцелярист Генеральної військової канцелярії	м/т	-"	10.03.1723
16.	вдова ніжинського полковника Л. Жураковського	жителі Ніжинського полку	-"	досягнуто мирової згоди	29.11.1723
17.	вдова артилерійського осавула А. Карпеки	отаман Гадяцької сотні	м/т (по апеляції)	задоволено	19.11.1723

Місцева адміністрація					
1	2	3	4	5	6
18.	сільський староста з Кролевецької сотні	жителі села	с/з	задоволено	16.02.1723
19.	сільський староста з Воронежської сотні	калузькі посадські люди	с/з	відмовлено	19.10.1722
20.	бакланський сотник	"волоський" полковник С. Афендик	м/т	досягнуто мирної згоди	10.10.1722
21.	гадяцький сотник	жителі Гадяцької сотні	с/з	відмовлено	01.11.1722
Державці					
22.	князь І. Четвертинський	знатний військовий товариш Сумського полку	м/т	задоволено	02.09.1723
23.	"-	жителі Глухівської сотні	о/п	задоволено	10.07.1723
24.	"-	"- (6 чолов.)	о/п (по апеляції)	"-	"-
25.	"-	(10 чол.)	"-	(крім одного)	"-

1	2	3	4	5	6
26.	ігумен Глухівсько- го Петропа- влівського монастиря	-"	-"	-"	14.06.1723
27.	С. Пилатов	жителі Стародуб- ської сотні	-"	відмо- влено	21.12.1722
28.	бунчуковий товарищ Ю. Лизогуб	жителі Глухівської сотні (35 чоловік)	о/п	задово- лено	10.07.1723
Інші категорії населення					
29.	військовий канцелярист	перекладач Генеральної військової канцелярії	м/т	досяг- нуто мирової згоди	01.11.1722
30.	писар Гене- рального суду	севська посадська	с/з	задово- лено	02.09.1723
31.	почепський управитель кн. О. Мен- шикова	козак Ста- родубського полку	с/з	не роз- гляда- лось	-
32.	житель Кро- левецької сотні	житель Кро- левецької сотні	м/т	відмов- лено	21.10.1722

1	2	3	4	5	6
33.	севська посадська людина	священно- служитель м. Глухова	м/т	задово- лено	20.09.1722
34.	управитель гр.С.Рагу- зинського	писар Стародуб- ської сотні	-"	-"	01.02.1723
35.	священно- служитель м. Глухова	міщани м. Глухова	-"	досяг- нуто мирової згоди	01.11.1723
36.	управитель кн. І.Четвер- тинського	московський купець	-"	відмов- лено	19.10.1722
37.	чернігівський міщанин	польський шляхтич	-"	-"	10.10.1722
38.	кріпаки- втікачі	брянський поміщик	повер- нення в піддан- ство	задо- воле- но	29.09.1722
39.	-"	-"	-"	-"	15.10.1722
40.	-"	севський поміщик	-"	-"	09.02.1723
41.	-"	рильський поміщик	-"	-"	08.02.1723
42.	-"	російський	-"	-"	12.11.1722

3.2. Опозиційна діяльність Павла Полуботка (друга половина 1722-1723 рр.)

Смерть гетьмана Івана Скоропадського відкрила дорогу на політичний олімп Гетьманщини енергійному і рішучому діячеві автономістичного напрямку чернігівському полковнику Павлу Полуботку. В історичній літературі існують різноманітні, інколи взаємозаперечуючі оцінки його політичної діяльності. Можна умовно виділити два підходи до оцінки діяльності наказного гетьмана. Концептуальні засади одного з них сягають своїми витокami національно-патріотичних конструкцій історичних компіляцій XVIII ст. та "Історії Русів". Їх вплив виразно прослідковується в концепціях синтетичних праць Д.Бантшиша-Каменського та М. Маркевича, монографічного дослідження М. Костомарова. Адепти національно-патріотичного підходу зображають наказного гетьмана справжнім патріотом рідної землі, борцем за громадську справу, рішучим захисником української автономії, який у пориві полум'яної любові до вітчизни приніс себе в жертву в ім'я рідного народу³².

Другий напрям в історіографії, представлений працями так званих істориків-народників - О. Лазаревського, Я. Шульгіна, О. Єфименко та В. Модзалевського, критикує соціальну політику козацької старшини. Концептуально їх погляди багато в чому перегукуються з офіційними звинуваченнями, висунутими російським урядом на адресу Полуботка у маніфесті від 8 лютого 1725 р., де також йшлося про великі кривди, заподіяні простому народу старшиною, тяганиною в судах, обтяжливими податками, обертанням козаків у підданство, примусовим продажем горілки тощо. А боротьбу генеральної старшини проти Малоросійської колегії автори маніфесту пояснювали тією обставиною, що в разі відсутності "... оной удобнее им (старшині. - Авт.) было подлой народ утеснять, а тому б народу некому на них жалоб приносить"³³.

Історики, що належали до народницького напрямку в історіографії, з'ясовуючи мотиви вчинків Павла Полуботка, акцентували увагу на його належності до старшинської верстви, його особистих рисах, соціальній політиці гетьманату наприкінці XVII - на початку XVIII ст. Дії наказного гетьмана вони мотивували переслідуванням вузько станових інтересів панівної верстви Гетьманщини³⁴ або ж його особистими інтересами³⁵. Це давало підстави зображувати Полуботка лише як "хижого і наполегливого користолюбця"³⁶.

Спробу синтезувати здобутки національно-патріотичної та народницької історіографії здійснив на початку 20-х років XX ст. М. Василенко, котрий цілком слушно зауважив, що, оцінюючи роль Павла Полуботка в українській історії, слід акцентувати увагу не на його біографії чи належності до певної соціальної групи, а на розвитку історичних процесів у першій чверті XVIII ст., які, зрештою "... з'ягли до себе і Полуботка і надали його справі ширшого значіння, ніж його особисті домагання і класові інтереси"³⁷.

Досить неординарними щодо оцінки політичної діяльності Полуботка є міркування В. Липинського. Історик високо шанує його людські якості, підкреслюючи притаманну йому порядність і чесність. Але, виходячи з концепції шкідливості для України "соціально-революційного методу в політиці", який з огляду побудови Української держави, на думку Липинського, є безнадійним, дослідник недооцінює політичну боротьбу наказного гетьмана, зазначаючи, що обраний після смерті твердого консерватора Скоропадського на гетьманство "... реформатор і поступовець Полуботок потрапив тільки згинуту в московській тюрмі. Хоч це і дало ореол Полуботкові..., але реальна державність українська на цьому втратила, бо була по смерті гетьмана Скоропадського зведена майже ні нащо"³⁸.

Дискусію навколо проблеми ролі і місця Полуботка в українській історії досі не завершено і, на нашу думку, сприяти її успішному розв'язанню може лише

об'єктивне, неупереджене дослідження різних аспектів його діяльності. Незаперечним фактом є те, що пріоритетне місце при цьому має належати вивченню його державно-політичної діяльності в ранзі наказного гетьмана України протягом 1722-1723 рр.

Вперше Павло Полуботок з'явився на політичному небосхилі України в 1708 р. - під час проведення гетьманських виборів. На раді, що відбулася в Глухові в листопаді, частина радикально настроєної старшини на противагу кандидатурі І. Скоропадського претендентом на гетьманський уряд висунула чернігівського полковника. Причому, за свідченнями російських інформаторів, стародубський полковник Скоропадський, відмовляючись від булави, також вказував на кандидатуру Полуботка: "а он (Скоропадський. - Авт.) отрицаеся, говорил, что "он стар и такого тяжестного уряду снести не может, а достоин, де, обрану быть в гетьманы молодому и заслуженному человеку, а именно указывая на черниговского полковника, господина Полуботка"³⁹. Однак літописець повідомляє, що вирішальне слово на Глухівській раді належало цареві, який відхилив кандидатуру останнього, мотивуючи це тим, що він "... очень хитер и может Мазепе уравнисть"⁴⁰.

За умов інтенсивного інкорпораційного натиску російської монархії в Україні, що активізувався після полтавської перемоги Петра I, та неспроможності І.Скоропадського йому протидіяти особа П.Полуботка у свідомості багатьох українців асоціювалася з активним опором інтеграційним змаганням корони Романових. Так, у 1715 р. з донесення царського резидента в Москві стало відомо, що житель містечка Сосниця (на Чернігівщині) Федір Стичинський говорив: "... не Мазепа - проклятий Иуда, нынешний гетман - проклятый Иуда, что не стоит за Украину, что москали ее разоряют, а как будет Черниговский полковник Гетманом, не так будет за Украину и не будут оную москали разорять і ныне всею Украиною надеяние имеем, чтоб он Гетманом был"⁴¹. За такі "плутовские

слова" Стичинського покарали батою і вислали до Сибіру, а Полуботку було вказано канцлером, "чтоб он от таких плутовских слов и разглашений о себе слуг своих унимал, ибо то причиняет о нем самом подозрение"⁴².

Отримавши донесення від генеральної старшини про смерть гетьмана, в якому містилося також прохання довірити виконання гетьманських обов'язків до нових виборів чернігівському полковнику, представники придворних кіл дійшли думки, публічно висловленої обер-прокурором Сенату І.Скорняковим-Писаревим: "От Полуботка правлению надлежащему быть я не надеюсь, ибо он совести худой"⁴³. Однак нехтувати волю старшини сенатори не наважилися або ж, навпаки, не вважали небезпеку з боку Полуботка настільки серйозною, щоб анулювати рішення генеральної старшини. Тому до Глухова було відправлено наказ, який зобов'язував "... Малую Россию до избрания другого гетмана ведать и всей той Малой Россией управление... чинить полковнику черниговскому Полуботку обще с Генеральной старшиной..., толко во всех делах и советах и посылках в Малую Россию универсалов иметь сношение и сообщение..." з президентом Малоросійської колегії⁴⁴.

Однак Малоросійська колегія з перших днів своєї діяльності, незважаючи на декларовану рівність з генеральною старшиною при управлінні Гетьманщиною, підтримувала контакти з Генеральною канцелярією лише шляхом видання указів. Хоч слід зазначити, що спочатку форма і тон особистих звернень Вельямінова до Полуботка були досить люб'язними - "благородный господин полковник и наказной гетман", "при сем остаюсь вам, благородному полковнику и наказному гетману, доброжелательный слуга" тощо⁴⁵. Проте вже з другої половини серпня 1722 р., в умовах зростання конфронтації, укази колегії набирають суто офіційного характеру. Протистояння Полуботка та Вельямінова, крім проявів формального приниження

статусу генеральної старшини щодо колегії, було викликане також намаганням російської установи позбавити гетьманське правління права розпоряджатися фінансами, зосередити у своїх руках судові повноваження, перетворити Генеральну канцелярію на виконавчий орган при колегії, забезпечити останній право втручання у внутрішні справи Гетьманщини.

Опозиційну діяльність в умовах, що склалися, Полуботок міг проводити лише спираючись на державні традиції, офіційні зобов'язання російського монарха зберегти козацькі вольності, зменшуючи соціальне напруження в суспільстві шляхом реформування, де це було вкрай необхідним, системи державного управління Гетьманщини та шукаючи покровителів у верхніх ешелонах влади імперії.

Полуботок, використовуючи суперечності між сенатським указом від 16 травня 1722 р. та діями Малоросійської колегії у сфері судочинства та фінансів, бойкотував розпорядження останньої щодо "призвання до ответу" в колезький суд козаків, на яких було подано до російської установи судовий позов, але їх справа попередньо не розглядалася в судових інстанціях нижчого рівня. Цією ж обставиною наказний гетьман мотивував свою відмову надіслати до колегії звіт військової канцелярії. Тактику бойкотування розпоряджень російської установи Полуботок прагнув зробити універсальною. Так, наказ Вельямінова "учинить поchtу" для організації пересилок від київського генерал-губернатора до Гадяча, де було розквартировано Псковський драгунський полк, він відмовився виконувати без спеціального сенатського указу⁴⁶, хоч було зрозуміло, що ініціатива видання цього наказу належала не колегії, а центральному уряду.

Водночас наказний гетьман прагнув ліквідувати непорядки, що мали місце при організації владних структур Гетьманщини, оскільки російський уряд використовував їх як привід для втручання у внутрішні справи гетьманату. Зокрема, було звернуто увагу на

структурні та якісні зміни в організації українського судочинства (запроваджено інститут асесорів Генерального суду, здійснено певну формалізацію судового процесу тощо). Приймаючи до Генеральної канцелярії на розгляд судові позови поспольства та козаків на старшину, Полуботок настійно рекомендував останнім "полюбовно" уладнати справи, задовольнивши претензії позивачів⁴⁷. Генеральна старшина намагалася також ліквідувати найбільш помітні недоліки в оподаткуванні населення. Зокрема, універсал Генеральної канцелярії забороняв старшині збирати так звані "ралцові-вибори", які надходили урядовцям⁴⁸.

Разом з тим, Полуботок виявляв рішучість при забезпеченні соціального спокою в Гетьманщині. Не обмежуючись декларованими в універсалах "грозними увіщеваннями" населенню з приводу збереження громадського спокою та порядку, наказний гетьман, за твердженням О. Лазаревського, не залишав поза увагою жодної скарги державців щодо "непослушенства" підданих, наказуючи полковникам бунтівників "...до в'язня брать и оным до послушенства схилять"⁴⁹.

Велику активність чернігівський полковник виявив щодо пошуку сановних покровителів у Москві та Петербурзі, а також при апелюванні до Сенату та імператора з приводу протиправних дій колегії. Першу чолобитну до Сенату Полуботок надіслав у середині вересня 1722 р. Вона складалася з двох документів: один від імені генеральної старшини, яка репрезентувала державне керівництво Війська Запорозького, другий - від імені всього українського народу.

Чолобитна генеральної старшини містила такі положення: 1) колегія вимагає від генеральної старшини універсали Генеральної канцелярії для ознайомлення, що суперечить інструкції президенту Вельямінову та опосередковано свідчить про недовіру російського уряду до козацької старшини; 2) колегія порушує традиційну систему судочинства Гетьманщини, приймаючи на розгляд справи, які не апробовані в

українських судах; 3) колегія надсилає до Генеральної канцелярії укази, що є прерогативою Сенату; 4) колегія вимагає від Генеральної канцелярії надання детальних відомостей з приводу організації фінансової служби Гетьманщини та розмірів оподаткування, а остання не має такої інформації у повному обсязі; 5) колегія запроваджує нові статті оподаткування та нехтує податковим імунітетом старшини і знатного військового товариства, закріпленим відповідними привілеями; 6) колегія відмовляє генеральній старшині у виділенні коштів з Військового скарбу на утримання артилерії, канцелярій та військових музикантів⁵⁰.

Чолобитна "В тех же нуждах малороссийских...", підготовлена від імені всього українського населення, містила розширене тлумачення 5 пункту чолобитної генеральної старшини щодо відновлення податного імунітету знатного військового товариства та ліквідації введених Малоросійською колегією податків як "противних волностям"⁵¹. Готуючи подачу чолобитних до Сенату, наказний гетьман прагнув заручитися підтримкою якнайбільшої кількості старшини. Однак підписати документ зголосилося лише 17 урядовців, серед яких не було жодного полковника.

До Сенату чолобитні було відправлено 19 вересня в супроводі знатного військового товариша Д. Володьковського та воронезького сотника І. Холодовича. Крім чолобитних, їм було надано з Генеральної канцелярії інструкцію, яка зобов'язувала просити від імені Війська Запорозького "...милостивого презрєния и о всіх Малоросійських нуждах и трудностях кому надлежит, словестно, а где случится и на письме и в самом Сенате предлагат"⁵². Посланцям було надано також "просительные листи" з приводу "патронского ходатайства" до О.Меншикова, П.Ягужинського, Г. Головкина, О.Шафірова, Г.Долгорукова, С. Яворського та Ф.Прокоповича⁵³.

На початку листопада у Полуботка визрів план організації представницької делегації ("искаючи в

нуждах малоросійських милости") до імператора, який на той час перебував у військовому поході. 7 листопада в Генеральній канцелярії було виготовлено спеціальну "цедулу"* полковникам, у якій повідомлялося про наміри генеральної старшини та містився наказ "...зо всякого полку по дві персони знатних до той виправи прибратися..."⁵⁴. Однак з невідомої причини задум гетьмана не було реалізовано. О.Лазаревський висловлював здогадку, що сталося це за порадою когось з членів колегії, які краще, ніж Полуботок, були обізнані з крутою вдачею імператора⁵⁵.

Проте слід зазначити, що наказний гетьман також був близько знайомий з Петром. Крім офіційних візитів Полуботка у складі українських делегацій до російської столиці, він неодноразово брав участь у військових походах і "каналних роботах", де перебував монарх. Більше того, мали місце й їх особисті контакти. Зокрема, у літописі чернігівських соборів записано, що 2 липня 1706 р. чернігівський полковник приймав у своєму будинку Петра I, котрий перебував у Чернігові проїздом до Києва⁵⁶.

Одночасно з апелюванням до Сенату з приводу зловживань Малоросійської колегії наказний гетьман виявив велику активність для отримання дозволу на проведення нових гетьманських виборів. Так, направивши до Москви послання зі звісткою про смерть І.Скоропадського 5 серпня, через декілька днів Полуботок вирушив до Сенату військових товаришів С.Рубця та В.Биковського з метою досягти згоди на проведення виборів⁵⁷. Не отримавши позитивної відповіді, наказний гетьман незабаром направив до імператора С.Тарнавського та М.Ханенка з аналогічним завданням⁵⁸. 19 вересня, відправляючи до Сенату чолобитні, він також

---

* "Цедулами" в Україні на відміну від "листов" називалися записки конфіденційного змісту, в яких містилась інформація, що не підлягала розголошенню. Як правило, "цедули" не мали іменного напису (див.: Лазаревський А.М. Павел Полуботок. - С. 161):

передав обер-секретареві Сенату І.Познякову особистий лист "о наказничестве"⁵⁹.

Активність Полуботка, виявлена ним при домаганні дозволу на проведення гетьманських виборів, дала підставу деяким історикам бачити в його особі насамперед "честолюбця, котрий прагнув гетьманства"⁶⁰. Однак більш правильними, на нашу думку, є міркування тих дослідників, які вважали, що діяльність чернігівського полковника сприяла збереженню гетьманського сану, а отже, залишків української державності. Виборна гетьманська влада була найголовнішою рисою автономного устрою України, і її ліквідація "...означала скасування самого цього устрою"⁶¹. Тому особисті мотиви, які, безперечно, відігравали певну роль у мотивації діяльності Полуботка, не можуть "...зменшити принципового значення його боротьби за право обрання гетьмана"⁶².

Утвердження колегії при владі, крім опозиції генеральної старшини, наштовхувалося на певний опір з боку місцевої адміністрації і державців. Так, "сотничка Кролевецкая... не дозволила брать десятину с своей пасеки, отговариваясь тем, что ее муж теперь на Ладоге службу государеву служит"⁶³. Староста с Добротова, що належало лубенському полковнику А.Марковичу, "... не толко не позволил взять десятину, но и пересчитать пчелу не допустил"⁶⁴. За наказом Д.Апостола, А.Танського та М.Милорадовича у збирачів податків було вилучено грошей на суму 2 264 крб. та 628 четвериків хліба⁶⁵. Бунчуковий товариш Ф.Чуйкевич, призначений збирати медову десятину, доносив у Малоросійську колегію та Генеральну канцелярію про відмову вдови генерала Кантакузина і настоятеля Києво-Печерського монастиря сплачувати її⁶⁶.

Однак опір на місцях був розрізнений і пов'язаний тільки з нововведеннями російської адміністрації у сфері фінансів, а тому не становив небезпеки для російських інтересів. З середини 1723 р. згадки про подібні дії полкових і сотенних урядовців зникають.

· Бригадир Вельямінов на перших порах функціонування Малоросійської колегії не звертав уваги на опозиційну діяльність генеральної старшини, про що свідчить його перше донесення в Сенат від 14 серпня 1722 р.⁶⁷. В міру того, як бойкотування розпоряджень колегії з боку генеральної канцелярії набувало дедалі ширшого розмаху, зростало занепокоєння ситуацією в Україні і її президента. Так, у донесенні Вельямінова від 27 вересня містилася скарга на Полуботка і генеральну старшину відносно того, що Генеральна канцелярія "... имеет слабое отправление дел Е.И.В.", а це вкрай негативно позначається на діяльності колегії, оскільки остання змушена контактувати з місцевими органами влади Гетьманщини через Генеральну військову канцелярію⁶⁸.

Результатом взаємних звинувачень генеральної старшини та членів колегії в порушенні імператорських наказів і апелювання з цього приводу до монарха став сенатський указ від 10 листопада 1722 р. Він містив 21 пункт і вирішував, в основному, всі суперечності та непорозуміння, які виникли в стосунках колегії та канцелярії. Причому більшість з них розв'язувалася на користь останньої. Так, Сенат зобов'язав надсилати з Генеральної канцелярії копії лише тих універсалів, які стосуються "генерального правления", а "партикулярные" дозволялося надсилати й без відома колегії.

Позитивно для генеральної старшини вирішувалася проблема спільних засідань генеральної старшини і колегії, на яких наполягав Вельямінов. Відтепер старшина була зобов'язана запрошувати президента, а не всіх членів колегії і лише на ті засідання, на яких вирішувалися "генеральные дела". Крім того, російській установі заборонялося надсилати "без совету генеральной старшины" накази місцевим органам самоврядування. На розгляд в колегію дозволялося приймати лише ті судові справи, які були апробовані в судових інстанціях Гетьманщини. Крім того, президенту Вельямінову заборонялося надсилати до Генеральної канцелярії

укази, натомість рекомендувалося зноситися проmemo-ріямі, "с учтивостью".

Ряд положень сенатського указу стосувався питань, що виникли в ході фінансової реформи. Більшість з них також вирішувалася на користь української сторони. Так, Сенат ліквідував "вновь положенные Коллегиею" податки, відновлював привілеї старшини, церков і монастирів⁶⁹.

Як зазначалося в історичній літературі, вирішальна роль у певному гальмуванні реформування державного устрою Гетьманщини, яке мало місце в середині листопада 1722 р., належала О. Меншикову. Виявляючи сприяння українській стороні при вирішенні суперечки з Малоросійською колегією, він розраховував на підтримку української адміністрації при розв'язанні судової тяжби, пов'язаної з його маєтностями в Україні - так званої "почепської справи".

Суть справи полягала у тому, що Меншиков, отримавши в 1709 р. в Україні дві багаті волості, що раніше належали прибічникам гетьмана Мазепи, - Ямпільську та Почепську (лише в останній налічувалось 150 поселень)⁷⁰, доклав багато зусиль для розширення своїх володінь у краї за рахунок козацьких і селянських земель Почепської, Мглинської та Стародубської полкової сотень і Храмівської волості. При цьому князь не гребував ніякими засобами - "великіє утиски и разныє мордованя козакам... ділал, хотячи в подданство подгарнуть собі"⁷¹. Внаслідок цього до Глухова та Москви надходили численні скарги на Меншикова. Реагуючи на них, Скоропадський 1715 р. призначив генерального бунчужного Я. Лизогуба наказним полковником у Стародуб "для охраны козаков от Александра князя Меншикова"⁷².

Під час відвідин Меншиковим у 1719 р. України Скоропадський був змушений "... на многіє его вымыслов требованія отвітствовать... письменно, а паче о Почепщине..."⁷³. У тому ж році князь "заехал межею до Почепа... две сотни Мглинскую, Бакланскую и часть

Стародубовской"⁷⁴, внаслідок чого "великую ссору и тяжбу гетман с князем имел"⁷⁵. У травні 1719 р. Скоропадський був змушений відрядити до Стародуба генерального осавула В. Жураковського "для межевания Почепа"⁷⁶.

Перебуваючи у 1722 р. в імператорській столиці, Скоропадський порушив перед царем клопотання щодо неправомірності дій князя. Монарх, прагнучи дезавувувати негативне враження від запровадження Малоросійської колегії, "указал ... лишнюю им князем Меншиковым занятую к Почепу землю превратить к полку Стародубовскому ... да и козаков сотни почепской тогда же он, князь, уступил"⁷⁷.

Таке вирішення справи, звичайно ж, не влаштувало Меншикова. Тому 4 червня "світліший" "... был у гетмана на квартире и пожегнулся с гетманом ..." ⁷⁸. А ще раніше, 14 травня, князь звернувся до імператора із скаргою на гетьмана, "который де добровольно согласясь, удовлетворить его уступкою ему спорных земель, не отдает ему новых"⁷⁹. Ймовірно, що резолюція імператора на подане Меншиковим клопотання була негативною, оскільки, дізнавшись у середині серпня про смерть свого візаві - гетьмана Скоропадського, князь "возомнил, что со смертью его пресекутся все препятствия к овладению землями, несправедливо за ним отмежованными..."⁸⁰, і негайно надіслав Петру I нову чолобитну, де знову доводив свої права на володіння відмежованими землями.

Одночасно Меншиков, не дочекавшись відповіді імператора, змусив сенаторів дати дозвіл на перегляд справи. Восени 1722 р. в Україну було відряджено чергову комісію, яка разом з представниками української адміністрації повинна була провести нове межкування його володінь. При повторному межуванні князь розраховував на підтримку наказного гетьмана, надіславши йому приватний лист із запевненням "и впредь оное (патронство. - Авт.) на народ малоросійский свідчити ..." ⁸¹.

Дійсно, Полуботок, отримавши від Меншикова істотну допомогу в протистоянні з Вельяміновим, а також запевнення щодо його прихильності на майбутнє, 3 грудня 1722 р. надіслав старшинам, які брали участь у розмежуванні почепських земель, лист, де містилася рекомендація, "якой надежды чтоб не утратить ..., не выхвачуючися перед свати гарачо, політично и обходително з стороною почепською (тобто представника князя. - Авт.) под час межи поступовать..."⁸².

Сенатський указ у Малоросійській колегії отримали 22 листопада⁸³. Генеральна старшина дізналася про його зміст із сенатської грамоти та "екстракту" указу, які привезли козацькі посланці 26 листопада⁸⁴. Полуботок та його однодумці сприйняли указ як важливу перемогу в боротьбі за збереження української автономії. Генеральна канцелярія надіслала в полки універсали, в яких повідомлялося про зміст указу, та копії екстракту "для публікування". Полковникам наказувалося, "абы везде копіями по сотнях розосланы и при універсалах опубліковани, а кому здається за слушность, в книги ратушніе актиковани были..."⁸⁵ Так само сприйняли дану подію представники місцевого самоврядування, які записали зміст указу до магістрацьких і ратушних актових книг⁸⁶.

Указ від 10 листопада був певним рубежем на шляху проведення державної реформи. Незважаючи на його компромісний характер, який не міг повною мірою задовольнити жодну сторону, інтереси української старшини в ньому були відображені більш чітко. Документом ліквідовувалися найрадикальніші нововведення колегії, тобто реформа поверталася на позиції, конституйовані маніфестом та інструкцією від 16 травня 1722 р.

Успіх, досягнутий у протиборстві з Вельяміновим, Полуботок прагнув закріпити. З цією метою 13 грудня до Москви виїхав канцелярист П. Борзаковський, який віз грамоти, що містили поряд із подякою "за милостивый указ" прохання дозволити проведення гетьманських виборів і нові скарги на зловживання бригадира.

Старшина порушувала також клопотання про повернення з колегії медової десятини її власникам, видачу на потреби військової канцелярії коштів з індуктивного збору, заборону президенту вимагати хлібні припаси на утримання денщиків, зменшення кількості драгунських полків, розквартированих в Україні, тощо⁸⁷.

Наприкінці 1722 р. в Глухові стало відомо про повернення з походу імператора, що послужило для Полуботка сигналом для початку реалізації задуманої ним широкомасштабної акції щодо дискредитації колегії в очах монарха та отримання дозволу на проведення нових гетьманських виборів. Зокрема, він планував сформувати представницьку козацьку делегацію (до її складу було включено 24 знатних козаки), котра б відображала волю всього українського народу, доручивши їй досягти згоди на проведення виборів. З цією метою Генеральна канцелярія розіслала листи полковникам і запрошення знатним козакам⁸⁸. Наступного дня Наказний гетьман надіслав Борзаковському, котрий виконував його доручення в Москві, додаткову інструкцію з приводу дій у нових умовах і "просительний о патронском ходатайстве" лист до Меншикова, в якому містилося прохання щодо "... исправления скорого монаршого повеления, и жбы вскорости... избрать с mezi себе нового гетмана"⁸⁹.

У першій половині січня 1723 р. Полуботок працював над виготовленням чолобитних до Петра I, в яких висловлював вдячність "... за учищенную декларацию на прошение относительно избрания гетмана" та побажання прискорити проведення виборів. Однак відправити чолобитну він не встиг, оскільки в цей час із колегії надійшла копія сенатського указу про запровадження інституту коменданств з доповненням бригадира про "исполнение полковниками без всякой остановки" розпорядження новопризначених комендантів⁹⁰. Це уточнення генеральна старшина розцінила як чергове зловживання Малоросійської колегії, 16 січня до Сенату

було відправлено нову скаргу на Вельямінова, в якій містилося також побажання, "дабы коменданты, где они есть, по прежнему только гарнизонными ділами управляли, а до полкових діл не интересовались"⁹¹.

Наприкінці січня до Москви, нарешті, вирушила козацька депутація, проте значно менша, ніж планував Полуботок. Взяти участь у посольській місії виявили бажання лише шість чоловік: полковий суддя Г.Граб'янка, знатні військові товариші В. Кочубей і С.Гамалія, сотники П.Войцехович, І. Холодович та І.Добронізький. Депутація, крім чолобитної про дозвіл на проведення гетьманських виборів, пөвезла до Москви прохання про "... укòмплектовании ... вакантныи чины генеральной старшины и полковников..." та "просительні листи" до впливових царських сановників⁹².

Тим часом президент колегії, котрий у сенатському указі від 10 листопада виявив багато суперечностей порівняно з попередніми інструкціями, не поспішав його виконувати⁹³. Отримавши повідомлення про повернення до Москви імператора, він також активізував свою діяльність. Опосередкованим свідченням того, що після повернення Петра I з походу в сановних колах перемогла партія, що виступала за радикалізацію реформи в Гетьманщині, для Вельямінова послужило повідомлення про запровадження комендантського правління в деяких українських полкових містах.

У січні 1723 р. Малоросійська колегія направила до Сенату скаргу з приводу того, що наказний гетьман не виконує сенатське розпорядження про апробацію універсалів "в генеральних ділах" у президента Вельямінова (до неї було додано реєстр "незаконних", тобто таких, які не були завізовані бригадиром, універсалів Генеральної канцелярії)⁹⁴. Однак цього разу бригадир основну увагу зосередив не на констатації незаконності дій генеральної старшини, а на виробленні програми поглиблення інкорпораційної реформи. Протягом січня 1723 р. він підготував проєкт, відомий в історичній літературі під назвою "Дванадцять пунктів Велья-

мінова"⁹⁵., який наприкінці місяця власноручно відвіз до Москви (точних відомостей щодо часу від'їзду президента з Глухова немає, проте аналіз протоколів засідань колегії дає змогу стверджувати, що сталося це не раніше 31 січня)⁹⁶.

Прибувши до Москви, Вельямінов не зміг зустрітись із монархом, який на початку лютого 1723 р. виїхав до північної столиці. Однак схвальний відгук, який отримав запропонований президентом проект у Сенаті, переконав його в загальному успіху справи.

Дійсно, з поверненням Петра I до Москви ситуація у вищих ешелонах влади Російської імперії зазнала істотних змін. Імператор, ознайомившись із звітами про діяльність уряду під час його відсутності, виявив у них чимало порушень. Для детального розслідування діяльності вищих сановників Петро I створив спеціальну комісію. Остання висунула звинувачення проти багатьох сановників, у тому числі О. Меншикова⁹⁷. Проти нього, зокрема, було порушено справу з приводу неправомірного захоплення земель біля Почепу, затвердженого Сенатом за відсутності у країні Петра I. Імператор рішення Сенату анулював, заборонивши Меншикову володіти селами і козаками, "предписан-ними к пожалованому ему за одинадцать пред сим городу Почепу"⁹⁸. За наказом Петра I до Москви було також викликано дяка Лосева, який проводив розмежування земель, та причетних до цієї справи українських урядників, зокрема генерального осавула Жураковського⁹⁹.

Яскравим свідченням зміни політичного курсу уряду в українських справах служив указ від 27 лютого, який декларував: "... в Малороссийские полки по их желанию (жителів полків. - Авт.) определяются полковники из русских"¹⁰⁰. Саме тому Малоросійська колегія вже 24 березня надіслала збирачам податків інструкції, що зобов'язували їх стягувати податки "... со всіх безобходно державских и иных добр, як изначала чинили..."¹⁰¹ (останнє, як відомо, суперечило сенатському указу від 10 листопада 1722 р.).

В Сенаті Вельямінов порушив клопотання з приводу виділення йому "ямських подвод" до Петербурга¹⁰², де планував зустрітися з імператором. Аналогічне бажання висловив і Петро I, який 16 березня наказав президенту та прокурору колегії негайно прибути для доповіді¹⁰³.

Зустріч імператора з президентом Малоросійської колегії, у ході якої останній передав "Дванадцять пунктів", відбулася 31 березня. А вже 5 квітня монарх наклав резолюції на запропонований Вельяміновим проект поглиблення реформ¹⁰⁴. Більшість пропозицій бригадира стосувалися фінансової реформи (пункти 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9). Вони були спрямовані на збільшення прибутків казни, а тому схвально оцінені імператором* (за винятком пропозиції уніфікувати подані статті на території всієї Гетьманщини).

Інший блок питань, порушених президентом, стосувався опозиційної боротьби Полуботка та генеральної старшини. Зокрема, Вельямінов скаржився на порушення ними сенатського указу щодо участі президента колегії в засіданнях Генеральної канцелярії, коли вирішувалися важливі питання, та при розсиланні універсалів (п. 10), про ігнорування вимог колегії щодо пред'явлення фінансових відомостей, козацьких компутів тощо (п. 11), про протидію при запровадженні інституту комендантів (п. 12)¹⁰⁵.

З даного комплексу проблем імператор наклав таку резолюцію: "Для ответу быть сюды Полуботку, Савичу и Чернишу (а когда сюди прибудуть, то на их место выбрать добрых коллегии тамошней)"¹⁰⁶.

На основі царських резолюцій у Сенаті було підготовлено і 16 квітня схвалено указ, який значно радикалізував реформу державного устрою Гетьманщини. Так, Малоросійська колегія з контролюючої

* Петро I у цей час був зайнятий пошуком шляхів поповнення казни. Так, напередодні розгляду "Дванадцяти пунктів" монарх наказав збільшити на території імперії перелік непрямих статей оподаткування та розміри існуючих (РДАДА. - Ф. 9, спр. 32, оп. 2, арк. 19-23 зв.).

установи Російської імперії, розміщеної в Україні, перетворювалась на владну структуру, що функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією (а враховуючи межі її повноважень, фактично над нею). Законодавчо закріплювалися також нововведення у сфері місцевого самоврядування та фінансів¹⁰⁷.

Указ від 16 квітня 1723 р. був грубим порушенням автономних прав Гетьманщини, тому російський уряд, побоюючись протесту автономічно настроєних козаків, розробив систему поетапного його обнародування. Так, розпорядження щодо "безобходного" збирання податків були розроблені російською адміністрацією в березні 1723 р., тобто ще до схвалення в Сенаті указу в цілому. Положення, в яких йшлося про повернення в козацьке товариство "шукачів", які самі або їх батьки чи діди виконували козацькі повинності, а також стаття про ліквідацію "непотребных зборов", що стягувались переважно з посольства та рядового козацтва відповідно до монаршого розпорядження, було оприлюднено на початку травня¹⁰⁸. У середині травня Малоросійська колегія направила в полки укази про те, що універсали Генеральної канцелярії "без підписа коллежского... в генеральных делах" є неправомочними¹⁰⁹.

На засіданні Сенату 23 квітня було схвалено ще ряд указів, що стосувались українських справ, зокрема, порядок реалізації указу від 16 квітня. Насамперед було підготовлено розпорядження, "чтоб полковник Полуботок и старшины Савич и Чарныш (для ответа) были в Санк Петербурге"¹¹⁰. Одночасно з викликом до столиці імперії генеральної старшини М.М.Голіцину* було надіслано наказ, який зобов'язував його вивести козацькі полки в поле нібито заради "осторожности, для

---

* Указом від 29 квітня 1723 р. фельдмаршала М.М. Голіцина було призначено головнокомандуючим усіма нерегулярними військами, у тому числі козацькими полками, а також йому підпорядковано Малоросійську колегію "во всем том, что будет касатся до воинских отправлений" (ПЗС. - Т. 7. - № 3837).

охранения Украины от татарского нападения"¹¹¹. Біограф Петра I - І.Голіков стверджував, що імператор, "у которого никогда предосторожности не не доставало", віддав наказ російським командирам, які несли службу в Україні "о имени всякой осторожности не только от татар и турок, но и наблюдать за движением запорожских и малороссийских козаков"¹¹².

У Глухові про виклик генеральної старшини до Петербурга стало відомо 22 травня. Однак Полуботок не поспішав виконувати цей наказ, оскільки прагнув використати час для продовження опозиційної діяльності. Так, 24 травня наказний гетьман відрядив до Сенату депутацію в складі наказних полковників П.Корецького та І. Даниїловича, полкового судді Г.Габ'янки, знатного військового товариша Д.Володковського та канцеляриста М.Ханенка з грамотами, в яких порушувалося питання про гетьманські вибори, скасування комендантського правління в Україні та повернення власникам податків, зібраних колегією "над указ, з сената присланный"¹¹³.

Щоб виграти певний час, 30 травня з Генеральної канцелярії до Сенату було надіслано донесення, в якому вказувалося, що старшина "в указаній путь... до поизду готовы...", але "... за далекостю того пути, конми своими ехать трудно будет...", просить надіслати "подорожну грамоту..., чтобы на подъем потребное число подвод везде по станам в подлежащей з Глухова до Санктпитебурха дорозі давано..."¹¹⁴. Тим часом Полуботок направив до полковників листи, в яких пропонував їм негайно прибути до Глухова "... для пилного интересу без умедления; за которого приездом тот интерес ему тут объявлен будет..."¹¹⁵.

Однак і цього разу намагання наказного гетьмана організувати опір інтеграційним планам російської адміністрації в масштабах всієї України не увінчалися успіхом. На його виклик до Глухова жоден полковник не з'явився. Натомість 1 червня повернувся в Україну бригадир Вельямінов, приїзд якого знаменував початок

якісно нового етапу протистояння. Насамперед президент спонукав генеральну старшину негайно виїхати до столиці імперії, що гарантувало б йому свободу дій в Україні. З цією метою Вельямінов видав від свого імені подорожню до Петербурга, на чому наполягав Полуботок. 5 червня колегія надіслала до військової канцелярії промеморію, яка передавала зміст сенатського указу від 16 квітня (документ датований 3 червня). Вона складалася з шести пунктів і, по суті, неадекватно відображала зміст указу. Зокрема, у ній був відсутній пункт про скасування зборів на користь старшини (його було оприлюднено лише 4 липня¹¹⁶). Наступного дня, 6 червня, Генеральна канцелярія отримала сенатський наказ "... о виході в похід старшині енеральной и всему войску малороссійскому при главному коммендиру г. князю М.М.Голіцину"¹¹⁷.

П.Полуботок, В.Савич, І.Чарниш у супроводі козацького почту вирушили до Петербурга 13 червня¹¹⁸. А 8 червня наказний гетьман здійснив ще одну спробу залучити до опозиційної діяльності козацьких полковників, надіславши їм листи з пропозицією приєднатися до чолобитних, виготовлених Генеральною канцелярією. Однак і вона виявилася невдалою.

З від'їздом Полуботка опозиційна діяльність Генеральної канцелярії, яку очолили генеральний бсавул В.Жураковський та генеральний бунчужний Я.Лизогуб, майже повністю припинилася. Генеральний бунчужний представляв ту частину козацької старшини, яка була занепокоєна лише власним добробутом¹¹⁹, тому уникала участі у політичній боротьбі (принагідно зауважимо, що аполітичність Я.Лизогуба поєднувалась із його широко відомою ратною звитягою та літературним талантом). Так, відбувши з Глухова на початку квітня 1723 р., він залишився у своєму маєтку до кінця травня, незважаючи на численні заклики Полуботка прибути до резиденції, "где с прочіми наміреючимися особами в интересах нужных малороссійских до императорскаго величества... в

Санктпетербурх ординоватися міют"¹²⁰. В. Жураковський, котрий симпатизував опозиційній діяльності наказного гетьмана, за відсутності останнього не міг її очолити внаслідок недостатніх організаторських здібностей.*

Після від'їзду Полуботка до Петербурга діяльність, спрямовану на реставрацію інституту гетьманства в Україні, очолив миргородський полковник Данило Апостол, котрий був найстарішим і найавторитетнішим старшиною Гетьманщини. Заслуги Апостола у Війську Запорозькому були загально визнаними, тому Скоропадський, від'їжджаючи взимку 1722 р. до Москви, виконувати обов'язки наказного гетьмана спочатку запропонував миргородському полковнику, а вже після його відмови - чернігівському¹²¹.

Коли помер гетьман Скоропадський, Апостол перебував у Низовому поході, тому не міг претендувати на "наказничество". Очолоюючи під Дербентом десятитисячну козацьку армію, Апостол мав змогу не лише проявити свої полководницькі здібності, але й засвідчити відданість імператору під час їх особистих контактів.** Повернувшись наприкінці 1722 р. на короткий час в Україну, у середині лютого 1723 р. він надіслав до Петербурга лист, в якому, посилаючись на свою вірну службу монархові та заслуги перед Військом Запорозьким, а також на те, що "... старее из малороссийских

---

* Здібності генеральної старшини адекватно оцінював Вельямінов, котрий не скористався наданим йому імператором правом "... на их место выбрать добрых коллегий тамошней..." (Джиджора І. Реформи Малоросійської колегії... - С. 107).

** Зокрема, в щоденнику Миколи Ханенка від 11 вересня 1722 р. читаємо: "Сам его императорское величество изволил быть перед обідом у пана Миргородского (полковника - Авт.) в наметі і горілку паничковую кушал, которая его величеству пришла до уподобания, и любо оной государеві пан Миргородскій куфу оферовав, однако государ сказал, что нечим везти, и для того веліл, когда з барилками з двору прислати, давати" (Див.: Дневник Николая Ханенко... - С. 184).

полковников нікого нет...", порушував перед імператором клопотання про його "пожалование гетманом"¹²².

Заходи Полуботка щодо організації широко-масштабних чолобитних акцій, спрямованих на консервацію українських "давнин", Апостол не підтримував. Однак уже в червні 1723 р. він просив надіслати з Генеральної канцелярії копії договірних статей українських гетьманів з Московією, які 22 червня "по желанію его мил. п. полковника миргородского стаття Богдана Хмельницкого скопированіе, при листі писанном к нему, послали..."¹²³.

Наприкінці серпня у козацькому таборі на р. Коломак Апостол виступив ініціатором скликання представницьких старшинських нарад, на яких обговорювалася політична ситуація в Україні та вівся пошук оптимальних шляхів виходу з кризи, спричиненої реформами Малоросійської колегії. У ході нарад миргородський полковник запропонував старшині для ознайомлення і підпису дві чолобитні на адресу імператора, в яких йшлося про збереження традиційного устрою Гетьманщини. Підготовлені Апостолом документи в історичній літературі отримали назву "Коломацьких чолобитних".

Одна з чолобитних являла собою допрацьоване миргородським полковником* клопотання, підготовлене Полуботком у зв'язку з скасуванням введених колегією податків. Обґрунтовуючи доцільність відміни нововведень у системі оподаткування, Апостол посилався не лише на кризовий стан господарства Гетьманщини; спричинений "... то нашествием неприятельским, то моровою язвою и неурожаем через многие годы хлеба и трав...", а й звертав увагу на попередні царські обіцянки, "что всі тие тяжести и убитки, по окончаніи з

---

* Автори царського маніфесту від 8 лютого 1725 р., зокрема, зазначали, що Апостол, "... будучи в полках на Коломаке, в чолобитной, присланной к нему от старшины, много переправил и некоторые пункты прибавил..." (ПЗС. - Т. 7. - № 4651).

королем шведським войны, награжденни будут неотемленою вашею величества милостию...", та найголовніше - вказував на юридичну неправомірність дій російської адміністрації, які суперечать попереднім українсько-російським договорам - "... в пунктах... нікому от великоросійских начальников в права и суди наши вступатися, також от именія старшины и козаков рядовых, жадных взимать зборов не написано..."¹²⁴. Досить сміливим кроком миргородського полковника була підготовка другої чолобитної - про вибори гетьмана. Цим самим він ігнорував конституйовану імператорським указом від 23 червня 1723 р. заборону на подачу клопотання з даного приводу¹²⁵. Небезпечність цього кроку добре усвідомлював наказний полковник Лубенського полку, автор "Дневных записок" Яків Маркович, котрий вказував Апостолу на наявність у першій чолобитній деяких висловів, що "оные досадны кажутся", і відмовився підписувати другу "супліку"¹²⁶. Решта козацької старшини була більш свідомою (або менш обережною), і на початку вересня* чолобитні були завізовані представниками всіх полків Гетьманщини. Повернувшись наприкінці вересня з табору, Апостол направив чолобитні у Глухів. А 20 жовтня один із правителів Генеральної військової канцелярії генеральний осавул Жураковський, незважаючи на активну протидію з боку Вельямінова**, відрядив військового канцелярія-

* В опублікованих М. Марковичем у 1859 р. "Дневных записках" час остаточного виготовлення чолобитних датовано початком серпня 1723 р. Однак О. Лазаревський, котрий мав змогу ознайомитись із оригіналом "Записок", стверджував, що в авторському варіанті вказано на початок вересня як час підпису "Коломацьких чолобитних" (Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 195).

** Дізнавшись про наміри правителів Генеральної канцелярії в "...експедицію ординовати... до императорского величества од всего войска з челобитствием..." новгород-сіверського та сінчанського сотників С. Галицького і К. Криштофенка, президент Малоросійської колегії віддав наказ заарештувати їх і заборонив глухівському отаману видавати підводи для поїздок у Москву та Петербург (Журнал... - С. 142).

ста Івана Романовича в Петербург "... до его імператорського Величства в високоправительствующій сенат з грамотами"¹²⁷.

Тим часом Павло Полуботок, який на початку серпня прибув до Петербурга, переконавшись у доброзичливому ставленні царських сановників до української старшини*, вирішив продовжити діяльність, спрямовану на захист автономії Гетьманщини.

---

* О. Лазаревський, аналізуючи факт доброзичливого прийому імператором генеральної старшини 6 вересня 1723 р. на острові Котлін, дійшов висновку, що метою виклику останніх до Петербурга було прагнення лише тимчасово усунути їх від державних справ, щоб у такий спосіб "розв'язати руки" Вельямінову (Лазаревский А.М. Павел Полуботок. - С. 197).

Однак документальні матеріали, опубліковані 1906 р. І. Джиджорою, переконують, що виклик старшини мав на меті дві цілі - зміщення їх з високих урядів і призначення на їх місце "добрых коллегии тамошней", а також розслідування їхньої опозиційної діяльності (див.: Джиджора І. Реформи малоросійської колегії... (Додаток). - С. 109).

А доброзичливий прийом старшини імператором, на наш погляд, можна пояснити нерівним, імпульсивним складом характеру монарха, який міг раптово змінити гнів на милість і навпаки.

Щоправда, залишається невідомим принцип відбору "підозрілої" генеральної старшини. Якщо припустити, що його критерієм слугувала участь в опозиційних колегії діяч, то абсолютно логічним є виклик до Петербурга І. Чарниша, оскільки останній, як видно з журналу військової канцелярії, протягом другої половини 1722 - початку 1723 р. самовільно усунувся від будь-якої державної і громадської діяльності, сконцентрувавши всю свою енергію на вирішенні приватних справ.

Якщо ж припустити, що відбір здійснювався на основі судових позовів, які надійшли на старшину до колегії, то залишається незрозумілим, чому не було викликано "для ответа" В Жураковського та Я. Лизогуба, на яких у колегії також були компрометуючі матеріали.

Зокрема, 13 вересня* наказний гетьман подав до Іноземної колегії чолобитну "... с прошенієм милості от всей Украины об оставленіи зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и волностей козацких грамотами... за гетмана Хмельницкого утвержденных..."¹²⁸. Причому, як свідчить царський маніфест від 8 лютого 1725 р., переписуючи російськомовний переклад чолобитної на чистий бланкет, що містив менше підписів української старшини, Полуботок самочинно додав принципову вимогу - "... вместо Коллегии учинить суд генеральный..."¹²⁹.

Подача чолобитних мала для наказного гетьмана фатальні наслідки. Анонімний автор "Чернігівського літопису", ймовірно, безпосередній учасник тих трагічних подій, зазначав "... и уже с того виділи быть монарху загнуваного"¹³⁰. Роздратований непослухом Полуботка, який проігнорував конституційовану указом 23 червня 1723 р. заборону на дебатування проблем нової владної ситуації в Україні, імператор "того ж часу" відрядив в Україну довірену особу лейб-гвардії майора О.І.Рум'янцева "для... спросу старшины и черні малоросійской о тых челобитных: чи всі о том відають и просят..."¹³¹.

Після від'їзду Полуботка з генеральними старшинами до Петербурга активізував свою діяльність в Україні Вельямінов. Зокрема, за його безпосередньою участю було організовано подачу до Сенату чолобитної козаків Стародубського полку Сухоти та Ломаки. У ній містилася скарга на утиски козацької старшини та прохання призначити в Стародуб полковником російського

---

* Нащадок активного учасника подій старшого канцеляриста Миколи Ханенка - Михайло Ханенко в листі до Осипа Бодяньського від 14 грудня 1847 р., називаючи документи, що зберігалися в родинному архіві, вказував на наявність "челобитной, поданой в Санкт-Петербурге Коллегии иностранных дел до рук самого государя", датуючи час її подачі 15 вересня 1723 р. (Див.: Титов А. Дневник Николая Ханенко // КС. - 1896. - № 7 - 8. - С. 154).

офіцера¹³². Наприкінці серпня Ф.Прокопович передав Петрові І донос чернігівського єпископа Ірадіона* на Полуботка. Владика стверджував, що останній зносився з гетьманом Орликом, коли той приходив разом з ордою на кордони України¹³³.

Крім того, М.Костомаров пише, що у вересні розпочалися допити старшини в Таємній канцелярії. Причому він аргументує свою думку матеріалами судового розслідування, які є адекватними документам, що стосуються процесу, який проходив після 26 листопада (передані у Вишній суд 30 грудня 1723 р.)¹³⁴. Припущення відносно того, що слідство у вересні, а потім у листопаді-грудні (після ув'язнення старшини) відбувалося за однаковим сценарієм, видається нам малоймовірним.

Протягом вересня - початку листопада 1723 р. старшина, яка була викликана до Петербурга, вільно пересувалася у столиці. До того ж, Полуботок активно зносився з Генеральною канцелярією. Досить мляво велась у цей час і підготовка до від'їзду в Україну Рум'янцева. Ситуація докорінно змінилася лише після 10 листопада, коли монарху було передано "Коломацькі чолобитні". Імператор, роздратований невиконанням указу від 23 червня 1723 р., який забороняв надалі клопотатися про проведення гетьманських виборів, "...изволил приказать своими устами... з великим гнівом и яростию взять под караул..." генеральну старшину "... и всіх, хто за ими ассистовал"¹³⁵.

10 листопада "по полночи, в 11 часу", генерал-майор О.І.Ушаков доставив у каземат Петропавлівської фортеці 16 козацьких старшин**, у тому числі П.Полуботка,

---

* Владика Ірадіон був висвячений на єпископство до Чернігова на початку травня 1722 р., а раніше служив у Києві архимандритом Києво-Межигірського монастиря (Дневник Николая Ханенко // КС. - 1896. - № 7-8. - С. 173).

* Костомаров стверджував, що 15 арештованих було доставлено "в 9 часов пополудни" (Костомаров Н.И. Указ соч.-С. 417).

В.Савича, І.Чарниша, Г. Грабянку, П.Корецького, М.Ханенка¹³⁶. Одночасно було проведено обшуки на квартирах арештованих.

У їх ході виявили деякі документи, що давали підстави для висунення проти Полуботка та його товаришів додаткових звинувачень. Зокрема, в руки слідства потрапила інструкція наказного гетьмана, яку він мав намір відправити в Україну. У ній правителям канцелярії пропонувалося здійснити ряд заходів, спрямованих на запобігання негативних наслідків місії Рум'янцева (щоб "... в сем отчизне их противником или счастливом случае поработать")¹³⁷.

26 листопада із сенатської канцелярії надійшов наказ керівникам Таємної канцелярії "... малороссийских обывателей старшину... о непорядочных поступках и обидах и разорениях... допросить..."¹³⁸. Слідство велося на основі надісланих з Малоросійської колегії "доношений и челобитных" та документів, виявлених у ході обшуку¹³⁹. Звинувачення, пред'явлені генеральній старшині в Таємній канцелярії, стосувалися переважно ігнорування розпоряджень Малоросійської колегії та перевищення своїх владних повноважень, а саме запровадження в Генеральному суді асесорів, надання старшині на ранг ратушних сіл, передача в полки універсалів без погодження з президентом Вельяміновим тощо¹⁴⁰. Крім того, паралельно розслідувалася справа щодо звинувачення чернігівського полковника в державній зраді згідно з доносом єпископа Ірадіона. 18 грудня з Петербурга було відправлено наказ київському генерал-губернатору провести розслідування обставин, що стосуються цієї справи¹⁴¹.

3.3. Ліквідація старшинської опозиції, утвердження владних прерогатив колегії

Для того, щоб розширити висунуті старшині звинувачення, в Україну виїхав царський емісар Олександр Рум'янцев. Його супроводжували брат

Микита, граф Матвеев і колишній резидент при гетьманському уряді Протасєв. 24 листопада місяця прибула до Глухова¹⁴². З наступного місяця розпочалася активна робота "по искоренению смуты". Так, 11 грудня було заарештовано канцеляриста Генеральної канцелярії П.Валькевича, опечатано папери канцелярії та відправлено до Петербурга заарештованих раніше Вельяміновим сотників С.Галецького та К.Криштофенка. Крім того, у дворах чернігівського полкового судді В. Тамари та брата генерального писаря С.Савича за наказом Рум'янцева поставлено караули¹⁴³.

У паперах військової канцелярії Рум'янцеву не пощастило виявити документи, що компрометували б генеральну старшину та наказного гетьмана, оскільки останній встиг попередити канцеляристів про мету візиту царського емісара в Україну¹⁴⁴. Зважаючи на це, імператор наказав Рум'янцеву заарештувати та негайно доставити до Петербурга старшину, "... которые ... писали пункты по городам поучительные и протчие к тому делу кто в важности явился..."¹⁴⁵ Чолобитчиків, які подали скарги на старшину, Петро I також розпорядився привезти до столиці, але попередньо емісарові наказувалось їх зібрати й "... обнадежит..., чтоб без всякой опасности ехали сіуды для обличения Полуботка..."¹⁴⁶.

Значну увагу царський емісар приділяв розслідуванню інкримінованої Полуботку справи про його таємні зносини з гетьманом на еміграції Пилипом Орликом. Як видно з царського указу від 15 березня 1725 р., Рум'янцев доклав багато зусиль для розслідування цієї делікатної справи, залучивши велику кількість свідків і звинувачених¹⁴⁷. Проте розслідування Рум'янцева, як і слідство, організоване київським генерал-губернатором Трубецьким¹⁴⁸, не дало змоги виявити факти "державної зради" з боку Полуботка.

Не могли довести вину наказного гетьмана і слідчі Таємної канцелярії. На допитах Полуботок наполегливо повторював, що до Орлика нікого з будь-якими дорученнями не направляв, а до того ж останній "... под

Васильков ни в прошлом, ни в третьем году и никогда не прихаживал..."¹⁴⁹. Не допомогли петербурзьким слідчим і такі аморальні методи, як використання при розслідуванні духовної сповіді смертельно хворої людини. Священик Петропавлівського каземату інформував слідство, що, залишаючись наодинці з арештантом, він неодноразово розпитував його про цю справу. Але Полуботок "... и в самой же тяжкой болезни...", перебуваючи на смертному одрі, заперечував факт таємних зносин з Орликом¹⁵⁰.

Смерть Павла Полуботка 18 грудня 1724 р.¹⁵¹ зняла з нього тяжке звинувачення. 15 березня 1725 р. спеціальним указом уряду Катерини I справу було закрито і щодо інших причетних до неї осіб. Свідків відпустили в Україну, а тих з них, хто вчасно не доніс про крамольні слова тих чи інших осіб (такі факти стали відомими в ході розслідування), "били батоґом нещадно", після чого також дозволили повернутися на батьківщину¹⁵².

х х х

Крім збирання свідчень, що дискредитували наказного гетьмана, перед Рум'янцевим було поставлено завдання ліквідувати старшинську опозицію реформам Малоросійської колегії. З цією метою 13 грудня емісар розпочав інспекцію місцевих органів самоврядування. Протягом другої половини грудня 1723 - січня 1724 рр. він відвідав усі полкові та деякі сотенні міста Гетьманщини, здійснивши при цьому кардинальні кадрові переміщення. Критерії, за якими емісар добирав кандидатів на старшинські уряди, були сформульовані імператором - щоб були "... люди добрые, которые к нынешнему иж делу (опозиційній боротьбі Полуботка. - Авт.) не приставали и желали быть коллегии"¹⁵³. У ході інспекції опозиціонерів не лише звільнювали з урядів, але й нерідко кидали до в'язниці. Зокрема, наприкінці грудня було заарештовано миргородського полковника Д. Апостола¹⁵⁴.

Дійову допомогу Рум'янцеву надавала Малоросійська колегія, президент якої отримав наказ з Кабінету й.і.в.: "... вимоги посланого от нас бригадира Румянцева... виконувати непременно"¹⁵⁵. Зокрема, арешти автономістично настроєної старшини, обшуки, виклики на слідство свідків тощо здійснювалися при допомозі членів і служителів колегії та підпорядкованих їй комендантів¹⁵⁶.

У ході розслідування, проведеного в Україні Рум'янцевим, було усунуто від виконання службових обов'язків правителів Генеральної канцелярії Жураковського та Лизогуба. На початку 1724 р. їм було пред'явлено звинувачення в підтримці опозиційної боротьби Полуботка і за наказом Рум'янцева заарештовано і 14 березня відправлено до Москви¹⁵⁷. Правителями канцелярії було призначено маловідомих у Гетьманщині колишнього полковника Івана Левенця, сотників Федора Потребич-Гречаного та Івана Мануйловича¹⁵⁸.

Зазначимо, що в умовах соціально-економічного та суспільно-політичного розмежування українського суспільства насильницькі дії уряду Петра I в Україні не викликали протесту. Більше того, низи суспільства, які зазнавали утисків державців і старшини, сприйняли арешт останніх як обнадійливий знак. Характерною щодо цього є заява жителів с. Падалки (селом володів новопризначений "правитель" Ф.Потребич-Гречаний), які, відмовляючись виконувати послушення на користь державців, говорили: "... Не станемо панщину робити, годі вже, Полуботка і Чарниша немає, то і сих панов, которим тепер приказано началство, не будет"¹⁵⁹.

Арешти опозиційно настроєної старшини та кардинальні кадрові переміщення, проведені російською адміністрацією в Україні наприкінці 1723 - на початку 1724 рр., знаменували собою завершальний етап опозиційної боротьби козацької старшини проти інкорпораційних дій уряду Петра I. Знищення опозиції та утвердження при владі Малоросійської колегії

створювали для російського монарха умови, за яких на його шляху не стояли ні стрільці, ні патріарх, ні гетьмани¹⁶⁰, а повна асиміляція України видавалася питанням найближчого часу¹⁶¹.

Таким чином, процес утвердження Малоросійської колегії при владі був тривалим та неоднорідним за змістом, тому при дослідженні його умовно можна розчленувати на певні етапи. Перший етап (кінець липня - початок листопада 1722 р.) характеризувався активними діями колегії, спрямованими на оволодіння всією повнотою влади в Україні, та не менш рішучою протидією цьому процесу з боку Полуботка та його однодумців. Протистояння мало місце в питаннях субординації генеральної старшини та колегії, широти владних повноважень останньої тощо. Найбільш повно воно виявилось у сфері фінансових відносин. Важливу роль при цьому відігравала та обставина, що у цей час на розвиток подій у Гетьманщині не впливав Петро I, який перебував у поході, а тому в імперії зріс вплив окремих царських сановників.

Другий етап (друга половина листопада 1722 - травень 1723 р.) відзначався певним переходом ініціативи до рук наказного гетьмана, оскільки сенатський указ від 10 листопада 1722 р. вирішував проблеми взаємовідносин Генеральної канцелярії і Малоросійської колегії здебільшого на користь першої. Старшина в зазначений час, прагнучи закріпити успіх, досягнутий при сприянні Меншикова, насамперед виявляла активність при досягненні згоди на проведення гетьманських виборів, збереження традиційної структури місцевого самоврядування, відшкодування збитків, завданих колегією при проведенні реформи системи оподаткування. Зусилля Вельямінова були спрямовані на обґрунтування плану радикалізації реформи, запропонованої наприкінці березня 1723 р. на розгляд імператору.

Третій етап (червень 1723 р. - початок 1724 р.) розпочався реалізацією законодавчої ініціативи президента Малоросійської колегії, схваленої імператором і

конституційованої сенатським указом від 16 квітня 1723 р. На даному етапі участь Полуботка в організації опозиційної боротьби ускладнювалася викликом "для ответу" до Петербурга, а з 10 листопада (моменту ув'язнення) взагалі унеможливлена. За відсутності Полуботка Генеральна канцелярія втратила значення штабу по організації опозиційної діяльності. Натомість на короткий час на чолі автономістичної старшини став миргородський полковник Апостол. Місія царського емісара Рум'янцева в Україні та репресивні заходи, що її супроводжували, знаменували завершення не лише даного етапу протистояння, але й ліквідацію старшинської опозиції взагалі.

Наступний час функціонування Малоросійської колегії в Україні характеризувався повновладдям президента Вельямінова, котрий, втілюючи в життя розпорядження імператора, Сенату та Верховної таємної ради, а також власні проекти, реформував судову систему, фінанси, центральне та місцеве управління Гетьманщини в напрямі уніфікації її державних порядків до загальноімперського зразка та підпорядкування державних структур центральним органам влади Російської імперії.

ПРИМІТКИ

¹ Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. - СПб., 1863. - Т. 4. - С. 164; Голикова Н.Б., Кислягина Л.Г. Указ. соч. - С. 52.

² РДАДА. - Ф. 248. оп. 29, спр. 1759, арк. 33.

³ Там само. - Арк. 33 - 34.

⁴ Там само. - Арк. 33.

⁵ Там само. - Арк. 34.

- 6 ЦДІАУК. - Ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 4.
- 7 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1760, арк. 393 зв.
- 8 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 1 - 2.
- 9 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 675.
- 10 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 319.
- 11 Цит за: К о с т о м а р о в Н.И. Указ. соч. - С. 410.
- 12 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 1 - 2.
- 13 Журнал... - С. 93.
- 14 Т а м с а м о. - С. 94.
- 15 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 7 зв.
- 16 Т а м с а м о. - Арк. 5 - 5 зв.
- 17 Обрахунки проведено на основі: ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 1 - 13 зв.
- 18 Див.: С м о л і й В.А., С т е п а н к о в В.С. Правобережна Україна... - С. 7.
- 19 Див.: РИБ. - Т. 8. - С. 1240 - 1271.
- 20 С т е п а н к о в В.С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVIII ст. (1648 - 1657): Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. /Матеріали III Всеукраїнських історичних читань.-К. - Черкаси, 1993. - С. 29-30.
- 21 Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - С. 132.
- 22 Див.: В а с и л е н к о Н. Конституція Філіпа Орлика. - С. 159; П е т р о в с ь к и й М. Нариси історії України XVII - початку XVIII століть. - Харків, 1930. - С. 88.

- 23 Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. - К., 1990. - С. 250.
- 24 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 282. Приклади старшинської анархії див.: Лазаревский А.М. // КС. - 1882. - Т. 3. - С. 496; Его же. Описание старой Малороссии.-Т. 1. - С. 83; Т. 2. - С. 247, 288, 330, 372, 377 та ін.
- 25 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 322.
- 26 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1760, арк. 393.
- 27 Цит. за: Лазаревский А.М. Павел Полуботок...-С.166.
- 28 Журнал... - С. 101.
- 29 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 234, арк. 5.
- 30 Там само. - Арк. 65.
- 31 Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 184.
- 32 Бантыш-Каменский Д.И. Указ. соч. - С. 427 - 432.
- 33 ПСЗ. - Т. 7. - № 4651.
- 34 Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 155.
- 35 Модзалевский В.Л. Указ. соч. - С. 66 - 67.
- 36 Ефименко А.Я. История украинского народа. - С. 306.
- 37 Василенко М.П. Павло Полуботок... - С. 99.
- 38 Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. - Відень, 1926.-С.522-523.
- 39 Источники малороссийской истории... - Ч. 2. - С. 179.
- 40 Ригельман А. Указ. соч. - С. 50.
- 41 ВР РДБ. - Ф. 204, картон 38, № 6, арк. 1 - 2 (зміст передано

також: Соловьев С.М. Указ. соч. - Т. 16. - С. 268; Василенко М.П. Павло Полуботок... - С. 99.

42 ВР РДБ. - Ф. 204, картон 38, № 6, арк. 2.

43 Соловьев С.М. Указ. соч. - Т. 18. - С. 827.

44 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 35.

45 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 2 - 2 зв.

46 Там само. - Арк. 25 зв.

47 Журнал... - С. 106.

48 Там само.

49 Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 168.

50 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 52836, арк. 70 зв. - 74 зв.; РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 150 - 159; спр. 1760, арк. 812-822.

51 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 52836, арк. 75; РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 159 зв.

52 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 52836, арк. 77 зв.; Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 158.

53 Там само.

54 Журнал... - С. 104.

55 Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 168.

56 Иконников В. Пребывание Петра Великого в Киеве // Военно-исторический вестник. - 1910, № 5 - 6. - С. 7.

57 Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 148.

58 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1760, арк. 219 - 252; Журнал.. - С. 109.

59 Журнал... - С. 112.

- 60 Модзалевський В.Л. Указ. соч. - С. 66.
- 61 Василенко М.П. Павло Полуботок... - С. 102.
- 62 Там само.
- 63 Журнал... - С. 112.
- 64 Там само.
- 65 РДАДА.-Ф. 7, оп. 1, спр. 179, арк. 10 зв.; Костомаров Н.И. Указ. соч. - С. 413.
- 66 ЦДІАУК. - Ф. 53, оп. 1, спр. 23, арк. 1 - 12.
- 67 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1760, арк. 393 - 393 зв.
ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 52838, арк. 79 - 80.
- 68 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 52840, арк. 83 - 90 зв.
- 69 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 140 - 148 зв.
- 70 Дядиченко В.А. Назв. праця. - С. 50.
- 71 Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев... - С. 52.
- 72 Там само.
- 73 Там само. - С. 54.
- 74 Краткое описание Малороссии... - С. 305.
- 75 Там само.
- 76 Дневник Николая Ханенко... - С. 165.
- 77 Краткое описание Малороссии... - С. 307.
- 78 Дневник Николая Ханенко... - С. 173.
- 79 Голиков И.И. Указ. соч. - Т. 9. - С. 361.

- 80 Там само.
- 81 Журнал... - С. 108.
- 82 Там само.
- 83 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 146.
- 84 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 52833, арк. 59 - 63; там само, № 52835, арк. 65 - 65 зв.; Журнал... - С. 105.
- 85 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 55588, арк. 21 - 24; № 55589, арк. 25 - 27; Матеріали до історії українського права...-Т. 1. - С. 3-6.
- 86 ВР РДБ. - Ф. 256, № 76, арк. 140 - 171.
- 87 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 234, арк. 82.
- 88 Журнал... - С. 111.
- 89 Там само. - С. 112.
- 90 Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 170.
- 91 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 235, арк. 6.
- 92 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1766, арк. 232; Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 171.
- 93 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 52837, арк. 77; Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 171.
- 94 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, арк. 79-83, спр. 1766.
- 95 Єфименко А. Дванадцять пунктів Вельяминова // КС. - 1888. - Т. 10. - С. 80 - 92; Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні / Україна в першій половині XVIII ст. - К., 1930. - С. 96 - 110.
- 96 ЦДІАУК. - Ф. 53, оп. 2, спр. 240, арк. 1 - 8:
- 97 Голиков И.И. Указ. соч. - Т. 9. - С. 227.

- 98 Там само. - С. 229.
- 99 Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 171; Модзалевский В.Л. Указ. соч. - С. 37.
- 100 ПСЗ. - Т. 7. - № 4173.
- 101 Журнал... - С. 121.
- 102 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1766, арк. 235.
- 103 Голиков И.И. Указ. соч. - Т. 13. - С. 453.
- 104 Джиджора І. Реформи малоросійської колегії...-С.100.
- 105 Там само. - С. 106.
- 106 Там само. - С. 109.
- 107 РДАДА. - Ф. 9; оп. 2, спр. 32, арк. 25 - 27 зв; ПЗС. - Т. 7. - № 4196.
- 108 Джиджора І. Реформи малоросійської колегії...-С. 109.
- 109 Маркович Я. Дневные записки... - С. 21.
- 110 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 8.
- 111 ПСЗ. - Т. 7. - № 4200.
- 112 Голиков И.И. Указ. соч. - Т. 9. - С. 282.
- 113 Журнал... - С. 129.
- 114 Там само. - С. 130.
- 115 Там само. - С. 128.
- 116 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 243 зв. -244; Журнал... - С. 132.
- 117 Журнал... - С. 131 -132.

- 118 Там само. - С. 132; Черниговская літопись по новому списку... - С. 101.
- 119 Див.: ВР РДБ. - Ф. 32, № 16, арк. 1 - 2.
- 120 Журнал... - С. 124, 126.
- 121 Диариуш... - С. 10.
- 122 Соловьев С.М. Указ. соч. - Т. 18. - С. 830 - 832.
- 123 Журнал... - С. 134.
- 124 Коломацкіе чолобытныя. // КС. - 1890. - Т. 29. - Приложение - С. 102 - 103.
- 125 ПСЗ. - Т. 7. - № 4252.
- 126 Маркович Я. Указ соч. - С. 24.
- 127 Журнал... - С. 142.
- 128 Черниговская літопись по новому списку... - С. 101.
- 129 ПСЗ. - Т. 7. - № 4651.
- 130 Черниговская літопись по новому списку... - С. 102.
- 131 Там само.
- 132 Соловьев С.М. Указ. соч. - Т. 18. - С. 833.
- 133 РДАДА. - Ф. 7, оп. 1, спр. 179, арк. 133; Костомаров Н.И. Указ. соч. - С. 418 - 419.
- 134 РДАДА. - Ф. 7, оп. 1, спр. 179, арк. 1 - 46.
- 135 Черниговская літопись по новому списку... - С. 102.
- 136 РДАДА. - Ф. 7, оп. 1, спр. 179, арк. 1.
- 137 Цит. за: Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 201

- 138 РДАДА. - Ф. 7, оп. 1, спр. 179, арк. 1.
- 139 Там само.
- 140 Там само. - Арк. 1 - 46.
- 141 Там само. - Арк. 133.
- 142 Журнал... - С. 144.
- 143 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 12, № 2, арк. 25 зв. - 26 зв.
- 144 Див.: Лазаревский А.М. Павел Полуботок... - С. 200 - 203.
- 145 Цит. за: Соловьев С.М. Указ. соч. - Т. 18. - С. 835.
- 146 Там само.
- 147 ЦДІАУК. - Ф. 53, оп. 2, спр. 452, арк. 1 - 3.
- 148 Костомаров Н.И. Указ. соч. - С. 421.
- 149 ЦДІАУК. - Ф. 53, оп. 2, спр. 452, арк. 4.
- 150 Там само.
- 151 Черниговская літопись по новому списку... - С. 103.
- 152 ЦДІАУК. - Ф. 53, оп. 2, спр. 452, арк. 4 зв.
- 153 Цит. за: Соловьев С.М. Указ. соч. - Т. 18. - С. 835.
- 154 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 12, № 2, арк. 26 зв; Черниговская літопись по новому списку... - С. 103.
- 155 РДАДА. - Ф. 9, оп. 1, спр. 16, арк. 82.
- 156 ЦДІАУК. - Ф. 53, оп. 2, спр. 216, арк. 1 - 8.
- 157 Там само. - Спр. 951, арк. 17 зв.

- 158 Там само. - Спр. 900, арк. 10.
- 159 Там само. - Ф. 51, оп. 3, спр. 598, арк. 67.
- 160 Маркевич Н.И. Указ. соч. - Т. 2. - С. 581.
- 161 Розенфельд И.Б. Указ. соч. - С. 126.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН ГЕТЬМАНАТУ

4.1. Ліквідація гетьманської форми правління

Державна реформа, проведена урядом Петра I в Україні у першій половині 20-х рр. XVIII ст., була багатоплановою за змістом. У ході її реалізації зазнали докорінних змін усі сфери державного життя гетьманату - фінанси, судочинство, місцеве самоуправління тощо. Проте незаперечним є той факт, що пріоритетне місце в комплексі реформаційних заходів російської адміністрації в Україні посідали питання реорганізації структури вищої влади Гетьманщини, імплантації до неї російської владної установи та заміщення нею традиційної гетьманської форми правління.

При заснуванні Малоросійської колегії офіційні документи, які тлумачили її прерогативи, конституювали останню в ранзі контролюючого та апеляційного органу Російської імперії при гетьмані Скоропадському. Цілеспрямована пошукова робота в московських архівах і в опублікованих збірниках документів, спрямована на виявлення матеріалів щодо первісного прагнення монарха та його оточення вже на початку реформи провести заміну гетьманської форми правління на колезьку, не дала позитивних наслідків. Тому дозволимо висловити припущення, що на початковому етапі реформи російський уряд планував одночасне існування і гетьмана, і Малоросійської колегії. Разом з тим, зважаючи на концептуальні погляди імператора з питань державного будівництва, наявність історичних прецедентів, а також наступний розвиток державної реформи в Україні, цілком логічно припустити, що вже із самого початку реформи перспектива заміни

виборного гетьмана (хоч і суто формально) призначеною з Петербурга російською колегією розглядалась у сановних колах Російської імперії як головне завдання її наступного етапу.

Смерть гетьмана Скоропадського надала російському уряду сприятливу можливість у період міжгетьманства та при конфірмації його наступника значно просунути по шляху обмеження української автономії. Тим більше, що у стосунках російської монархії з гетьманськими урядами відповідні прецеденти існували - саме таким чином здійснювалося поетапне обмеження української автономії протягом усієї другої половини XVII ст. На існування первісних намірів російської адміністрації зберегти в Україні гетьманський сан вказує інструкція президенту Вельямінову від 10 липня 1722 р., тобто часу, коли в Сенаті стало відомо про кончину Скоропадського, в якій, зокрема, містилася така фраза: "Малую Россию до избрания нового гетмана..."¹. Зауважимо, що сенатське розпорядження не призначалося для оприлюднення, а тому, цілком ймовірно, відбивало справжні наміри царської адміністрації в даний історичний момент.

Разом з тим, документи свідчать, що погляди царської адміністрації на "українську проблему" стрімко еволюціонували. Так, уже наприкінці липня в Сенаті обговорювався план повільної, "тихої" ліквідації гетьманської форми правління. Зокрема, в листі до імператора, в якому йшлося про порушене генеральною старшиною клопотання з приводу проведення гетьманських виборів, сенатори пропонували оголосити козакам, що вибори відкладаються до повернення з походу монарха: "... И таким образом никакого сомнения им не будет, и может то тако до воли его императорскаго величества остаться (підкреслено нами. - Авт.)"².

Сенатська ініціатива була схвально зустрінута імператором і протягом наступних п'яти років стала програмним документом російського уряду з даного питання. Вона ж була наріжним каменем іменного указу

Петра I від 23 червня 1723 р., який законодавчо заборонив українській стороні порушувати надалі клопотання про проведення нових виборів, а також закріпив положення, згідно з яким гетьманський уряд залишався вакантним на невизначений строк, а управління Гетьманщиною передавалося Малоросійській колегії³.

Відтягуючи термін проведення гетьманських виборів на невизначений строк, російський уряд уже в середині 1722 р. конституював принципове нововведення до владної структури Гетьманщини. Згідно з указом від 10 липня 1722 р. управління передавалося не наказному гетьману (що відповідало б державним традиціям гетьманату), а "... черниговському полковнику Полуботку обще с генеральной старшиной"⁴. Тобто в Україні запроваджувалася колегіальна форма правління, що цілком відповідало концептуальним поглядам монарха на проблеми державного будівництва.

Принагідно зауважимо, що в історичній літературі зазначена колізія не дістала одностайного трактування. Так, якщо Л.Окиншевич використовував її для ілюстрації думки щодо традиційного колегіального характеру управління Гетьманщиною в період міжгетьманства⁵, то О. Лазаревський і М. Василенко, навпаки, оцінюють зазначену ситуацію як екстраординарну⁶. На нашу думку, більш переконливо виглядає точка зору останніх. На практиці періоди тривалого міжгетьманства не були характерними для української державної традиції. Після припинення з тих чи інших причин повноважень кого-небудь з українських правителів - відбувались нові вибори. Тому за таких умов наказного гетьмана або зовсім не призначали, або ж призначали на досить короткий час (наприклад, після того, як І. Самойлович був позбавлений гетьманської булави, деякий час "наказничество" виконував генеральний обозний В. Борковський)⁷. На більш тривалий час наказними гетьманами призначали у військових походах чи за тривалою відсутністю

правителя в Україні. При цьому завжди виконання обов'язків наказного гетьмана доручалося кому-небудь із числа генеральних старшин (рідше полководців). Так, наприклад, під час візиту І.Мазепи до Москви обов'язки наказного гетьмана виконували: у 1689 р. - генеральний писар В.Вуяхевич, у 1690 р. - генеральний суддя С.Прокопович, у 1702 та 1707 рр. - генеральний суддя В.Кочубей⁸. За відсутністю в Україні І.Скоропадського в січні-червні 1722 р. обов'язки наказного гетьмана виконував чернігівський полковник П.Полуботок⁹.

Після смерті гетьмана Скоропадського російський уряд, передавши управління Гетьманщиною Полуботку "обще с генеральной старшиной", з принципових міркувань не визнавав за ним права на титул наказного гетьмана, хоч той неодноразово порушував перед Сенатом клопотання з цього приводу¹⁰. Стосовно даної колізії навіть існувало спеціальне сенатське розпорядження, яке забороняло російським чиновникам при звертанні до Полуботка титулувати його наказним гетьманом: "... в листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник..."¹¹.

Сенатський указ від 10 липня 1722 р. конституював ще одне принципове нововведення до структури державного управління Гетьманщини. Передаючи Полуботку "обще с генеральной старшиной" управління Україною, російський уряд, разом з тим, істотно обмежував прерогативи українського уряду, зобов'язуючи його "... токмо во всех делех и советах и посылках а Малую Россию универсалов, иметь сношение и сообщение..." з президентом Малоросійської колегії¹².

Контролюючі функції Малоросійської колегії по відношенню до Генеральної військової канцелярії та генеральної старшини конкретизувались в інструкції бригадиру Вельямінову: "... С теми Малой России управителями иметь сношение и смотреть того, чтоб без вашего ведома никаких универсалов и писем о делех не посылали, и о том провеждать тебе точно и сее

содержать в секрете"¹³.

В принципі, контролюючі функції Малоросійської колегії по відношенню до гетьмана і Генеральної канцелярії були конституційовані вже сенатською інструкцією від 16 травня 1722 р.: "Смотреть, когда ему, гетману, в чем к тому надлежит послать универсалы, и все по принадлежности... подписывать ему, и оные все смотреть им в коллегии..."¹⁴. Але тепер межі контролю істотно розширювалися. Президенту Малоросійської колегії надавалося право перевіряти зміст не лише універсалів, а всієї вихідної кореспонденції Генеральної військової канцелярії.

Розширення контролюючих функцій Малоросійської колегії перебувало у генетичному зв'язку з вирішенням проблеми злиття російської установи із структурою українського державного управління, котра, як засвідчують джерела, у цей час стояла на порядку денному діяльності Сенату. Так, уже в першій половині липня 1722 р. сенатори обговорювали питання щодо спільного скріплення наказів, які виходили з Генеральної військової канцелярії, підписами генеральної старшини та членів Малоросійської колегії. Однак у зазначений час російський уряд не наважився конституювати це положення, "чтоб сначала сею новостію их не потревожить", до того ж, було прийнято рішення спочатку апробувати проект у монарха¹⁵. Резолюція Петра I на сенатський запит, ймовірно, була позитивною, оскільки вже 27 липня Сенат надіслав Вельямінову розпорядження такого змісту: "... Тебе... с черниговским полковником и генеральной старшиной во всех делах при советах и посылках в Малую Россию универсалов присутствовать обще с ними и смотреть того дабы ничего противного Е.И.В. интересу чинено не было, и буде таково усмотришь и тебе им не позволят"¹⁶. З усіх наказів й універсалів генеральна старшина відтепер була зобов'язана надсилати до Малоросійської колегії копії за підписом українського уряду "для известия". Дане розпорядження стосувалося

також і резолюцій усіх справ, які вирішувались у Генеральній військовій канцелярії¹⁷.

З метою удосконалення системи контролю за державним життям Гетьманщини 20 вересня Сенат ухвалив: "... О посылках со всех указов и универсалов, какие в Малороссийские города от генеральной старшины посылаются будут, копий за руками в Коллегию". З них остання була зобов'язана надсилати новопризначеним російським комендантам списки для відома¹⁸.

Сенатський указ від 10 листопада 1722 р. певною мірою повернув державну реформу в Україні на вихідні позиції. Справив він вплив і на владну ситуацію Гетьманщини. Зокрема, генеральній старшині було дозволено надсилати в полки накази і розпорядження "о партикулярных делех" без попереднього узгодження їх змісту з Малоросійською колегією. Стосовно спільних засідань Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії також було зроблено деякі поступки на користь української сторони. Зокрема, генеральна старшина була зобов'язана запрошувати російських представників лише в тому разі, коли "имеют быть какие советы о каких важных делех"¹⁹. Крім того, на засіданнях Генеральної канцелярії наказувалося бути присутнім лише президенту Вельямінову, а не всім членам присутності Малоросійської колегії. Водночас обмежувалась адміністративна влада президента колегії. Відтепер розпорядження місцевим органам самоуправління він мав право надсилати при посередництві Генеральної канцелярії²⁰.

Однак лібералізація урядового курсу Російської імперії в українських справах, як уже відзначалося вище, мала тимчасовий характер. Повернення з походу Петра I знаменувало собою реанімацію жорсткого курсу в українській політиці. Насамперед це проявилось у тому, що вже 20 грудня до Глухова було відправлено указ, який розвивав розпорядження Сенату від 20 вересня щодо контролюючих функцій російських комендантів в

Україні. Сенатський указ від 20 грудня зобов'язував Малоросійську колегію надсилати копії вихідної кореспонденції Генеральної військової канцелярії російським комендантам, які несли службу в українських полкових містах. Останні ж у свою чергу повинні були тримати під своїм контролем усю вхідну кореспонденцію полкових канцелярій, стежачи за тим, щоб полкова старшина не реалізовувала на практиці будь-які розпорядження Генеральної канцелярії, якщо стосовно них з Малоросійської колегії "копий для ведомостей дано не будет"²¹.

Логічним завершенням діяльності уряду Петра I, спрямованої на встановлення ефективного контролю за державним життям Гетьманщини, став сенатський указ від 16 квітня 1723 р. У контексті розвитку контролюючих функцій Малоросійської колегії він конституював, зокрема, таке: "Все указы и универсалы... о каком генералном положении и публиковании каких указов о нарядах войска, о сборах денежных и хлебных, о публикации смертных экзекуций и публичных наказаниях, о накладах на посполство и других важных делах, подписывать обще, а без коллежской подписи никуда никаких указов не посылать и по них в городех не действовать (виділено нами. - Авт.)..."²². Водночас Малоросійській колегії надавалося право в разі необхідності зноситись із органами місцевого самоврядування "и мимо" генеральної старшини²³.

Таким чином, з моменту реалізації на практиці положень указу від 16 квітня 1723 р. відбулася не лише трансформація статусу Малоросійської колегії, а саме: з контролюючої установи Російської держави, розміщеної в Україні, вона перетворилась у "властиво українську управу"²⁴, якій надавалося право безпосередніх зносин з місцевими органами самоврядування. Принципових змін у цей час зазнала також владна структура Гетьманщини в цілому. Двовладдя, що встановилося в Україні після смерті гетьмана Скоропадського і початку діяльності колегії, сенатським указом було ліквідовано.

Прерогативи генеральної старшини, яка в умовах міжгетьманства репрезентувала верховну владу в Гетьманщині, були не просто істотно звужені, а зазнали принципових видозмін. Відтепер генеральна старшина, об'єднана в структурах Генеральної військової канцелярії, перетворювалася, по суті, в дорадчий орган при російській владній установі - Малоросійській колегії, оскільки розпорядження першої набували чинності лише після візування у другій.

Завершення процесу заміни гетьманської форми правління колезькою знаменував собою імператорський указ від 23 червня 1723 р.* У ньому Петро I прямо вказував на Малоросійську колегію як на орган, що успадковував прерогативи верховної влади в Україні: "... Ныне определено правительство, дабы лучшую пользу тому краю чинило и крепкая дана резолюция, и тако остановки в делах... не будет"²⁵.

Указ від 23 червня 1723 р. не лише підтверджував факт передачі Верховної влади в Гетьманщині Малоросійській колегії, але й рішуче забороняв надалі порушувати клопотання щодо дозволу на проведення нових гетьманських виборів²⁶. Причому уряд Петра I формально не скасовував гетьманський сан, а лише відтягував на невизначений строк термін проведення нових виборів. Проте фактично, зважаючи на сенатську програму дій у даній сфері, сформульовану ще

---

* Стосовно приводу для появи даного указу О. Лазаревський висловлював гіпотезу, що ним послужила подача чолобитної, підготовленої П. Полуботком напередодні свого від'їзду влітку 1723 р. до Петербурга. (Лазаревский А.М. Указ. соч. - С. 185). Архівні джерела, виявлені автором у фондах кабінету Петра I, підтверджують думку вченого. В основу указу від 23 червня 1723 р. було покладено власноручну резолюцію Петра I на подану в другій половині червня чолобитну козацької старшини про дозвіл на проведення гетьманських виборів (місія, яку очолював наказний полковник П. Корецький). - Див.: РДАДА. - Ф. 9, оп. 1, спр. 16, арк. 55 зв.; там само, ф. 9, оп. 2, спр. 32, арк. 28.

наприкінці липня 1722 р., та свідчення соратників Петра I пізніше²⁷, у середині 1723 р., відбулася "тиха" ліквідація гетьманської форми правління²⁸.

Структурні зміни в системі верховної влади Гетьманщини відбулись одночасно із заходами російського уряду, спрямованими на ліквідацію старшинської опозиції реформаторським діям колегії. Їх результатом стало звільнення із старшинських урядів усіх, хто був запідозрений в опозиційних діях і настроях. Натомість органи влади очолили конформісти, які йшли у фарватері інкорпораційної політики корони Романових в Україні. Показовою у цьому відношенні є діяльність "правителів Енеральной войскової канцелярії" - І. Левенця, І. Мануйловича та Ф. Потребич-Гречаного, призначених російською владою на ці високі посади після арешту всієї генеральної старшини Гетьманщини. "Правителі", за визначенням О. Лазаревського, були людьми "сумирними і неспроможними на вияв протесту проти задуманого Петром Великим знищення малоросійського гетьманства"²⁹. Очоливши Генеральну військову канцелярію, вони не виявили будь-якої державної ініціативи і стали, по суті, слухняними виконавцями волі президента Вельямінова. Принагідно зауважимо, що бригадир з перших днів свого перебування в Глухові виявив велику енергію в "засиланні" указів до Генеральної канцелярії, відносно чого Полуботок неодноразово скаржився до Сенату³⁰. Так, лише протягом серпня - середини листопада 1722 р. (з цього часу, а саме з 25 листопада, у відповідності із сенатським розпорядженням, укази Малоросійської колегії до генеральної старшини було замінено промеморіями, що формально означало рівність контрагентів) президент надіслав до Генеральної військової канцелярії 187 указів, тобто майже по два укази в день (виключаючи вихідні дні та релігійні і державні свята)³¹. Однак у той час, коли військову канцелярію очолював Полуботок, вона намагалася проводити власну політику, а згідно з указами колегії, як відзначав її президент у донесенні в

Сенат, "имела весьма слабое отправление"³². Ситуація докорінно змінилась із початком 1724 р. Аналіз законодавчої діяльності Генеральної військової канцелярії за вказаний рік свідчить, що з 33 наказів, відправлених за поточний рік у полкові канцелярії, 32 були виготовлені на виконання розпоряджень Малоросійської колегії (у вигляді промеморій, але мали по суті наказовий характер) і лише 1 - з ініціативи "правителів" (зазначений указ підтверджував універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння ранговими селами)³³.

Таким чином, "правителі" Генеральної канцелярії стали слухняним інструментом у руках Вельямінова, який у новій владній ситуації, як зазначали сучасники подій, виконував функції "правителя над правителями"³⁴.

ТАБЛИЦЯ № 2

Зайнятість генеральних урядів Гетьманщини в роки правління Малоросійської колегії

№ п/п	Назва уряду	Хто останнім обіймав	Протягом якого часу	Причина звільнення
1	гетьман	Іван Скоропадський	1708-1722	помер
2	наказний гетьман*	Павло Полуботок	1722-1723	ув'язнений
3	обозний	Іван Ломиковський	1707-1709	емігрував
4	суддя	Іван Чарниш	1715-1723	ув'язнений
5	писар	Семен Савич	1709-1723	ув'язнений
6	осавул	Іван Бутович	1709-1717	помер
7	осавул	Іван Жураковський	1719-1724	ув'язнений
8	хорунжий	Іван Сулима	1708-1721	помер
9	бунчужний	Яків Лизогуб	1713-1724	ув'язнений

* Уряд Петра I після смерті І. Скоропадського не визнавав за П. Полуботком титулу наказного гетьмана.

Досить промовистою ілюстрацією для характеристики владних відносин Гетьманщини 1724-1727 рр. є ремарка в щоденнику наказного лубенського полковника Я.Марковича, датована 20 лютого 1725 р.: "Заехали до бригадира, где застали наших правителей пушенних от бригадира (виділено нами. - Авт.)"³⁵. Отже президент колегії ставився до "правителів" як до звичайних підвладних йому чиновників, дозволяючи собі в присутності полкової старшини "пушити" останніх.

У процесі реформування системи державного управління Гетьманщини докорінних змін зазнавала компетенція Генеральної військової канцелярії. Причому на окремих етапах реформи її прерогативи як вищого виконавчого органу України то розширювалися, то звужувалися. Так, протягом середини 1722 - першої половини 1723 р. відбувалося певне розширення повноважень Генеральної канцелярії, що було зумовлено насамперед спробами наказного гетьмана через удосконалення структури виконавчої влади ліквідувати непорядки і зловживання, які мали місце в державному житті. Зокрема, Полуботок, не маючи змоги істотно поліпшити діяльність Генерального військового суду, очолюваного Іваном Чарнишем (про що мова йтиме далі), намагався розширити судову практику Генеральної військової канцелярії, що не було характерним для державної традиції Гетьманщини.

Проте більш суттєвих змін зазнала компетенція Генеральної канцелярії у бік її звуження, що стало особливо помітним після виклику до Петербурга наказного гетьмана та генеральної старшини. Особливо виразно дана тенденція виявила себе у сфері кадрової політики. В умовах підготовки державної реформи в Україні уряд Петра I свідомо йшов на заборону заміщення старшинських вакансій, незважаючи на наполегливі пропозиції з цього приводу, що надходили від українського уряду. Така політика офіційного Петербурга об'єктивно призводила до послаблення ефективності діяльності українських органів самовря-

дування, а тому готувала сприятливий ґрунт для перенесення на терени України російських владних структур - комендантів. Проте на певному етапі стратегія російської політики увійшла в суперечку з її ж тактичними інтересами, які полягали в справному надходженні до імперської казни податків і "консистентських дач", а також забезпеченні відносної стабільності в краї³⁶.

За умови відсутності гетьмана прерогатива призначення старшини (крім посади полковника), згідно з указом 1715 р., повинна була перейти до правителів Генеральної військової канцелярії. Однак такий стан речей суперечив би загальному курсу на звуження повновладдя українських органів самоврядування. Тому в 1726 р. президент Малоросійської колегії порушив перед Верховною таємною радою клопотання щодо перегляду даного положення: "... Вмєсто гетмана в войсковоу-ли канцелярии из них (кандидатів на уряди. - Авт) достойного определить или то чинить обще коллегии малороссийской с войсковоу канцелярией"³⁷. Питання, по суті, було риторичним, оскільки відповідь "верховників" неважко було передбачити. На засіданні 1 червня 1726 р. Верховна таємна рада визначила такий порядок заміщення старшинських вакансій: з числа представлених полковою адміністрацією кандидатів вибори повинні проводити члени Малоросійської колегії спільно з правителями Генеральної військової канцелярії, а "выбрав годных, не определяя, писать в Сенат"³⁸.

На практиці "спільні вибори" Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії, при загальній зверхності російської владної структури, деформувались у бік перетворення канцелярії у дорадчий орган при колегії. Механізм таких виборів розкриває документ, датований січнем 1727 р. У цей час із Генеральної канцелярії було відправлено в Малоросійську колегію промеморію з приводу виборів на сотництво в Полтавський полк. У ній, зокрема, вказувалося, що

полковник і старшина названого полку вибрали кандидатами на вакантний уряд отамана Г.Мелешенка та козака Г.Бича, а "... з тих двох человек до получения того сотнического уряду представляем достойнішого Г. Бича, ибо он прежде определен туда за сотника указом из Малороссийской коллегии (виділено нами. - Авт.)³⁹" Процитований документ, а також інші матеріали засвідчують, що Малоросійська колегія широко практикувала пряме призначення на уряди, без попереднього узгодження з українськими державними структурами та дотримання процедури, визначеної указами 1715 і 1726 рр.⁴⁰.

х х х

Одночасно із заходами, спрямованими на організацію контролю та підпорядкування органів влади Гетьманщини, російський уряд доклав чимало зусиль до уніфікації державних порядків останньої, що, безперечно, сприяло реалізації надзавдання російської політики в Україні - інкорпорації її земель до складу імперії.

Перші помітні кроки на цьому шляху було зроблено Петром I ще до заснування Малоросійської колегії. 17 листопада 1720 р. монарх, реагуючи на численні донесення Протасьєва з приводу того, що гетьман роздає маєтності людям, які, на думку російського представника в Україні, є підозрілими в плані лояльності російській короні, а царський резидент не може цьому зашкодити, оскільки довідується про це надто пізно⁴¹, наказав: "Для лутчего... порядку и отправления дел, зделать особую канцелярию, в которой бы мог Генеральный писарь сидеть и канцеляристы писма писать и держать в добром порядке и осторожности, и учинив записные книги, в которые вписывать посылаемые к нам... листы и всякие протчие нужные писма, и все даные от себя... универсалы, декреты и всякого звания дела"⁴². Через деякий час, 14 листопада 1721 р., Петро I був змушений повернутися до вирішення цього питання,

оскільки з донесення резидента в Москві стало відомо, що "... по посланной грамоте... канцелярии войсковой... не сделано и она, так как писано... не учреждена"⁴³. Тому монарх повторно наказував "от времени того объявления в месяц, а по крайней мере в два" організувати діяльність Генеральної військової канцелярії, згідно зі сформульованими у грамоті вимогами. Пригрозивши при цьому в разі невиконання указу накладити штраф на генерального писаря⁴⁴. Однак і дане розпорядження царя не було реалізовано на практиці⁴⁵.

У наступні роки російський уряд більше не повертався до вирішення цієї проблеми в тому вигляді, як це передбачалося проектами 1720-1721 рр., оскільки був зайнятий розробкою та втіленням у життя більш радикального плану - утвердження при владі в Україні Малоросійської колегії, яка, у свою чергу, була зобов'язана розв'язати і цю проблему.

Вже при заснуванні Малоросійської колегії сенатська інструкція від 16 травня 1722 р. зобов'язувала її президента стежити за діяльністю Генеральної військової канцелярії, щоб у ній імператорські укази та порядок їх реалізації занотовувалися до спеціальних книг, а також рапорти з приводу їх виконання "чинили, как о том Генеральной Регламент повелевает"⁴⁶ (аналогічні розпорядження неодноразово повторювалися згодом в інших інструктивних документах, надісланих із Сенату⁴⁷).

Однак на перших етапах реформи реалізація даних сенатських розпоряджень для Малоросійської колегії була вельми ускладнена активною протидією цьому з боку наказного гетьмана Полуботка, який, посиляючись на діловодську традицію Гетьманщини, відмовлявся запроваджувати в Генеральній військовій канцелярії норми та порядки, накинута російською стороною. Про деякі перипетії протистояння довідуємось із щоденника Генеральної військової канцелярії: "... Уже в третій раз в колегію посилающегеся, с уведомлением, что описи ділам в Генеральной канцелярии никогда прежде не ділались, да и некогда их ділать, и что следует ділать их

там, где діло слідується. Носил Романович, но не принято⁴⁸".

Розгром старшинської опозиції знаменував собою поступ російської адміністрації і в цій сфері державного життя. Так, після від'їзду Полуботка до Петербурга, згідно з розпорядженням бригадира Вельямінова, універсали Генеральної військової канцелярії почали називатись указами. Відтепер вони мали таку форму: "Указ Его Императорского Величества и Самодержца всероссийского з войсковою Енеральной канцелярії"⁴⁹. Всі укази, які виходили з Генеральної канцелярії, підписувались таким чином:

"Его Императорского	Степан Вельяминов
Величества войска	Петр Кошелев
Запорожского старшина	Яков Ушаков
енеральная	Петр Кросовский
Василий Жураковский	
есаул енеральный	
Яков Лизогуб енеральный бунчужный" ⁵⁰ .	

Найбільш важливі документи, у відповідності з нормами російського діловодства, підписували реєнт Генеральної канцелярії та секретар Малоросійської колегії⁵¹.

Особливо активно почали запроваджуватися норми російського діловодства в Генеральній і місцевих канцеляріях після поширення в Україні дії імператорського указу "О суде по новоучененной форме" (початок 1724 р.), який серед іншого регламентував також правила оформлення ділових паперів⁵². Так, наприклад, на початку 1727 р. Генеральна канцелярія не прийняла на розгляд чолобитні, виготовлені не за зразком, який запровадила Малоросійська колегія⁵³.

Із зазначеного рубежа в діловодській практиці Генеральної військової канцелярії набувають поширення рапорти, донесення, сентенції тощо, які раніше не були у вжитку українських канцеляристів. У 1724 р. зазнає змін і сама назва центрального виконавчого органу Гетьманщини. Відтепер в офіційних паперах вона здебільшого називається "Малороссийская

Енералная войсковая канцелярия"⁵⁴.

Таким чином, утвердження Малоросійської колегії при владі спричинило принципові зміни в системі верховної влади Гетьманщини. З контролюючої структури Російської імперії, розташованої на території Лівобережної України, колегія перетворилась у власне український вищий орган управління, який володів усією повнотою влади в краї (за винятком військових справ, які були підпорядковані М.М.Голіцину). Натомість прерогативи генеральної старшини та її виконавчого органу - Генеральної військової канцелярії, які в період міжгетьманства репрезентували верховну владу в Україні, були істотно звужені, а сам статус канцелярії понижено, оскільки її розпорядження набували чинності лише після візування в Малоросійській колегії. Переорієнтація владних структур Гетьманщини на колегію створювала сприятливі умови для їх наступної інтеграції до загальноімперського організму.

4.2. Судова практика колегії та її наслідки

Становлення судової системи України-Гетьманщини відбулось у середині XVII ст., коли на визволених у ході Національної революції територіях почав діяти козацький суд, який являв собою відновлений суд реєстрових козаків, що існував до початку 1638 р.⁵⁵ Ускладнення державного життя в Україні зумовило розвиток системи судочинства в бік удосконалення структури судових органів, приведення їх у відповідність з адміністративним поділом, а також посилення впливу фіксованих на письмі правових кодексів, зокрема Литовського статуту, "Зеркала саксонов или права саксонского и магдербургского", "Порядка прав гражданских..." натомість - звуження вжитку норм звичаєвого права⁵⁶.

Після укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. судочинство Української держави зберігало незалежність від судових норм та інституцій Москви. Більше того, Березневі статті закріплювали гарантії

незайманості даної сфери державного життя на майбутнє, фіксує зокрема таке положення: "Чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались..."⁵⁷. Разом з тим, в умовах визнання українською стороною протекції московського монарха, останній виступав сувереном щодо України, у тому числі й у судовій сфері. Тому такі важливі юридичні дії, як підтвердження містам магдебурзьких прав, надання привілеїв окремим цеховим організаціям тощо здійснювалося через відповідні царські грамоти⁵⁸. Проте зверхність московського монарха в судовій сфері носила формальний характер. Втручання царських представників у судочинство Війська Запорозького та вплив московських традицій навіть після смерті гетьмана Б. Хмельницького мали епізодичний характер і не відзначалися наполегливістю. Протягом другої половини XVII - початку XVIII ст. на розгляд царської адміністрації здебільшого потрапляли справи, що стосувалися "державних зрад" і серйозних службових зловживань представників вищої української адміністрації. Так, наприклад, розгляд справ усіх українських екс-гетьманів, звинувачених у зраді, відбувався в Москві⁵⁹. Винесення вироку у справі київського війта Тандрини, що перебувала на розгляді Генерального військового суду в 1686 р., також було перенесено в царські палати ("... на рассмотрение и милость их великих государей",)⁶⁰.

Втручання царських представників у судочинство Гетьманщини набуло значно ширших масштабів після трагічних подій 1708-1709 рр. В умовах вступу російських військ на територію України і підтримки частиною суспільства гетьмана Мазепи, екзекуції царських офіцерів над місцевим населенням, незважаючи на численні заклики гетьмана Скоропадського, "чтоб людей малороссийских рейменту гетманского... ни за какие преступления, так сами генералы, как и полковники, и протчие офицеры, за караулы не брали бы и судом своим не судили, а також бы екзекуций на

домы не надсылали..."⁶¹ та щедрі обіцянки монарха "прав и вольностей не нарушат"⁶² стають звичним явищем. Практика втручання російських представників у судочинство Гетьманщини не припинилась і після завершення військової кампанії на її території. Свідченням цього може служити чолобитна гетьмана Скоропадського, подана монарху 28 квітня 1722 р., де серед іншого порушувалось клопотання щодо заборони київському генерал-губернатору та іншим російським військовим і цивільним представникам, які несли службу в Україні, "вступатись... до судов и правления малороссийского"⁶³.

З початком XVIII ст. російська монархія робить спроби втрутитись у справу формування кримінального кодексу Війська Запорозького. Так, у 1706 р. гетьману було надіслано "Пам'ять с Преображенского приказа", де містилася регламентація мір покарання за скоєні злочини: "Которые люди явятца в воровствах, а смертной казни они не довелись, и таких, смотря по винам, ссылать на каторги, запятнав пятном, на 20 и 15 лет, а меньше не ссылать"⁶⁴.

Пізніше, указом від 14 листопада 1721 р., російський уряд вчинив спробу поставити українське судочинство під контроль царської адміністрації та запровадити деякі російські норми судочинства в Генеральному суді.⁶⁵ Але дана акція не увінчалась успіхом внаслідок інертності генерального судді І. Чарниша.

Широкомасштабний наступ корони Романових на українську автономію у сфері судочинства розпочався з перенесення в Україну російської владної структури - Малоросійської колегії. Сам акт її заснування інтерпретувався урядом Петра I як такий, що мав на меті ліквідувати непорядки і зловживання в організації українського суду. Інструкція Сенату від 16 травня 1722 р. конституювала Малоросійську колегію в ранзі вищої касаційної установи Гетьманщини, до якої передбачалося переносити судові справи українського населення, незадоволеного їх вирішенням чи тяганиною при

вирішенні у судах Війська Запорозького⁶⁶.

Судові непорядки, на які посилався російський уряд при заснуванні Малоросійської колегії, насправді в зазначений час мали місце в українських судових інстанціях. Об'єктивно вони були зумовлені насамперед загальним станом владної дистрофії, що панувала в Україні в часи гетьманування Скоропадського. Урядовці зловживали на рівні всіх ланок судової ієрархії гетьманату - від сільських судів, засідання яких відбувалися нерідко "при пиятиці", до Генерального військового суду включно, котрий очолював у цей час сумнозвісний своїм хабарництвом в Україні і за її межами І. Чарниш. Службові зловживання судових виконавців проявлялись в необ'єктивності та упередженості при розгляді справ, хабарництві, багаторічній тяганині при розгляді позовів тощо. Вельми показовою у цьому відношенні є справа генерального судді І. Чарниша із сотником І.Кіцешем, що перебувала на розгляді судових інстанцій Гетьманщини протягом десятка років⁶⁷. Причому зазначений випадок був далеко не унікальний у судовій практиці гетьманату у той час. Так, майнова тяжба жителів Стародубського полку Н.Ламаки та І.Пілатовича, як зазначено в ацеляції до Малоросійської колегії: "от начала имеетца быть девять год"⁶⁸.

Дуже серйозні недоліки мали місце в діяльності Генерального суду. Саме їх було використано царським урядом для ілюстрації непорядків у системі українського правління загалом при запровадженні Малоросійської колегії. Так, у маніфесті від 16 травня 1722 р. зазначалося, що в "судах Генеральных чинятца ради взятков и великих накладов, многие неправды"⁶⁹.

Увагу української громадськості та царських спостерігачів привертала до себе одіозна постать генерального судді Чарниша, про службові зловживання якого до гетьмана та царя надходили численні чолобитні⁷⁰. Моральне обличчя Чарниша різко контрастувало з вимогами, які ставилися до кандидата на посаду судді в традиційному суспільстві. Зокрема, норми Литовського

статуту вимагали, щоб кандидат відзначався такими чеснотами як: сумління, заслуженість, грамотність, обізнаність із правовими нормами, послідовність у словах і вчинках. Положення Магдебурзького права зазначали як обов'язкові для судді такі риси характеру: наявність страху божого, вимогливість і правдивість⁷¹.

До зайняття посади генерального судді Чарниш виконував обов'язки гадяцького полковника, на уряд якого був призначений після подій 1708-1709 рр. Відразу ж після призначення на полковника почали надходити до гетьмана та російського уряду чолобитні полчан з приводу його службових зловживань. Причому факти, наведені у скаргах, у ході проведеного російськими представниками розслідування підтвердилися. Тому постало питання про звільнення Чарниша з уряду. Однак, враховуючи ту обставину, що він перебував у тісних родинних зв'язках з гетьманом (був одружений на дочці останнього), царським сановникам видалось його звільнення з полковництва таким, що "не может ему гетману быть без зазору"⁷². Вихід з такої досить пікантної ситуації в Москві знайшли в тому, що, звільнивши Чарниша з уряду гадяцького полковника, сенатори, "милосердя о народе малороссийском, дабы в судах войсковых не было никаких затруднений", призначили його другим генеральним суддею⁷³. Невдовзі перший генеральний суддя Туранський помер і справа управління українськими судами зосередилась у руках Чарниша. Отже, людина, znana в Гетьманщині як така, що зловживала своїм службовим становищем і неодноразово порушувала закони, посіла уряд, на якому була покликана стати гарантом дотримання законності та справедливості.

Діяльність Малоросійської колегії у сфері суду, задекларована при заснуванні як превентивна - "дабы малороссийский народ ни от кого, как неправедными судами... утесняем не был..."⁷⁴, насправді ж мала цілком очевидні політичні цілі. Вже при заснуванні колегії в царському оточенні розглядалися плани активного

використання в судочинстві Гетьманщини Генерального регламенту Російської імперії, що було грубим порушенням української автономії у сфері судочинства. Наприкінці травня 1722 р. в Сенаті обговорювалося питання про запровадження в Україні гербового паперу та канцелярських зборів, які були характерними для російської державної традиції. І хоча сенатори ухвалили поки що "до указу не брать", але вирішили "впредь такие дела производить на гербовой"⁷⁵.

З початком діяльності в Україні Малоросійської колегії відбувався активний процес руйнування традиційної судової структури Гетьманщини. Російська владна установа оголосила прийом на розгляд судових позовів на державців і старшину без попередньої їх апробації в судових інстанціях нижчого рівня, що ліквідувало традиційну ієрархію судових установ. На засіданні 22 жовтня 1722 р. сенатори ухвалили рішення таємно писати до президента Вельямінова, щоб він, по можливості, спонукав українців до подачі клопотань з приводу переміни судочинства в Гетьманщині, а саме: щоб надалі їх судили "по правам и уложениям" Російської держави⁷⁶. Принагідно зауважимо, що це рішення було спровоковано президентом Малоросійської колегії, котрий у донесеннях з Глухова інформував уряд, що "... многие из них (жителів Гетьманщини. - Авт.) приходят и подают на старшину и на протчих знатных людей в своих обидах челобитные по которым в Малороссийской коллегии действия производить начинаютца и весьма оные желают, дабы по их делам резолюции показаны были как о том Е.И.В. указ повелевает, а не по их правам... (виділено нами. - Авт.)."⁷⁷.

Прагнучи заручитися підтримкою широких верств українського суспільства, Малоросійська колегія на перших порах своєї діяльності приділила значну увагу питанням організації судочинства, ліквідації особливо зримих його вад тощо. Крім численних розпоряджень з приводу притягнення до судової відповідальності старшин і державців, на яких надійшли скарги, колегія

активно втручалася також і в організацію правосуддя. Так, 17 серпня 1722 р. бригадир Вельямінов надіслав до Генеральної військової канцелярії указ, який регламентував організацію судової практики в Україні. Зокрема, він містив заборону стягувати "наклади" при подачі позову та розгляді справи ("никаких накладов з оных (позивачів. - Авт.), когда придут к суду, не взымаь под опасением штрафа"⁷⁸.

Автономістично настроєна старшина на чолі з наказним гетьманом, добре усвідомлюючи негативні наслідки втручання Малоросійської колегії у судочинство Гетьманщини, починаючи вже зі серпня 1722 р., звернула серйозну увагу на проблему ліквідації непорядків, які мали місце при функціонуванні судових органів, та реформування судової системи Гетьманщини, з метою надання їй більшої дійовості. Така політика наказного гетьмана, як відзначав відомий правник М. Василенко, була єдино можливим способом обмежити втручання Малоросійської колегії в українське судочинство і в такий спосіб підтримати його самостійність⁷⁹.

Запропонована Полуботком концепція судової реформи містилась в універсалах Генеральної військової канцелярії від 19 серпня та 3 грудня 1722 р., а також у листі генеральної старшини до полковників й осіб, які їх заміщували, від 26 січня 1723 р. Головні напрями реформи виразно простежуються вже в першому універсалі Генеральної канцелярії з цього приводу, виданого 19 серпня. Його поява була спричинена оприлюдненням указу Малоросійської колегії від 17 серпня щодо заборони стягувати в суді "накладов". Однак універсал українського уряду не лише повторював декларовану колегією заборону, але й містив у собі ряд принципових положень відносно організації судового процесу загалом. Зокрема, він законодавчо закріплював принцип колегіальності судового дійства. Полковнику чи полковому судді суворо заборонялось одноосібно вирішувати судові справи, які надалі наказувалося

розглядати "в присутствіи и другой старшины тамошней, також-де безурядовых, толко бы честных и разумных особ, которые нарочно к тому определити надлежит"⁸⁰.

Крім того, універсал передбачав запровадження певної формалізації судового процесу. Адже відомо, що в досліджуваний час норми Литовського статуту та Магдебургського права, які стосувалися формалізації процесу, справляли дуже незначний вплив на організацію судочинства Гетьманщини. Особливо актуальною дана проблема була для сільських судів, які, згідно зі свідченнями дослідників, взагалі не мали законодавчо визначеної форми⁸¹. Відсутність формалізації негативно позначалася на дійовості суду, а тому поява універсалу від 19 серпня 1722 р. серед іншого переслідувала мету запровадити деякі її елементи в судову практику України. Зокрема, судові справи надалі наказувалося розглядати у спеціальній "судовій избі". При цьому в документі акцентувалась увага на проблемах сільських судів, які "вершать атаманья и войты в шинковых дворах, при пиятиці, за которою соверщенное и зрілое в справах разсужденіе быти не может"⁸². А тому генеральна старшина наказувала, "чтоб отселі... кормчіе же суди абы вовсе одставлены и скорененны были - грозно, под опасением строккого каранья...", натомість правосуддя здійснювалося "... в пристойных містах, непянтственным, но трезвым и совістным умом людей жалобливых..."⁸³. Справи рекомендувалось розглядати і вирішувати "... общесовістно, по истині, як право и самая слушность указывает, без жаднаго пристрастия и неправости, не норовлячи нікому и не посягаючи ні на кого яким непорядочным образом"⁸⁴.

В універсалі підтверджувався також традиційний порядок судової апеляції (від нижчої інстанції до вищої), скоригований в умовах функціонування в ранзі вищої апеляційної структури Гетьманщини Малоросійської колегії. З метою формалізації процесу та встановлення

ефективного контролю за проходженням справи по інстанціях, документ запроваджував положення, згідно з яким судовий орган, за бажанням позивача, був зобов'язаний надати йому "писменный, за руками своїми" витяг про слухання справи та результати її вирішення ("яким порядком она точилась, слухана и окончена была"). Судовий витяг відтепер ставав підставою для розгляду справи в наступній інстанції, в разі подання позивачем апеляції з приводу її попереднього вирішення⁸⁵.

Одночасно із заходами, спрямованими на удосконалення системи судочинства, наказний гетьман і очолювана ним Генеральна канцелярія, прагнули ліквідувати недоліки; що мали місце в діяльності Генерального військового суду. Збереглося чимало документальних свідчень, які фіксують намагання Полуботка спонукати генерального суддю до законного та оперативного розв'язання всіх справ, що накопичились у його відомстві. Однак протягом усього часу утвердження Малоросійської колегії при владі в Україні Чарниш був заклопотаний вирішенням своїх суцього приватних справ. Наказний гетьман неодноразово надсилав до нього запити, "абы он крайне уведомил если, по должности званія судейського впрядь до судовых діл приимется и оные одправовати будет, или уже весьма от діл судейских устранилися намірен..."⁸⁶. Разом з тим, не сподіваючись у такий спосіб спонукати генерального суддю до виконання своїх функціональних обов'язків і не маючи відповідних повноважень, щоб звільнити його з посади, розпорядженням від 20 серпня 1722 р. Полуботок запровадив інститут так званих асесорів Генерального суду, які у відсутність Чарниша повинні були приймати на розгляд і оперативно вирішувати справи, які поступали до вищої судової інстанції Гетьманщини. На період судової сесії на посаду асесорів призначали по черзі підготовлених урядовців з числа бунчукових товаришів, рідше сотників⁸⁷. Так, наприкінці серпня 1722 р. асесорами Генерального суду

призначили бунчукових товаришів Пироцького, Тарасевича, Уманця, Чуйкевича. Восени 1723 р. з Генеральної військової канцелярії було відправлено наказ бунчуковим товаришам Борозні та Шираю, в якому містилася вимога "... жабы оставивши домовые свои забавы, для сесіи к суду войсковому енералному... приезділи"⁸⁸.

Проте варто відзначити, що і після запровадження інституту асесорів оперативне вирішення справ у Генеральному військовому суді було неможливим. Незважаючи на численні вимоги Полуботка "без всяких одговорок печать судовою прислати для запечатованія уконченых п.п. особами з полков зискаными (асесорами. - Авт) справ и декретами повыписованных"⁸⁹, Чарниш не поспішав повернути в Глухів військовий клейнод.

У зазначений час відбулися певні структурні зрушення в системі українського судочинства. Причиною цьому була та обставина, що автономістично настроєна старшина, прагнучи упередити втручання російської адміністрації в судочинство Гетьманщини, в умовах повної бездіяльності Генерального суду була змушена приймати на розгляд судові справи до Генеральної канцелярії, привласнюючи в такий спосіб судові функції, які до цього часу не були їй притаманними, адже раніше прерогативи Генеральної канцелярії у сфері судочинства обмежувалися виконанням суто технічних операцій по обслуговуванню процесу, як то: виклик на розслідування та суд свідків, доставлення звинуваченого, виконання адміністративних вироків тощо⁹⁰. Так, уже у вересні 1722 р. Генеральна канцелярія вирішує справу за позовом жителів с. Березни Євченків на дружину генерального осавула з приводу її "заборов", козака Кролевецької сотні С. Цибуленка на державцю Маковського "о завладенни надаремне его нивою", жителя с. Підлипян О. Шмата на старосту "за заграбленую худобу" тощо⁹¹. Після отримання із Сенату указу від 10 листопада 1722 р., тобто в умовах тимчасового переходу ініціативи до рук

генеральної старшини, Генеральна військова канцелярія здійснила ще одну спробу законодавчим шляхом ліквідувати недоліки існуючого українського судочинства. 3 грудня український уряд видав універсал, в якому в загальних рисах повторював положення, декларовані документом від 19 серпня, та звертав посилену увагу на питання порядку подачі апеляцій. У політичному аспекті проблема апеляцій, по суті, визначала місце Малоросійської колегії в структурі судових органів Гетьманщини. Грунтуючись на положеннях сенатського указу, Генеральна канцелярія конститувала обов'язковість поетапного розгляду справ, тобто до колегії дозволялося подавати на розгляд позови, які пройшли апробацію у всіх нижчих судових інстанціях. Причому, в даному випадку існував легітимний з точки зору російської адміністрації ґрунт для вирішення цієї проблеми - сенатський указ, який забороняв Малоросійській колегії "вступать в такие дела судные", які "прежде на кого челобитные в генералном суде и в войсковой канцелярии и в полковых и протчих всяких канцеляриях, сколько в Малой России обретаются и в ратушских судах не будут"⁹².

До того ж, в універсалі 3 грудня, крім наказу судовим виконавцям вирішувати справи "по самой истине, без взятков, безволокитно и без всяких прихотей", містилося розпорядження "письмами закреплять свою децизию вправду... и те письма стороне потребующе отдавать"⁹³.

Таким чином, судова реформа, запропонована українським урядом Павла Полуботка, ґрунтувалась як на використанні національних традицій у сфері судочинства, так і враховувала передові на той час досягнення європейської правової культури.

Однак запропонована Полуботком реформа судочинства не знаходила підтримки на місцях. Тому невдовзі, 26 січня 1723 р., наказний гетьман був вимушений знову звернутися до полкової старшини з листом, в якому йшлося про ліквідацію зловживань і недоліків, що мали місце в організації судочинства.

Адже, незважаючи на численні розпорядження Генеральної військової канцелярії з приводу негайного вирішення всіх справ, що перебувають на розгляді полкових судових установ, місцева старшина не надіслала до Глухова "жадного по сею пору о вершені листу", натомість "тые ж суплікати, повторне и потрете послі отправления являючись укончаніе свого заводу до нас з супліками удаются"⁹⁴. Тому полковій старшині наказувалося терміново вирішити всі "суплічні діла", "як указ в помянутом екстракті и універсалі нашем списаний повеліваєт, ижбы ништо сюда до Глухова, до суду енерального не удавался, поколя там первой у низших судов справа его ... решена не будет"⁹⁵.

Проте і дане розпорядження наказного гетьмана, як і судова реформа загалом, не було реалізоване на практиці. Це дало підстави деяким дослідникам стверджувати, що універсали Генеральної канцелярії щодо організації українського судочинства залишилися "мертвою буквою" і не мали ніяких наслідків для них⁹⁶. На нашу думку, більш історично правильними є міркування тих учених, які констатували генетичний зв'язок між реформаторськими планами Павла Полуботка у сфері судочинства та судовою реформою, проведеною дещо пізніше з ініціативи Данила Апостола⁹⁷.

Розгром старшинської опозиції в другій половині 1723 - на початку 1724 р. створив сприятливі умови для реалізації програми реформування українського судочинства, розробленої у Сенаті та Малоросійській колегії. Причому, в юридичному відношенні сенатський указ 16 квітня 1723 р. закріпив такий порядок організації судочинства Гетьманщини: на розгляд Малоросійської колегії приймалися справи за апеляціями або в тому разі, коли позивач вказував на факт судової тяганини навколо його справи в нижчих судових інстанціях; вироки суду з приводу "смертних езекуцій и публичного наказання" набували чинності лише при спільному їх візуванні в Генеральній військовій

канцелярії і Малоросійській колегії⁹⁸. На практиці співіснування двох установ з однаковими повноваженнями у сфері суду на перших порах мало такий вигляд. У разі подання до Малоросійської колегії позову, канцеляристи надсилали до Генеральної канцелярії запит щодо розгляду справи в нижчих інстанціях, а також - міркувань української сторони по суті поданої справи. Отримавши з Генеральної канцелярії відповідь, яка засвідчувала протиправність дій позивача, Малоросійська колегія нерідко карала останнього за "опорочение" Генерального військового суду⁹⁹. При винесенні смертного вироку в кримінальній справі, відповідно до сенатського указу, колегія запитувала згоди в канцелярії. Так само і Генеральна канцелярія в подібних випадках радилась із російською установою. Інколи Генеральна канцелярія виносила обґрунтований згідно з українськими правовими кодексами вердикт, що суперечив вироку Малоросійської колегії. В разі необхідності прискорити вирішення справи Малоросійська колегія в деяких випадках запрошувала генеральну старшину взяти участь у спільних засіданнях, на яких розглядалися позови, що здавалися надто складними у розв'язанні¹⁰⁰. У випадках, коли до російської установи надходили скарги з приводу тривалого перебування на розгляді українських судів справ, колегія вимагала негайної передачі потрібних документів з Генеральної військової канцелярії до Малоросійської колегії¹⁰¹.

Після 1724 р. характер взаємодії Генеральної канцелярії і Малоросійської колегії у сфері судочинства зазнав принципових змін. Насамперед із судової практики колегії зникли спільні з генеральною старшиною засідання, на яких би вирішувалися важливі і складні справи. Натомість вищій українській владній установі дедалі частіше відводиться роль виконавця чорнової судової роботи, а саме: організація розслідування, його технічне забезпечення, формування згідно з місцевими традиціями думки по суті справи. На основі

поданої з Генеральної канцелярії у письмовому вигляді промеморії колегія виносила вирок. У такий спосіб, наприклад, вирішувалася справа М.Скоропадського з М.Кондратієвим. З приводу їх судової тяжби канцелярія надіслала до колегії "отвітную промеморію", яка містила "правные артыкулы" стосовно суті розглядуваної справи¹⁰².

Користуючись правом вищої касаційної інстанції та спираючись на заяву сторони, Малоросійська колегія забирала з Генеральної канцелярії на розгляд справи, ще нерозв'язані по суті, виключаючи в такий спосіб зі системи козацького суду цілі волості, зокрема, Шептаківську¹⁰³.

Після розгрому автономістів швидкими темпами відбувався процес поширення дії російських правових норм і кодексів на судочинство Гетьманщини. Первісно практика використання російських законів при вирішенні справ у судах Гетьманщини мала місце вже в другій половині XVII ст., проте стосувалася вузького кола злочинів. Крім згаданих вище справ про службові зловживання та "зради", під юрисдикцію правових кодексів Російської держави підпадали справи про повернення збіглих селян-кріпаків, а в петровську добу набув поширення при розгляді військових злочинів "Воинский устав". Останній використовувався також при вирішенні справ щодо контрабанди, нелегального переходу кордону, бродяжництва тощо¹⁰⁴.

Якісно новий етап на шляху інтеграції українського судочинства до загальної імперської судової системи розпочався після поширення на території Гетьманщини дії указу Петра I від 5 листопада 1723 р. "О суде по новоучененной форме", який регламентував порядок організації судового процесу. З приводу часу введення в дію зазначеного указу в Україні в історичній літературі висловлювалися різні думки. Зокрема, М. Василенко пов'язував це з виданням відповідного розпорядження князем Нарішкіним у 1733 р.¹⁰⁵ А. Пашук наголошував на 1730 р.¹⁰⁶ Архівні матеріали та зроблений на їх

основі аналіз судової діяльності Генеральної військової канцелярії дають підстави для перегляду традиційної точки зору стосовно того, що поширення дії згаданого указу відбулося на початку 30-х рр. XVIII ст. Документи свідчать, що в цей час відбувалося повторне впровадження в судову практику гетьманату закону, який первісно набрав чинності на українській території вже в першій половині 1724 р. Так, 19 грудня 1723 р. Малоросійська колегія отримала із Сенату копію імператорського указу від 5 листопада 1723 р. На засіданні 30 грудня російська владна установа ухвалила надіслати до Генеральної канцелярії промеморію, яка містила таке розпорядження: "... В оной канцелярии списать копии (указу, - Авт.) и, разослав в полки, велеть чинить по оному..."¹⁰⁷. 2 січня ця промеморія була відправлена до генеральної старшини¹⁰⁸, а вже 16 січня правителі Генеральної канцелярії зобов'язали відповідним указом полковників і осіб, які обіймали полкові уряди, "по всем сотням той монарший указ обявить и опубликовать, чтоб всяк видал, якою формою писать челобитную и яким образом по выше-менованной форме судиться"¹⁰⁹.

Архівні матеріали, що висвітлюють проблеми організації та функціонування Генеральної канцелярії, Генерального суду і полкових судових органів, дозволяють висловити припущення, що в роки правління Малоросійської колегії дія указу "О суде по новочиненной форме" поширювалася на судочинство Гетьманщини. У зазначений час у судовій практиці набувають поширення "Протокольні книги", "Выписи з протокольных книг" тощо¹¹⁰. Генеральна військова канцелярія не приймала на розгляд позови, виготовлені не за встановленим указом Петра I зразком, і вимагала від полкових органів правосуддя діяти аналогічно¹¹¹.

Наведені вище факти дозволяють висловити гіпотезу, що в 1724-1727 рр. відбулося не декларативне, а фактичне впровадження в судову практику українських судів указу від 5 листопада 1723 р. Формалізація

судового процесу, що відбулася на ґрунті конституційованих указом положень, стала рішучим кроком російського уряду на шляху уніфікації українського судочинства до загальноімперських порядків, а це, у свою чергу, стало важливою передумовою інтеграції судової системи Гетьманщини до державного організму Російської імперії.

Реформування судових порядків України мало на- сильницький характер. Воно не враховувало національних традицій, що існували в даній сфері державного життя. Остання обставина у поєднанні з відомим консерватизмом, що є притаманним правовій культурі будь-якої нації, зумовили відмову від використання новозаведених норм і порядків у роки лібералізації урядового курсу Російської імперії - так званої першої реставрації гетьманату. Саме тому в 30-ті рр. XVIII ст., коли досить виразно намітилася тенденція до петровських прийомів і методів в українській політиці, російські представники в Україні були змушені повторно надавати чинності цьому указу - розпорядження князя Нарішкіна від 22 травня 1733 р.¹¹² Прикметно, що в роки другої реставрації гетьманату на території України було знову припинено дію указу від 5 листопада 1723 р. Так, 16 квітня 1751 р. гетьман Кирило Розумовський видав ордер, в якому, посилаючись на неправомірність дій голови канцелярії міністерського правління князя Нарішкіна ("оной же Министерской канцелярии и вступаться в суды малороссийские, мимо Генералную Канцелярию, не подлежало"); скасовував зазначене розпорядження російського представника і наказував "в том Генералном и в других судебных містах искомым и ответным и протчим ділам поступать и суд производить по правам малороссийским"¹¹³.

Утвердження Малоросійської колегії при владі і наступне поширення дії указу "О суде по новоучененной форме" зумовлювали зростання ролі і значення правових кодексів Російської держави при вирішенні судових справ у відповідних установах Гетьманщини, оскільки

судочинство колегії ґрунтувалося переважно на російських законах і указах. Причому, дану історичну колізію не можна розглядати як таку, що детермінувалася необізнаністю російських чиновників з правовими актами, що набули вжитку в українських судах (хоч варто зазначити, що таке положення було цілком природним, оскільки правні книги, якими користувались у судах Гетьманщини, почали перекладати російською мовою лише в 30-х рр.¹¹⁴). Ситуація зумовлювалася насамперед цілеспрямованою політикою російського уряду в цій сфері державного життя. Підтвердженням цьому служить сенатська ухвала від 22 жовтня 1722 р. щодо спонукання українців до подачі клопотань з приводу запровадження в судах Гетьманщини загальноімперських "прав и уложений"¹¹⁵. Крім того, в 1730 р. Іноземна колегія, якій на той час підпорядковувались українські справи, надіслала царському резиденту в Україні Шаховському розпорядження, щоб у Генеральному військовому суді при вирішенні справ більше зважали на "государевы законы и указы", а не на "малороссийские права"¹¹⁶.

Варто зазначити, що процесові утвердження в судочинстві Гетьманщини російських правових кодексів сприяла пасивність правителів Генеральної канцелярії І.Левенця, Ф.Потребич-Гречаного та І. Мануйловича, котрі нерідко висловлювали побажання, щоб саме колегія "показала свое рассуждение, якое... учинить определение" при вирішенні багатьох справ, пов'язаних з пропуском жителів Лівобережної України на Правобережжя, порушенням торговельних регламентів тощо¹¹⁷.

Під впливом російських правових кодексів і судової практики Малоросійської колегії в середині 20-х рр. принципових змін зазнав процесуальний характер судочинства Гетьманщини. Зокрема, в попередні часи в Україні дістав поширення так званий змагальний, або контрадикторійний, процес, який сягав своїми витокami правових норм "Руської правды". Суть змагального

процесу полягала в. тому, що сторони, які вели суперечку, у ході судового розгляду самостійно використовували фактичний матеріал і судові докази, доводячи за їх допомогою власну правоту¹¹⁸.

На терені Росії змагальний процес почав зникати зі судової практики з моменту запровадження "Судебника" 1497 р., а остаточно вийшов із вжитку на підставі указу від 1697 р.¹¹⁹. Натомість набув поширення так званий інквізиційний процес, при якому доказовим матеріалом розпоряджався суд, а сторони із суб'єктів перетворювалися в об'єкти судового дійства.

Поширення інквізиційного процесу на території Лівобережної України розпочалось із заснування Малоросійської колегії. "Пытки в застенках", які спочатку мали місце у судовій практиці російської установи, з часом застосовують і в судах Гетьманщини. Зростання частки інквізиційних процесів у судочинстві України призводило до втрати ще однієї важливої ознаки українського суду дореформеної доби - публічного характеру судового процесу. Він полягав у тому, що судове дійство відбувалося відкрито, у присутності сторонніх людей ("при иных зацных и верных и годных", або ж, як зазначено в інших джерелах, "при многих общих персонах"¹²⁰). Причому, не лише судовий процес, а й слідчі дії (так звана "проба"), допити звинувачених відбувалися прилюдно. Кожний з присутніх міг зробити заяву чи дати свідчення по справі, що перебувала на розгляді, або в ході процесу порушити клопотання про винесення доцільного, на його думку, вироку¹²¹. У ході судової реформи, проведеної Малоросійською колегією, не лише слідчі дії, але й судові процеси у кримінальних справах дедалі частіше проходили за закритими дверима, часто-густо із вживанням характерних для російської традиції "плетей", "кнута", "огня"¹²².

При дослідженні судової реформи 1722-1727 рр. важливого значення набуває проблема з'ясування ступеня і характеру формалізації українського процесу, досягнутого в ході її реалізації. Як уже відзначалося

вище, у судовому процесі Гетьманщини не було місця для казуїстики, йому був чужий формалізм при складанні позову, його врученні, проведенні судових засідань і винесення вироків. Скарга-позов подавалася здебільшого в усній формі і лише в окремих випадках фіксувалась у діловодстві тієї чи іншої канцелярії¹²³. Судова реформа П.Полуботка, у ході якої малося на меті досягти певної формалізації судового процесу, в умовах зосередження владних повноважень у Малоросійській колегії, не дали бажаних результатів. Судова реформа, проведена з ініціативи російської влади, особливо після надання юридичної сили указу від 5 листопада 1723 р., просунула справу формалізації судового процесу Гетьманщини значно вперед. У період з 1724 по 1727 р. пріоритетне місце в судових інстанціях усіх рівнів дістає канцелярське судочинство. Указ "О суде по новоученной форме" встановлював так звану інтеррогативну форму чолобитної, при якій позов необхідно було поділяти на окремі пункти. На підставі останніх судовий орган чинив допит відповідача. Існувала також певна формалізація у виготовленні протоколу допиту. Аркуш, на якому писався протокол, поділявся на дві частини: ліва з них містила запитання, а права - відповіді на них. Як запитання, так і відповіді нумерувались¹²⁴.

Під впливом російських правових норм і традицій, які активно впроваджувались у судочинство Гетьманщини, в українських судах зникає із вжитку так зване попереднє слідство, або, як воно іменувалось у сучасних подіям джерелах, "вывод инквизицій", що раніше проводилося на місці скоєння злочину спеціально призначеними судовими виконавцями. Натомість поширюється практика виклику на слідство в судову установу ("призват для допросу")¹²⁵.

У ході реформи значно розширилися судові прерогативи Малоросійської колегії. Зокрема, сенатським указом від 19 червня 1724 р. під судову владу колегії потрапляло і українське духовенство - у справах, що не стосувалися духовного відомства. Рішення

мотивувалось тим, що "ныне явилося в Малороссийскую коллегию много челобитчиков на духовных в великих обидях"¹²⁶.

Особливе місце в судочинстві Малоросійської колегії посідають справи, пов'язані з вирішенням питань про насильницьке навертання козаків у підданство. Варто відзначити, що проблема повернення у козацький стан з початком XVIII ст. набула особливої актуальності та гостроти¹²⁷. Російський уряд вдало використав її при заснуванні Малоросійської колегії для ілюстрації непорядків, що мали місце в державному житті України. Проте було б певним спрощенням історичних реалій пояснювати інтерес російської монархії до цього питання лише пропагандистськими завданнями. Крім них, уряд Петра I мав певні меркантильні інтереси - збереження боєздатного козацького війська, як важливої складової іррегулярного війська імперії, потреба в якому в умовах проведення гіперактивної зовнішньої політики залишалася великою.

Правові розв'язання проблема "шукання козацтва" дістала в першій половині 1723 р. Ініціатива постановки питання на порядок денний російської політики в Україні належала бригадиру Вельямінову, який у доповіді імператорові, зроблений у березні 1723 р., серед інших зачепив також і цю проблему. Петро I, виходячи з принципів превалювання державних інтересів над приватними, становимі чи корпоративними, вирішив питання таким чином: "шукачам" надавалося право відновити свою належність у козацькому товаристві, якщо він сам, його батько чи дід служив у козацькому війську¹²⁸. Отже, з юридичного боку проблема вирішувалася досить радикально і в інтересах "шукачів". Однак указ не враховував соціально-економічні аспекти проблеми, не встановлював дійовий механізм його реалізації. Перенесення вирішення проблеми в практичну площину зустрілося зі значними труднощами, пов'язаними насамперед з економічною неспроможністю переважної більшості "шукачів" нести військову

службу. Крім того, реалізація указу покладалася на старшин - в переважній більшості державців, - у підданстві яких перебували колишні козаки. Певну пасивність при цьому виявляла і Малоросійська колегія. Лише на перших порах, (як видно з таблиці № 1) її керівництво приділяло питанню належну увагу. Згодом перед нею постали більш важливі для російських інтересів завдання - залучення українських фінансів до царської казни та інкорпорація державного організму Гетьманщини до складу імперії. Тому практичне значення указу від 16 квітня 1723 р. полягало насамперед у правовому визнанні прав на "шукання" козацтва. У цьому відношенні він справив визначний вплив на вирішення проблеми в наступні часи. Зокрема, основні положення указу від 16 квітня 1723 р. знайшли відображення в розпорядженнях Сенату від 27 березня 1738 р. щодо звільнення "обернених у підданство" козаків, царських указах від 18 січня 1739 р., 1740 і 1742 рр., які передбачали проведення спеціальної ревізії в Лівобережній Україні, щоб "козаки не були записані за владельцями"¹²⁹.

Підпорядкування державного життя Гетьманщини російським владним структурам, посилення впливу на українське судочинство з боку загальноімперських правових норм і порядків, спричинили активне втручання в судочинство України не лише Малоросійської колегії, а й інших Російських державних інститутів, розташованих на її території. Зокрема, в цей час мало місце втручання в діяльність полкових і сотенних судових органів з боку російських комендантів, що, варто зазначити, з погляду російської влади було абсолютно легітимним, оскільки відповідало меті їх перебування в українських полках. Крім того, в документальних свідченнях зустрічаємо згадки про втручання в українське судочинство й російських гарнізонних канцелярій, що було цілком очевидним протиправним актом. Так, на початку 1727 р. з Генеральної військової канцелярії поступила до

Малоросійської колегії промеморія, яка містила клопотання про заборону глухівській гарнізонній канцелярії "вступатися в судніє діла и в Енералную канцелярию з досаждєнієм впрєд бы не писати..."¹³⁰.

В цілому діяльність Малоросійської колегії у судовій сфері, що була декларована при заснуванні як така, що ліквідує недоліки та зловживання в даній галузі державного життя, поставленої мети не досягла. Навпаки, вона не лише не ліквідувала старі непорядки, але й породила нові, зумовлені руйнуванням традиційної системи судочинства Гетьманщини, необізнаністю (а нерідко й свідомим ігноруванням) російських чиновників з законами, що мали вжиток в українських судах раніше, а також різного роду службовими зловживаннями останніх. Так, відразу ж після закриття Малоросійської колегії царський міністр при гетьманському дворі Ф. Наумов доповідав у Москву, що "о коллежских членах... как от гетмана так и от протчих слышу, великіє обиды чинєны здешнему народу, и будет-де многіє челобитьє, что и показываєтца по делам как на членов, так и на подьячих"¹³¹. У березні 1728 р. гетьман Апостол також повідомляв у Сенат, що "діла онаж коллегія вершила не по правам малоросійским... по своим прихотям, о яких оной коллегії многіє малоросієне тепєр бют челом и просят рассмотрения"¹³². Тому гетьман порушував клопотання про дозвіл на перегляд судових справ, за якими виносила вирок Малоросійська коллегія, оскільки остання "вершенія обстоятельного не учинила, потокаючи стороне... изо взятков, о чом на оную коллегію имєєтца явное доказательство"¹³³.

Докази хабарництва членів Малоросійської колегії містились як у гетьманському листі, так і в численних чолобитних, які надходили з українських полків. Так, у "Відені полку Ніжинського разных сотєнь всякого званія людеї...", підготовленого наприкінці 1727 р., вказувалося, що лише з жителів цього полку члени та канцеляристи колегії стягнули хабарів на суму 800 руб.¹³⁴. Звинувачення в хабарництві висувалися

персонально і проти президента Вельямінова, зокрема, такі факти наводились у чолобитній Н.Бруевича¹³⁵. Інформація з приводу службових зловживань Малоросійської колегії надходила до Москви також і від "вірного слуги його імператорської величності", відомого інтригана і донощика Д.Забіли, який повідомляв, що "малороссийской коллегии члены не поправде дела делают и берут взятки"¹³⁶.

Крім того, судова практика посідала в діяльності Малоросійської колегії далеко не пріоритетне місце, як це декларувалось у маніфесті з приводу її заснування. Після припинення функціонування колегії залишилася велика кількість невирішених справ, описи яких займали цілі томи¹³⁷. Причому показовим є той факт, що деякі з них десятками років перебували на розгляді Генерального військового суду і були використані російським урядом для ілюстрацій розладу державного життя гетьманату, а після заснування Малоросійської колегії протягом п'яти років її функціонування в Україні так і не дочекалися свого вирішення в російській установі (наприклад, судовий позов жителя Стародубщини Н.Ламаки)¹³⁸.

Таким чином, з аналізу наведених вище матеріалів можна зробити висновок, що діяльність Малоросійської колегії у сфері судочинства насамперед мала чітко виражені політичні цілі. Перед колегією стояло завдання оволодіти судовою владою в Гетьманщині, що було важливою передумовою для цілеспрямованого реформування системи українського судочинства з метою уніфікації правових порядків відповідно до загальноімперського зразка, впровадження в судову практику російських правових кодексів і норм.

Досягнення зазначеного, а саме, створення єдиного правового простору, створювало сприятливий ґрунт для наступної інкорпорації Лівобережної України до складу Російської імперії.

4.3. Реформи у сфері місцевого самоврядування

В ході реформи державного устрою України 20-х рр. XVIII ст. російський уряд, поряд із заходами, спрямованими на реформування системи центральної влади, фінансів, судочинства, приділив певну увагу і питанню удосконалення контролю з боку російської адміністрації за діяльністю органів місцевого самоврядування Гетьманщини. Як уже відзначалося, вияви недовіри до козацької старшини та, з огляду на це, наміри реформувати адміністративний устрій України, у російських правлячих колах обговорювались уже на початку XVIII ст. Цілком ймовірно, що наступні успіхи Петра I в проведенні воєнної реформи, розбудова боєздатної регулярної армії, спроба перенести на державний ґрунт Росії початків військової організації, на тлі зростання недовіри монарха до української адміністрації*, зміцнили його переконаність у необхідності зламу традиційного козацького устрою.

Кардинальна реформа структури місцевого самоврядування була складною в реалізації, оскільки зачіпала інтереси багатьох людей, потребувала певної кількості російських чиновників, здатних заповнити вакансії на полкових і сотенних урядах, а також вимагала відповідної ідеологічної підготовки. Тому російський уряд, не відкидаючи можливість у майбутньому реалізувати задумане, в 20-ті рр. зупинив свій вибір на варіанті повільного, поетапного перехоплення царськими представниками в Україні владних повноважень на місцях.

Виходячи з мілітарного характеру Російської імперії, перехоплення влади було покладено на військову інституцію - комендантів. Коменданти були правонаступниками царських воєвод, які з'явилися в Україні вже

* Ілюстрацією цієї думки може служити лист Петра I до Петербурга в 1722 р. з театру бойових дій на р. Терек: "Старшина... зело плохие люди... не толко, чтоб за черкасами хорошо смотрели, но и сами из них некоторые побежали..." - РДАДА: - Ф. 9, оп. 1, спр. 15, арк. 125.

після 1654 р. Зокрема, в ході українсько-російських переговорів у січні-березні 1654 р. питання розглядалося делегаціями. Після укладення союзу воєводи прибули до Києва. Царська інструкція, яка регламентувала діяльність князя Куракіна та князя Волконського, призначених київськими воєводами, зобов'язувала їх будувати в місті укріплення, збирати відомості про переміщення поляків і татар на українських кордонах, стежити за тим, щоб московські ратні люди з українським місцевим населенням "задору никакого не делали и обид им не чинили"¹³⁹. Прагнучи досягнути більшої залежності Війська Запорозького від корони Романових, царський уряд вже на початку 1655 р. поставив до відома гетьмана про наміри царя Олексія Михайловича зробити Київ своєю другою столицею, збудувати там "малий царський двір", а також поставити в решті українських міст царських воєвод¹⁴⁰. Наступного року в наказі царському емісару Л.Лопухіну (квітень 1656 р.) знову виринає питання воєводської форми правління в Україні - "без воєвод в черкасских городех быть непригоже"¹⁴¹. Причому на цей раз мова йшла не про військових аташе царя в Українській державі, а повноважних представників державної адміністрації Москви, наділених певними владними прерогативами по відношенню до місцевого населення: "... Жилецких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и расправу учнут чинить добрую"¹⁴². Наміри московського двору посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила нова інструкція київським воєводам, відправлена російським урядом 29 квітня 1656 р.¹⁴³ Царський посол Ф.Бутурлін, який прибув до Чигирини в середині 1657 р., у ході переговорів з гетьманським урядом також наполягав на негайному запровадженні в українських містах воєводської форми правління¹⁴⁴. Отримавши категоричну відповідь Хмельницького, що "судье де Самойлу и полковнику Тетере (тобто українським представникам на переговорах у Москві в березні 1654 р. - Авт.) он,

гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городех, в Чернигове, в Переяславе, в Нежине, велел быти своего царского величества воеводам..."¹⁴⁵, царська адміністрація сподівалася при елекції наступника Богдана провести вигідне їй рішення. Наполегливість Москви в даному питанні стала однією з причин російсько-української війни 1658-1659 рр.¹⁴⁶ Лише на короткий час при гетьмані Івані Брюховецькому царському уряду вдалося ввести воевод у міста Лівобережної України. Однак як і в роки правління Івана Виговського, так і тепер впровадження воеводської форми правління призвело до загострення українсько-російських відносин, яке в 1668 р. переростає у воєнне протистояння. Незважаючи на те, що Москві вдалося придушити антиросійський виступ, друга російсько-українська війна 1668-1669 рр. остаточно переконала уряд Олексія Михайловича в передчасності і небезпечності перенесення владних структур Московської держави на терен України. Після 1669 р. російській стороні, всупереч активним запереченням з боку українського уряду Дем'яна Многогрішного ("стоялы на том крепко"), вдалося зберегти присутність царських воевод на чолі із залогами ратних людей у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі та Києві. Але відтепер їх прерогативи обмежувалися функціями військового представництва в Україні¹⁴⁷.

Істотне розширення повноважень військових представників царя в Україні відбулося в роки Північної війни, коли театр її бойових дій перемістився на українські землі. Після відходу з України шведських військ і союзних їм українських формувань гетьмана Мазепи, зважаючи на численні клопотання гетьмана Скоропадського, цар Петро I ліквідував органи воеводського правління (що тепер носили назву комендантств), зробивши виняток лише для Полтави, яка була розташована в "опасной близости к татарам и запорожцам", гетьманській резиденції Глухова та Києва,

в якому ще раніше комендантство було замінено інститутом генерал-губернаторства¹⁴⁸. При цьому влада комендантів офіційно поширювалася лише на російський гарнізон, з категоричною заборорою втручатись у справи місцевого самоврядування: "... прав их и волностей ненарушат..."¹⁴⁹. Проте насправді коло функціональних обов'язків російських комендантів не обмежувалося лише декларованими мілітарними прерогативами. Зокрема, таємна інструкція князю Богдану Гагаріну, призначеному 5 березня 1711 р. комендантом у Глухів, покладала на нього також певні функції таємного політичного нагляду за гетьманом і старшиною¹⁵⁰.

Після смерті гетьмана Скоропадського вже на початковому етапі реформи державного устрою гетьманату на порядок денний російської політики в Україні виринає питання реанімації інституту комендантств, причому з наданням їм широких контролюючих і владних повноважень по відношенню до місцевих органів самоврядування і місцевого населення. Перша документально зафіксована згадка про наміри російського уряду запровадити в Україні зазначений інститут відноситься до першої половини липня 1722 р., тобто часу, коли в Москві стало відомо про смерть українського правителя. Розробляючи комплекс заходів, спрямованих на упередження негативних для російських інтересів наслідків цієї події, 12 липня Сенат ухвалив рішення про призначення російського полковника Івана Чичеріна комендантом у Полтаву і Переволочну з наданням йому широких повноважень у сфері адміністративної влади. Наступного дня сенатори призначили комендантами в Чернігів полковника Михайла Богданова, у Стародуб - Іллю Пашкова, у Переяслав - Івана Яковлева та в Слобожанщину, в Ізюм - майора Тимофія Горяйстова¹⁵¹.

Як видно із протоколів засідань Сенату, плани щодо призначення в українські полкові міста російських офіцерів обговорювалися в імператорському оточенні

ще за життя Скоропадського. Формальним приводом для цього, як задекларовано в указі 13 серпня 1722 р., послужила чолобитна жителів Стародубського полку, подана 1 травня цього ж року до Москви. У ній, зокрема, порушувалося клопотання про призначення на місце померлого полковника "из великороссиян Федора Протасьєва, или кого друга, правам их хранительного мужа"¹⁵². Резолюція Петра I на чолобитну, природно, була позитивною.* Обговорення ж механізму впровадження даного нововведення було перенесено в Сенат¹⁵³. Смерть Скоропадського примусила сенаторів прискорити вирішення цієї проблеми, оскільки в Москві, як уже відзначалося, були дещо занепокоєні можливою активізацією автономістів як усередині країни, так і запорожців та прибічників П. Орлика за її межами. Тому Сенат, розробляючи комплекс превентивних заходів в Україні, ухвалив рішення про призначення та негайне відправлення в деякі її полкові міста російських офіцерів на посаду комендантів¹⁵⁴.

Прерогативи комендантів були окреслені сенатською інструкцією від 16 липня 1722 р. і включали в себе широке коло функціональних обов'язків. Насамперед автори документа звернули увагу російських представників у полкових центрах Гетьманщини на комплекс заходів, спрямованих на забезпечення недоторканності

---

* Щоправда, викликає подив необізнаність авторів указу в кадрових проблемах Гетьманщини. Адже Л. Жураковський, про якого мова йде в сенатському документі, ніколи не обіймав уряд стародубського полковника. Протягом 1701-1718 рр. він був спочатку наказним, а з 1708 р. повним полковником у Ніжинському полку. - Див.: Модзалевський В. Малороссийский родословник. - Т. 2. - С. 47; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, Massachusetts, 1978. - V. 1. - P. А в Стародубі полковничий уряд в 1709-1719 рр. обіймав Л. Жоравка. - Див.: Лазаревський А. М. Описание старой Малороссии. - Т. 1. - С. 13, 23; Модзалевский В. Л. Указ. соч. - Т. 2. - С. 5; Gajecy G. The Cossack Administration... - V. 1. - P.

інтересів Романових в Україні. Комендантам наказувалося "смотреть накрепко, дабы к Его Императорскому Величеству тамошние жители были во всякой верности, чтоб не произошло от кого какой противности"¹⁵⁵. У справі "предостережения интересов Е.И.В." вони мали зноситись із Сенатом, київським генерал-губернатором і Малоросійською колегією. У контексті вирішення даного завдання комендантам дозволялось "имать и держать за караулом" осіб "кто подлинно явится в какой противности и злом умысле"¹⁵⁶. В разі переміщення по території ввіреного полку посланців з Туреччини, Криму чи запорозьких козаків, російські представники були зобов'язані приставляти до них офіцерів чи унтер-офіцерів разом зі солдатами, щоб не допустити "тайных разговоров и пересылок" з українським населенням¹⁵⁷.

На комендантів, які несли службу в прикордонних полках, покладалися певні обов'язки охорони кордону. Зокрема, вони повинні були перешкоджати населенню підтримувати торговельні зв'язки із запорожцями та "предостерегать того накрепко, чтоб жители Малороссии на житье за Днепр также и в Запорожи не переходили, для чего держать крепкие караулы"¹⁵⁸. Крім того, вони мали контролювати виконання імператорського указу щодо заборони торгівлі "заповедными таварами"¹⁵⁹.

Іншим, не менш важливим, напрямом їх діяльності була організація контролю за місцевими органами самоврядування. У контексті цього завдання коменданти мали перевіряти зміст усіх універсалів, які надходили в полкові канцелярії з Генеральної військової канцелярії, звіряючи їх з копіями, що поступили від Малоросійської колегії. В тому разі, коли траплялися розбіжності в змісті універсалів, або ж коли вони взагалі не були підтверджені колезькою копією, російським представникам на місцях наказувалося "по тех до действия не допускать и подлинные отбирать и держать при себе... списав копии; отсылать немедленно" в Малоросійську колегію¹⁶⁰.

Крім того, комендантам наказувалося стежити за українською адміністрацією, щоб з боку останньої "никаких противностей чинено не было и что проведает Его Императорского Величества интересу противное и вредительное", про це негайно повідомляти київському генерал-губернатору і Малоросійській колегії¹⁶¹.

В обов'язки комендантів не входили питання організації фінансової служби в полках, оскільки це було прерогативою Малоросійської колегії. Однак інструкція зобов'язувала російських представників на місцях сприяти колегії в даній сфері державного життя. Зокрема, їм наказувалося наглядати за діяльністю збирачів податків, щоб "сверх положенных зборов себе ничего не брали и никаких обид не чинили", а також у разі необхідності "чинити о тех сборах" допомогу у відповідності з наказами бригадира Вельямінова¹⁶².

Коменданти повинні були також подавати допомогу колегії в розміщенні на зимові квартири в Гетьманщині російських військ. На них покладались обов'язки контролю, щоб останні "обид не чинили" населенню ввіреного полку¹⁶³.

Крім того, в роки функціонування Малоросійської колегії коменданти брали участь у судових розслідуваннях, які проводилися російською стороною¹⁶⁴.

Як при реформуванні системи центральної влади гетьманату, так і в даному випадку уряд Петра I звернув посилену увагу на ідеологічне забезпечення нововведень. Сенатська інструкція суворо забороняла комендантам "озлобление без причин чинить тамошнему населению", рекомендуючи натомість мати з ним "ласковое и доброе обхождение"¹⁶⁵. Більше того, російські офіцери повинні були переконувати жителів полку в тому, що "Его Императорское Величество соизволение имеет к народу малороссийскому... дабы казаки и посполитой народ от полковников и от сотников и от старшины ни в чем напрасно обиженными и никакими налогами и работами отягощены не были"¹⁶⁶.

X X X

Вже 16 липня 1722 р. Сенат ухвалив надіслати указ Полуботку та генеральній старшині про видачу новопризначеному в Полтаву і Переволочну коменданту підполковнику Чичеріну "муки и овса по сто четвертей на год или же о предоставлении ему, вместо того, деревни в тамошних местах"¹⁶⁷. І лише через місяць по тому Сенат ухвалив рішення про відправку Полуботку і генеральній старшині указу, в якому містилося б повідомлення про запровадження комендантської форми правління в інших полкових містах Гетьманщини - Чернігові, Стародубі і Переяславі¹⁶⁸. Як засвідчують джерела, восени 1722 р.* полтавський комендант Чичерін прибув в Україну¹⁶⁹. З невідомих причин російський уряд відтягував час відправки в інші полкові міста Гетьманщини царських представників. І лише наприкінці року - 20 грудня до Малоросійської колегії із Сенату надійшло повідомлення про запровадження комендантської форми правління в Чернігові, Стародубі та Переяславі¹⁷⁰. Генеральній старшині зміст сенатського указу став відомий з промеморії колегії на початку січня 1723 р.

Запровадження комендантського правління в Україні випало на період активного протистояння старшинської партії на чолі з Полуботком інкорпораційній діяльності бригадира Вельямінова. Тому, отримавши колезьку промеморію з повідомленням про сенатський указ, у якій містилися зроблені президентом колегії доповнення щодо підпорядкування полкового управління новопризначеним російським владним структурам, наказний гетьман відмовився виконувати розпорядження свого візаві, мотивуючи це тим, що в указі Сенату мова не йшла про підпорядкування української місцевої

---

* М. Слабченко стверджував, що російська адміністрація розпочала свою діяльність в Україні лише в 1724 р. - Див.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... - Т. 4. - С. 280.

адміністрації російським комендантам¹⁷¹. Одночасно було виготовлено і 16 січня відправлено до Москви клопотання з приводу того, щоб "коменданты, где они есть, по-прежнему, только гарнизонными делами управляли, а до полковых дел не интересовались..."¹⁷² Крім того, у чолобитній Полуботок ставив питання про відкликання коменданта зі Стародуба, оскільки там раніше не було московських воєвод¹⁷³.

Принциповим, на нашу думку, є визначення місця нової російської інституції в структурі владних відносин Гетьманщини. Висловлена М. Слабченком теза відносно того, що "коменданты підлягали Москві та знаходили підтримку в російських воєнноначальників на Україні"¹⁷⁴, дещо спрощено трактує проблему. Підпорядкованість комендантів мала двоякий характер. У військово-організаційних питаннях - "что касаетца... до гварнизонного отправления" вони підпорядковувалися київському генерал-губернатору, а в політико-адміністративному - "что касаетца малороссийского народа до людей" - Малоросійській колегії¹⁷⁵.

Діяльність комендантів в Україні фінансувалась із бюджету Малоросійської колегії. Так, наприклад, у 1725 р. комісаром грошової казни колегії було виділено на платню комендантам за 1723-1724 рр. суму в розмірі 439 руб. 93 коп.¹⁷⁶, тобто близько 70 руб. кожному офіцерові. Крім того, на їх утримання в Україні виділялися "на ранг" села¹⁷⁷.

Для матеріалізації влади комендантів російський уряд підпорядковував їм певні військові контингенти. Зокрема, полтавському коменданту було виділено "для нынешнего случая застав и посылок... сто человек драгун с принадлежащими обер и унтер афицерами"¹⁷⁸. Для організації зв'язку з Малоросійською колегією та київським генерал-губернатором у розпорядженні комендантів була невелика канцелярія. У справах політичного нагляду їм підпорядковувалися також російські полкові наглядачі, підвладні колегії¹⁷⁹.

Завдяки запровадженню комендантської форми

правління Малоросійська колегія дістала можливість зноситись із місцевою старшиною, не вдаючись до посередництва Генеральної і полкових канцелярій, чим, варто зазначити, часто користувався президент Вельямінов, насамперед при організації фінансової справи¹⁸⁰.

Крім того, коменданти активно використовувалися російською адміністрацією для виконання важливих поліцейських функцій в Україні. Зокрема, наприкінці 1723 - на початку 1724 р. переяславський комендант Яковлев, виконуючи розпорядження царського емісара лейб-гвардії майора Рум'янцева, займався описуванням майна заарештованих у Петербурзі чернігівського полковника і наказного гетьмана Полуботка та переяславського полкового осавула Кирнича¹⁸¹.

Запровадження інституту комендантств розглядалося російським урядом як перший етап реформи системи місцевого самоврядування. На наступному етапі планувалося замінити виборну козацьку старшину (поки що на рівні полкових урядів) російськими чиновниками. Тому сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., яка конституювала запровадження комендантської форми правління, наголошувала на тому, що коменданти призначаються в українські полкові міста тимчасово - "до определения полковничества"¹⁸².

Наступний етап реформування українського місцевого самоврядування розпочався указом від 27 лютого 1723 р., який конституював можливість призначення в Україну полковниками російських офіцерів¹⁸³. Указ розроблявся при безпосередній участі імператора і був оприлюднений його кабінет-секретарем А.Макаровим (згідно з твердженнями О. Лазаревського, президент Малоросійської колегії наполягав на перенесенні на дещо пізніші часи терміну обнародування цього документа¹⁸⁴). Суть указу від 27 лютого 1723 р. полягала в тому, що він законодавчо встановлював можливість призначення російських офіцерів на полковництво в Україну, якщо козаки та "прочие

служилые малороссияне"* виявлять таке бажання¹⁸⁵.

Причому з невідомих мотивів першим на полковий уряд в Україну, у Стародубський полк, було призначено не коменданта І. Пашкова, а полковника Івана Кокошкіна¹⁸⁶.

Діяльність полковника Кокошкіна на уряді стародубського полковника ґрунтувалася на імператорській інструкції. У ній після декларування загальних положень щодо мотивів прийняття рішення про призначення в Україну на полкові уряди російських офіцерів - "несносные обиды и разорения", що творила козацька старшина, та прохання української громадськості до монарха їх ліквідувати - йшов перелік старшинських "грабительств и несносных тягостей". Далі документ містив наказ новопризначеному полковнику: "... Сего яко огня бояться... быть праведным, нелицемерным и безволокитным судьей... от обычной прежних правителей гордости и суровости... удаляться и поступать с полчанами ласково и снисходительно..."¹⁸⁷. У разі порушення офіцером даної інструкції ("и за малое сих правил преслушание"), його, "яко преслушателя указа, нарушителя правды и разорителя государства", наказувалося карати на смерть¹⁸⁸.

Щодо інших призначень на полкові уряди в Україну російських офіцерів, у Москві вирішили зачекати до з'ясування реакції українського населення. У контексті вирішення цього питання довіреній особі імператора О.І.Рум'янцеву, який виконував наприкінці 1723 - на початку 1724 р. в Україні делікатну місію по виявленню та ліквідації старшинської опозиції, було також доручено розвідати, "склонны ли к тому (призначенню російських офіцерів на полкові уряди Гетьманщини. - Авт.) обыватели, и буде усмотришь, что они великороссийских просить хотят, то их обнадежь"¹⁸⁹ У тих же полках, жителі яких "неусмотрят к великороссийским полков-

---

* Незрозуміло, кого мали на увазі автори указу, адже "служилими" в Україні були саме козаки.

никам склонности, о том умолчать"¹⁹⁰. Згідно з донесеннями Рум'янцева позитивно ініціатива російського уряду в даному питанні була зустрінута в Переяславському, Лубенському, Київському та Полтавському полках. Тут "все посполство" висловило побажання, щоб до них призначили полковниками російських офіцерів¹⁹¹.

Перебуваючи в січні 1723 р. на Чернігівщині, царський емісар на загальній раді оголосив волю імператора щодо призначення на полковий уряд на місце ув'язненого до Петропавлівської фортеці П. Полуботка колишнього коменданта М. Богданова¹⁹². Причому відповідна царська грамота до жителів Чернігівського полку про призначення російського підполковника Богданова на полковий уряд зазначеного полку "для охрани интересов черниговцев", а також інструкція йому були завізовані імператором ще 22 жовтня 1723 р.¹⁹³. Документальні матеріали, що стосуються подій 1727 р., вказують на те, що полтавський комендант Чичерін також іменувався в деяких документах полковником Полтавського полку¹⁹⁴.

Згідно зі свідченнями іноземних дипломатів, сучасників подій, призначення російських офіцерів на полковництво в Гетьманщину сприймалося як вияв особливої милості та довіри до них, оскільки кожний з них міг нажити на цій посаді до десяти тисяч рублів у рік. При цьому, як зазначають іноземці, козаки "не смеют жаловаться, потому что в их стране... размещена в гарнизонах почти вся русская кавалерия"¹⁹⁵.

Зазначимо, що деякі російські офіцери, призначені на полковництво в Україну, розцінювали своє перебування в містах Гетьманщини саме таким чином. Зокрема, у 1728-1729 рр. до Іноземної колегії надійшли численні чолобитні з приводу службових зловживань стародубського полковника майора І. Пашкова, котрий у 1725 р. був призначений сенатським указом на полковий уряд на місце померлого підполковника І. Кокошкіна¹⁹⁶. Зокрема, у чолобитній жителі Стародубщини скаржи-

лись, що Пашков "на заставах стоящим офіцерам давал інструкції о сборе на себя с проезжающих людей с пароконного воза по 20, а с единоконного по 16 коп."¹⁹⁷ Крім того, у чолобитних містилися скарги "на неправе суде", та хабарництво, наводилися приклади інших зловживань російського офіцера та висловлювалось побажання, "чтоб в Стародубе ему не быть"¹⁹⁸.

Одночасно із запровадженням практики призначення на полкові уряди в Гетьманщину російських офіцерів уряд Петра I продовжував активно втручатися в питання кадрової політики на рівні полкової і сотенної старшини. Як уже відзначалося, призначення на старшинські вакансії після 1715 р. перебувало під контролем царських резидентів. Однак у нових умовах такий стан речей вже не задовольняв російську адміністрацію. Утвердження при владі Малоросійської колегії та структурні зміни в системі центральної влади Гетьманщини, що відбулися в першій половині 20-х рр. XVIII ст., дозволяли радикалізувати вплив російських владних інститутів і на дану сферу державного життя.

Важливе завдання по проведенню кардинальних кадрових змін в Україні було покладено на царського емісара Рум'янцева. Напередодні прибуття його до Глухова в Малоросійську колегію надійшов із Сенату наказ сприяти останньому у виконанні покладених на нього обов'язків і "ево требования исполнять непременно"¹⁹⁹. 13 грудня 1723 р. емісар розпочав інспекційну поїздку по Гетьманщині. Діяльність Рум'янцева у сфері кадрової політики торкнулася майже всіх полків (за винятком Лубенського). Критерій, за яким він звільнював з урядів козацьку старшину та проводив нові призначення, був недвозначно сформульований Петром I: "На их место... выберите людей добрых, которые к нынешнему их делу (опозиційній діяльності наказного гетьмана Полуботка. - Авт.) не приставали и желали быть коллегии (виділено нами. - Авт.)"²⁰⁰. У ході інспекції було звільнено з уряду наказного полковника І.Чорнолуцького та полкового писаря І.Шурепу в

Стародубському полку, полкового писаря М.Амініцького в Ніжинському, полкового осавула В.Сібілевича - в Полтавському, полкового суддю Г. Грабянку - в Гадяцькому. За наказом Рум'янцева Малоросійська колегія заарештувала та відправила під вартою до Петербурга миргородського полковника Д. Апостола. На місце останнього наказним полковником призначено обозного В.Ровзяку. Новопризначену старшину поповнило чимало представників південнослов'янських народів, до яких Петро I після Прутського походу виявляв особливу довіру. Зокрема, наказним полковником у Переяславський полк було направлено С.Афендика, сотником у Гадяцький - брата місцевого полковника Г.Милорадовича (на місце В.Рябчинського), у цей же полк сотенним хорунжим - М.Барсовського²⁰¹. Загалом у другій половині грудня 1723 - січні 1724 р. відбулося 20 призначень на старшинські уряди, причому 12 з них російський емісар здійснив "на место" підозрілих урядовців²⁰². За своїми масштабами кадрові переміщення, проведені Рум'янцевим, можуть бути порівняні лише зі знекровленням старшинського корпусу гетьманату після трагічних подій 1708-1709 рр.

Акція російського уряду вкрай негативно позначилася на становищі української автономії. На старшинські уряди прийшли державні діячі, які у своїй діяльності орієнтувалися виключно на інтереси Москви і були слухняними виконавцями волі царського уряду в справі ліквідації української автономії.

У наступні роки практика безпосереднього призначення на старшинські уряди Гетьманщини російськими владними структурами продовжувалась. Накази щодо цього надходили як з кабінету імператора, так і Сенату та Малоросійської колегії. Зокрема, за наказом імператриці Катерини I у вересні 1725 р. на уряд переяславського полковника було призначено брата київського полковника Василя Танського²⁰³. Заміщення вакансії у Гадяцькому полку (після смерті М.Милорадовича) відбулося у Сенаті. Зупинили свій вибір на

братові померлого - колишньому сотнику (призначеному в 1724 р. О.Рум'янцевим) - Гаврилі Милорадовичу. Таким же чином, за наказом із Сенату, було призначено на сотництво "сербинів" М. Властелінова, Д.Мілютінова та С.Милорадовича, а також канцеляриста Генеральної військової канцелярії М.Ханенка²⁰⁴. На місце сина опального вельможі П.Толстого полковником у Ніжинський полк сенатори направили російського підполковника І.Хрущова²⁰⁵. У таких випадках як Малоросійська колегія, так і Генеральна військова канцелярія довідувалися про заміщення вакансій після прийняття відповідного рішення в Москві чи Петербурзі²⁰⁶.

Призначення на старшинські уряди з Малоросійської колегії відбувалось у двох варіантах: при створенні видимості вирішення справи спільно з Генеральною військовою канцелярією - "которых не сама бывшая коллегія, но яко бы с відома и согласія Енеральной Войсковой Канцелярії, в чины произвела" та у формі прямого призначення з колегії²⁰⁷. Принагідно зауважимо, що призначення на старшинські уряди, здійснені самочинно Малоросійською колегією, без дотримання відповідної процедури, у гетьманство Апостола було переглянуто спеціальною комісією, створеною гетьманом, і частина їх була анульована²⁰⁸.

Результатом активного втручання російських владних структур у сферу кадрової політики України стала ситуація, при якій протягом 1724-1727 рр. полковницькі уряди посідали або російські офіцери, або іноземці, або представники української старшини, які зуміли зарекомендувати себе лояльними царському трону. Так, уряди полковників у Київському та Переяславському полках обіймали "волохи" брати Антон і Василь Танські, призначені за вказівкою Москви, Гадяцькому - серб Михайло Милорадович, а після його смерті - брат Гаврило, які надали допомогу імператору під час Прутського походу, у Прилуцькому - Гнат Галаган, сумнозвісний руйнуванням у 1709 р. Запорозької Січі, у

ТАБЛИЦЯ № 3

Зайнятість полкових урядів Гетьманщини в роки правління Малоросійської Колегії

№ п/п	Уряди Полки	Полковник	Обозний	Писар	Суддя	Хорунжий	Осаулу	Всього вакансій
1	Стародубський		-		-		(2)	2
2	Ніжинський						-	1
3	Чернігівський		-е	-		(-а)	--	4(5)
4	Київський		(-)а,є			-	-	2(3)
5	Переяславський	-б,в	-					2(1)
6	Гадяцький		-				--б	4(3)
7	Прилуцький							1
8	Лубенський							1
9	Миргородський	г						0
10	Полтавський	-д						1
Кількість вакантних урядів		2(1)	4(5)	2	3	1(2)	6(5)	18

* Складено на основі відомостей Малоросійської колегії за 1726 р.; РДАДА - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 676-692.

а На існування даних вакансій вказував І. Голиков, який використовував як документальне джерело доповідну записку Малоросійської колегії за 1724 р.: Голиков И.И. Деяния Петра Великого. - Т. 10. - М., 1839. - С. 494-495.

б Існування даних вакансій зачерпував І. Голиков. - Голиков И.И. Указ. соч. - Т. 10. - С. 494-495.

в У травні 1726 р. на даний полковий уряд Сенат призначив В.Танського. - РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 56, арк. 3-4.

г Протягом 1724 - першої половини 1725 р. уряд залишався вакантним, оскільки Д.Апостол перебував під арештом у Петербурзі.

д В.Модзелевський і Дж.Гаєвський називають полтавським полковником у 1725 - 1729 рр. одного з правителів Генеральної військової канцелярії Івана Левенця. - Див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 2. - С. 49; Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, Massachusetts. - 1978. V.2. - P.520. Однак, на нашу думку, у даному разі мова, ймовірно, йшла про поодинокі випадки виконання Левенцем певних функцій полтавського полковника. Офіційних документальних матеріалів, які б підтверджували це призначення, не виявлено. Натомість зустрічаються згадки стосовно виконання обов'язків полковника Полтавського полку російським комендантом місцевого гарнізону Іваном Чичеріним.

е В.Модзалевський і Дж. Гаєцький стверджують, що зазначений уряд протягом 1722 - 1732 рр. займав Г.Салновський. - Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 2. - С. 50; Gajesky G/ The Cossack Administration...-V. 1. P. 76.

є Дж. Гаєцький також стверджував, що уряд київського писаря не був вакантним у цей час. Протягом 1723 - 1729 рр. його обіймав Г.Немировський. - Gajesky G. The Cossack Administration...- V. 1. - P. 212.

ТАБЛИЦЯ № 4

Зайнятість сотенних урядів Гетьманщини в роки
правління Малоросійської колегії*

№ п/п	Уряди Полки	Кількість вакансій				Всього вакансій
		сотників	писарів	хорунжих	осавулів	
1	Стародубський	1	-	1	1	3
2	Ніжинський	4	-	1	1	6
3	Чернігівський	3	4	1	1	9
4	Київський	1	-	-	-	1
5	Переяславський	2	-	-	-	2
6	Гадяцький	4	-	1	1	6
7	Прилуцький	1	-	-	-	1
8	Лубенський	1	2	-	-	3
9	Миргородський	3	-	-	-	3
10	Полтавський	2	-	-	-	2
	Загалом	21	7	4	4	36

* Складено на основі доповідної записки Малоросійської колегії за 1726 р.: РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 676-692.

Лубенському - лояльний московському режиму Андрій Маркович. На інших урядах правили російські офіцери: у Ніжині - П.Толстой (з 1727 р. - М.Хрущов), у Стародубі - І.Кокошкін (з 1726 р. - І.Пашков), у Чернігові - М.Богданов. Уряд полтавського полковника протягом усього часу функціонування в Україні Малоросійської колегії залишався вакантним, а управління було зосереджено в руках російського коменданта І. Чичеріна²⁰⁹. Після арешту Д.Апостола, протягом 1724 - першої половини 1725 р. уряд миргородського полковника був вакантним.

Взагалі чимало урядів полкової старшини залишилися вакантними (див. табл. № 3), що посилювало розлад державного організму Гетьманщини. Тому навіть президент Вельямінов був змушений порушити перед Сенатом клопотання про виправлення становища²¹⁰. На масштабність цього явища досить промовисто вказують приклади, що стосуються Стародубського полку. У 1726 р. стародубський полковник І. Пашков доручив полковому сотнику С. Галицькому одночасно виконувати функціональні обов'язки аж трьох посадових осіб полкового рангу - обозного, судді та осавула!²¹¹.

х х х

Таким чином, утвердження Малоросійської колегії при владі спричинило серйозні трансформації в політико-адміністративній структурі Гетьманщини. Декларована при заснуванні як насамперед вищий контролюючий та касаційний орган Російської імперії на території, підвладній гетьманському регіменту, з початком своєї діяльності в Україні в умовах міжгетьманства Малоросійська колегія де-факто стала вищою владною структурою Лівобережної України. Сенатський указ від 16 квітня 1723 р. та імператорський - від 23 червня 1723 р. де-юре закріпили принципово нову владну ситуацію в Гетьманщині, надавши

російській установі право безпосередніх зносин з місцевими органами самоврядування, перетворивши Генеральну військову канцелярію у дорадчий орган при ній, наклавши вето на проведення нових гетьманських виборів і конституювавши Малоросійську колегію як державну інституцію, що успадкувала гетьманські прерогативи. Одночасно з ліквідацією гетьманського сану було де-факто скасовано уряди генеральної старшини, а "правителів" Генеральної канцелярії, по суті, перетворено на російських чиновників, рекрутованих на царську службу з числа української старшини.

Докорінні зміни у структурі верховної влади Гетьманщини супроводжувалися не менш радикальними нововведеннями у сфері українського судочинства та місцевого самоврядування з чітко вираженою політичною метою - примусової інтеграції державного життя Лівобережної України до загальноімперського організму.

ПРИМІТКИ

¹ РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 33.

² Цит. за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 18. - С. 827.

³ РДАДА. - Ф. 9, оп. 2, спр. 32, арк. 28.

⁴ Там само. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 33.

⁵ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII - XVIII вв. // Праці КВІЗВП. - Вип. 2. - К., 1926. - С. 93.

⁶ Лазаревский А.М. Павел Полуботок. - С. 148; Василенко М.П. Павло Полуботок. - С. 101.

⁷ Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 144 - 146.

- 8 Костомаров Н.И. Мазепа и мазепинцы. - С. 410; Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 220 - 240.
- 9 Диариуш... - С. 10 - 12.
- 10 Журнал... - С. 100; Лазаревский А.М. Павел Полуботок. - С. 158.
- 11 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 146.
- 12 Там само. - Арк. 33; ПСЗ. - Т. 6. - № 4049.
- 13 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 33 зв.
- 14 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 244.
- 15 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 18. - С. 827.
- 16 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 70.
- 17 Там само.
- 18 Там само. - Спр. 1760, арк. 484 - 485 зв.
- 19 Там само. - Спр. 1759, арк. 140 - 141 зв.
- 20 Там само. - Арк. 141 зв.
- 21 Там само. - Арк. 203 - 205.
- 22 ПСЗ... - Т. 7. - № 4196.
- 23 Там само.

- 24 Д ж и д ж о р а І. До історії генеральної військової канцелярії. - С. 102 - 103.
- 25 РДАДА. - Ф. 9, оп. 2, спр. 32, арк. 28; оп. 1, спр. 16, арк. 55 зв; ПСЗ. - Т. 7. - № 4252.
- 26 Т а м с а м о.
- 27 Сб. РИО. - Т. 55. - С. 60.
- 28 Див.: Г о р о б е ц ь В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. // УІЖ. - 1993. - № 2, 3. - С. 70 - 75.
- 29 Л а з а р е в с к и й А.М. Люди старой Малороссии. Мануйловичи // КС. - 1887. - Т. 18. - С. 636.
- 30 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1760, арк. 518 - 521.
- 31 Обрахунки здійснено на основі: "Копии указов и отношений Малороссийской коллегии в Генеральную войсковую канцелярию (1722 - 1723 гг.)", - ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 1 - 108.
- 32 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1760, арк. 420.
- 33 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 247, арк. 42 - 43.
- 34 Л а з а р е в с к и й А.М. Люди старой Малороссии. Мануйловичи. - С. 636.
- 35 Т а м с а м о.
- 36 Сб. РИО. - Т. 60. - С. 329.
- 37 Т а м с а м о.
- 38 Т а м с а м о. - С. 325.
- 39 Протокол отпускных писем: - С. 12.
- 40 Див.: Збірка матеріалів до історії Лівобережної України і

українського права. - С. 107.

41 РДАДА.-Ф. 248, оп.29, спр. 1806, арк.30; Д ж и д ж о р а І. До історії генеральної військової канцелярії. - С. 113.

42 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 297 - 300.

43 Т а м с а м о. - С. 307 - 308.

44 Т а м с а м о. - С. 308.

45 Д ж и д ж о р а І. До історії генеральної військової канцелярії. - С. 113.

46 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 325.

47 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 33 зв., 146.

48 Журнал ... - С. 112.

49 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 950, арк. 17 зв.

50 Т а м с а м о.

51 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 8, арк. 41 зв., 44 зв., 51 зв. та ін.

52 Т а м с а м о. - Ф. 1, № 54482, арк. 344 - 346 зв.

53 Протокол отпускных писем. - С. 19, 38.

54 Т а м с а м о. - С. 6, 12, 28 та ін.; ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 238, арк. 2 зв.

55 П а щ у к А.Й. Назв. праця. - С. 23.

56 Экстракт... - С. 44 - 114.

57 Т а м с а м о. - С. 40.

58 Т а м с а м о. - С. 42; Акты ЮЗР. - Т. 10. - С. 652 - 666.

- 59 Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 93, 144 та ін.
- 60 Цит. за: П а ш у к А.Й. Назв. праця. - С. 81.
- 61 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 229, арк. 92 зв.; Істочники малоросійської історії. - Ч. 2. - С. 314.
- 62 Т а м с а м о.
- 63 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 228, арк. 38 зв.
- 64 РДАДА. - Ф. 229, оп. 1, спр. 103, арк. 32 зв.
- 65 Істочники малоросійської історії. - Ч. 2. - С. 307.
- 66 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 229, арк. 97; ПСЗ: - Т. 6. - № 4010.
- 67 М о д з а л е в с к и й В.Л. Генеральний судья Иван Чарныш и его род. - К., 1904. - С. 33 - 73.
- 68 ЦДІАУ. - Ф. 51, оп. 3, спр. 264, арк. 22 - 23 зв.
- 69 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 229, арк. 97; ПСЗ.-Т. 6. -№ 4010.
- 70 Т а м с а м о.
- 71 П а ш у к А.Й. Назв. праця. - С. 108.
- 72 С о л о в ь е в С.М. История России с древнейших времен. - Т. 16. - С. 288 - 289.
- 73 Т а м с а м о. - С. 289.
- 74 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 229, арк. 97; ПСЗ. - Т. 6.-№ 4010.
- 75 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, арк. 516 - 516 зв., 522.
- 76 С о л о в ь е в С.М. История России с древнейших времен. - Т. 18. - С. 830.
- 77 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр.-1760, арк. 393.

78 Журнал... - С. 94.

79 Василенко М.П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття. - С. 108 - 109.

80 ІР ЦНБ НАНУ.-Ф. 8, № 234, арк. 29-30 зв.; Універсали генеральної військової канцелярії що-до судів (роки 1722-1723) // Матеріали до історії українського права. - К., 1929. - Т. 1. - С. 1 - 2; Журнал... - С. 94 - 95.

81 Лазаревский А.М. Суды в Старой Малороссии-С.80.

82 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 234; арк. 30.

83 Там само.

84 Там само.

85 Там само. - Арк. 30 зв.

86 ВР РДБ.-Ф. 159, № 17, арк. 1; Журнал...-С. 100, 101, 104, 107.

87 ЦДІАУ. - Ф. 51, оп. 3, спр. 497, арк. 8, 30, 41.

88 Журнал... - С. 148.

89 Там само. - С. 98.

90 Черкаський І. Назв. праця. - С. 453.

91 Журнал... - С. 98 - 102.

92 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 141 зв.

93 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 234, арк. 82; Матеріали до історії українського права. - С. 5.

94 Там само.

95 Там само.

- 96 Л а з а р е в с к и й А.М. Суды в Старой Малороссии - С.152.
- 97 В а с и л е н к о М.П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття. - С. 110.
- 98 РДАДА. - Ф. 9, оп. 2, спр. 32, арк. 27; ПСЗ. - Т. 7.-№ 4196.
- 99 Ч е р к а с ь к и й І. Назв. праця. - С. 452.
- 100 Т а м с а м о.
- 101 ЦДІАУ. - Ф. 51, оп. 3, спр. 264, арк. 22.
- 102 Журнал... - С. 145.
- 103 ЦДІАУ. - Ф. 51, оп. 3, спр. 1427, арк. 4 - 12; Ч е р к а с ь к и й І. Назв. праця. - С. 453.
- 104 С л а б ч е н к о М.Е. Опыты по истории права. - С. 14; П а ш у к А.Й. Назв. праця. - С. 83 - 84.
- 105 В а с и л е н к о М.П. Передмова // Матеріяли до історії українського права. - С. XIX; й о г о ж. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII - XVIII вв. - С. 53.
- 106 П а ш у к А.Й. Назв. праця. - С. 84.
- 107 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 344; ЦДІАУ. - Ф. 56, оп. 3, спр. 3591, арк. 66.
- 108 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 236, арк. 13.
- 109 Т а м с а м о. - Арк. 13 - 13 зв.; М а р к о в и ч Я. Дневные записки. - С. 43.
- 110 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 53994, арк. 54 - 56; т а м с а м о. - Ф. 1, № 53997, арк. 62.
- 111 Протокол отпускных писем... - С. 18, 38.

- 112 Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII - XVIII вв. - С. 129.
- 113 Там само.
- 114 Экстракт... - С. 42, 48, 90.
- 115 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 18. - С. 823.
- 116 Окиншевич Л. Звідомлення про командировання до Москви (травень - червень 1928 р.) та до Харкова (вересень 1928 р.) // Праці КВІЗВП. - Вип. 6. - С. 466.
- 117 Протокол отпускных писем... - С. 34.
- 118 Права, по которым судится малороссийский народ... - К., 1879. - Гл. VIII, арт. 16, п. 4; гл. VIII, арт. 17, 18, 19.
- 119 Чельцов-Бебутов М. Курс советского уголовного процессуального права. - М., 1957. - Т. 1. - С. 169, 272; Крамар С. Справа Кочубея й Іскри // Іван Мазепа і Москва. - К., 1994. - С. 89.
- 120 Пашук А.Й. Назв. праця. - С. 105.
- 121 Там само.
- 122 Черкаський І. Назв. праця. - С. 453.
- 123 Журнал... - С. 104; Пашук А.Й. Назв. праця. - С. 105.
- 124 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 346 зв.; Черкаський І. Назв. праця. - С. 453.
- 125 Протокол отпускных писем. - С. 10.
- 126 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 236, арк. 44 - 44 зв.; РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1768, арк. 30.
- 127 Див.: Барвинський В. Крестьяне Левобережной Украины в XVII - XVIII вв. - Харьков, 1909. - С. 154 - 198;

- Г у р ж и й А.И. Эволюция феодальных отношений...-С.94-95.
- 128 ПСЗ. - Т. 7. - № 4196; РДАДА.-Ф. 9, оп. 2, спр. 32, арк.27.
- 129 ЦДІАУ. - Ф. 51, оп. 3, спр. 8659, арк. 2 - 11.
- 130 Протокол отпускных писем. - С. 31.
- 131 Цит. за: Д ж и д ж о р а І. Матеріяли московського "Архива министерства юстиции" до історії гетьманщини. - С. 127.
- 132 РДАДА.-Ф. 248, оп.29, спр. 3568, арк. 22; Д ж и д ж о р а І. Матеріяли московського "Архива министерства юстиции" до історії гетьманщини. - С. 127.
- 133 РДАДА.-Ф. 248, оп.29, спр.3568, арк. 22; Д ж и д ж о р а І. Матеріяли московського "Архива министерства юстиции", до історії гетьманщини. - С. 127.
- 134 ВР РДБ. - Ф. 159, № 2789, арк. 1 - 14; РДАДА. - Ф. 248, оп.29, спр. 1785, арк. 228 - 364.
- 135 Сб. РИО. - Т. 84. - С. 429.
- 136 Д ж и д ж о р а І. Матеріяли московського "Архива министерства юстиции" до історії гетьманщини. - С. 127.
- 137 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1758, 1760, 1766 та ін.
- 138 ЦДІАУ. - Ф. 51, оп. 3, спр. 264, арк. 22 - 39.
- 139 Акты ЮЗР. - Т. 10. - С. 351 - 371; 440 - 475.
- 140 Г р у ш е в с ь к и й М.С. Назв. праця. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1032 - 1033.
- 141 Т а м с а м о. - С. 1205 - 1206.
- 142 Т а м с а м о. - С. 1205.
- 143 Див.: Акты ЮЗР. - Т. 15. - С. - 177 - 183.

- 144 Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 566 - 580.,
- 145 Там само. - С. 569.
- 146 Див.: Г о р о б е ц ь В.М. Від союзу до інкорпорації... - С. 20 - 31.
- 147 Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - С. 217 - 218.
- 148 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 95 - 96; М и
п л о в П. Указ. соч. - С. 349 - 350.
- 149 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 229, арк. 38 зв.
- 150 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 96.
- 151 Там само. - Спр. 1759, арк. 206; спр. 1760, арк. 92; Лето-
пись занятий Археологической комиссии. Вып. 17. - С. 222.
- 152 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 675.
- 153 Там само.
- 154 Там само. - Спр. 1760, арк. 91.
- 155 Там само. - Спр. 1759, арк. 206 - 206 зв., 209.
- 156 Там само. - Арк. 209.
- 157 Там само.
- 158 Там само. - Арк. 207.
- 159 Там само. - Арк. 213.
- 160 Там само. - Арк. 211 зв.; ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 36,
арк. 1 - 12.
- 161 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 212.
- 162 Там само. - Арк. 207.

- 163 Там само. - Арк. 208.
- 164 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 33.
- 165 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 206 - 207, 212.
- 166 Там само. - Арк. 206 - 207.
- 167 Летопись занятий Археографической комиссии. - Вып. 17. - С. 221.
- 168 Там само. - С. 222.
- 169 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 650.
- 170 Там само. - Спр. 1759, арк. 206.
- 171 Лазаревский А.М. Павел Полуботок. - С. 98.
- 172 Журнал... - С. 129.
- 173 Там само.
- 174 Слабченко М.Е. Организация хозяйства... - Ч. 1. - Т. 4. - С. 281.
- 175 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1759, арк. 212 - 212 зв.
- 176 Там само. - Спр. 1761, арк. 650.
- 177 Там само. - Спр. 1759, арк. 212 зв.
- 178 Там само. - Спр. 1760, арк. 74.
- 179 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 33.
- 180 Там само. - Арк. 25.
- 181 Там само. - Спр. 216, арк. 1 - 8.
- 182 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1760, арк. 71, 91.

- 183 ПСЗ. - Т. 7. - № 4173.
- 184 Л а з а р е в с к и й А.М. Павел Полуботок. - С. 178.
- 185 ПСЗ. - Т. 7. - № 4173.
- 186 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 675.
- 187 ЧОИДР. - Кн. 4. - М., 1862. - С. 82; С л а б ч е н к о М.Е. Малорусский полк в административном отношении. - С. 70.
- 188 ЧОИДР. - Кн. 4. - М., 1862. - С. 82.
- 189 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 675 - 675 зв.
- 190 Т а м с а м о. - Арк. 675 зв.
- 191 Т а м с а м о.
- 192 К о с т о м а р о в Н.И. Павел Полуботок. - С. 422.
- 193 Летопись занятий Археографической комиссии. Вып. 17. - С. 152.
- 194 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 710, арк. 1 - 6.
- 195 Сб. РИО. - Т. 55. - С. 452.
- 196 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 547, арк. 1 - 12; РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 675 зв.
- 197 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1788, арк. 110 - 144; Сб. РИО. - Т. 94. - С. 24.
- 198 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1788, арк. 110 - 144.
- 199 Т а м с а м о. - Ф. 9, оп. 1, спр. 15, арк. 82. .
- 200 Цит. за: С о л о в ь е в С.М. История России с древнейших времен. - Т. 18. - С. 835.
- 201 РДАДА. - Ф. 9, оп. 4, спр. 92, арк. 475.

- 202 Підраховано за: РДАДА. - Ф. 9, оп. 4, спр. 92, арк. 475 - 475 зв.
- 203 РДАДА. - Ф. 9, оп. 2, спр. 32, арк. 168.
- 204 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 51, арк. 1 - 69; спр. 114, арк. 1 - 77 зв.; РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1766, арк. 38, 51 - 65; т а м с а м о, спр. 1779, арк. 31 - 39, 49 - 53; т а м с а м о, спр. 1781, арк. 1 - 4.
- 205 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1781, арк. 1 - 4.
- 206 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 114, арк. 1 - 10.
- 207 Т а м с а м о. - Спр. 421, арк. 1 - 12; спр. 426, арк. 8- 10; Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права. - С. 107 - 108.
- 208 Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права. - С. 108.
- 209 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 710, арк. 1 - 6.
- 210 РДАДА. - Ф. 9, оп. 4, спр. 92, арк. 475 - 475 зв.
- 211 ЦДІАУ. - Ф. 51, оп. 3, спр. 489, арк. 8 - 13.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ УКРАЇНСЬКІ ФІНАНСИ В РОКИ ПРАВЛІННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

5.1. Фінансова політика російської адміністрації

Підвалини фінансової системи Війська Запорозького були закладені в роки національної революції середини XVII ст., коли відбувся не лише злам існуючих польсько-шляхетських порядків, а й становлення нових, заснованих на національному ґрунті політичних концепцій. Уже в перші роки визвольних змагань було створено Військовий скарб, розроблено в загальних рисах принципи та структуру його наповнення і використання. Якісно нового змісту набула система оподаткування населення українських земель, що підпорядковувалися гетьманату. При ній козацтво, як привілейований стан суспільства, повністю звільнилося від сплати прямих і частково непрямих податків, а становище інших верств населення, завдяки далекоглядній політиці гетьмана Богдана Хмельницького, значно поліпшилось порівняно з попередніми часами. Так, за свідченнями старожилів, записаними в 1722 р., у Стародубському полку в роки Хмельниччини стягували такі податки: "... посполитіє люде, а не козаки, от плуга или от сохи давали по пят чехов, а болше жадных поборов... тогда никто не давал"¹.

У джерелах зафіксовано в цей час також спробу запровадження власної української монети. Так, на початку 1649 р. московський посол Кунаков інформував уряд, що гетьман Хмельницький "... в Чигирине учинил... минзу и гроши робить..."². Повідомлення Кунакова підтверджується польськими джерелами. У жовтні 1652 р. подільський воєвода С.Потоцький писав

королю: "Хмельницький втручається в права вашої величності: карбує гроші"³.

Проблема існування української монети в середині XVII ст. викликала жваву дискусію серед вітчизняних істориків, що мала місце в 20-ті роки XX ст.⁴. Сучасні дослідники переконані, що відсутність в українських скарбах другої половини XVII ст. монет, які можна приписати Хмельницькому, вирішує справу не на користь цієї думки⁵. На наш погляд, уже наявні письмові згадки про карбування Хмельницьким монет не дозволяють категорично заперечувати цього факту. Адже відсутність зразків зазначених грошей у відкритих на сьогодні скарбах може свідчити лише про незначні розміри грошової маси, випущеної в середині XVII ст. українським гетьманом. Але аж ніяк не заперечує самого факту карбування українських монет у цей час.

Фінансова проблема стала одним з каменів спотикання в ході укладення Переяславсько-московського договору. Українська сторона на переговорах прагнула конституювати васальний принцип взаємовідносин із сюзереном у фінансовій сфері. Зокрема, пропонувалося сплачувати (подібно до системи фінансових стосунків Порту зі своїми васалами) щорічно визначений заздалегідь розмір данини як винагороду за надання військової допомоги⁶. Уряд Олексія Михайловича відмовився ратифікувати запропонований гетьманом варіант, нав'язавши натомість українській делегації на переговорах у Москві таке вирішення проблеми: "А быти б урядником в городех войтам, бурмистрам, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные собирать на царское величество и отдавать в его государеву казну..."⁷.

29 травня 1654 р. московський монарх відрядив в Україну стольника М.Лодиженського і піддячого М. Винюкова "... для переписи в черкаских городех и местех доходов и всяких угодей..."⁸. Проте, зважаючи на активні заперечення гетьманського уряду щодо небажаності подібних дій царської адміністрації в

непевних умовах військового протистояння з Польщею, уряд Олексія Михайловича грамотою від 14 червня повідомив Чигирин про відмову від планованої місії Лодиженського. Замість неї в середині червня в Україну було відряджено стольника П. Протасьєва, котрий супроводжував царську платню козацькому війську⁹.

В наступні роки Москва неодноразово намагалася використати українські фінанси в своїх інтересах, але уряд Хмельницького не менш рішуче протидіяв цьому. Зокрема, під час переговорів з окольничим Ф.Бутурліним у середині 1657 р. гетьман категорично заявив, що "... судье де Самойлу и полковнику Тетере (тобто українським представникам на переговорах у Москві в березні 1654 р. - Авт.) он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб... доходы бы збирая, отдавати царскоѳо величества воеводам"¹⁰.

Лише після утвердження інкорпораційних за змістом статей І.Брюховецького 1665 р. українські фінанси на короткий час потрапили до фінансової системи Московської держави. Однак українсько-російська війна 1668-1669 рр. поклала край такій практиці. Протягом останньої третини XVII - початку XVIII ст. Гетьманщина зберігала самостійність у фінансовій сфері при формальній зверхності царя. Тому відповідала дійсності та частина маніфесту Петра І, опублікованого 16 грудня 1708 р., в якій стверджувалося: "... Ниже пенезя в казну свою со всего малороссийского народа никогда не брали..."¹¹.

Широкомасштабна реформаторська діяльність уряду Петра І усередині країни та його гіперактивна зовнішня політика, що мали місце вже з початку XVIII ст., спричиняють гострий дефіцит коштів у царській скарбниці¹² і пошук нетрадиційних джерел її поповнення. Серед інших шляхів покриття бюджетного дефіциту царська адміністрація з цього часу покладає певні надії на Україну. В таємній інструкції, наданій у 1710 р. царському резиденту при гетьманському уряді А.Ізмайлову, Петро І, зокрема, наказував: "... Наведаться ...

подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов... збиралось и нынешнему збираться будет, а также и генеральной старшине, и полковникам, и прочим урядникам, по сколько доходов с чего есть"¹³. Надалі при призначенні нових резидентів у Глухів і розширенні їх прерогатив (про що йшлося вище) положення щодо необхідності виявлення фінансового стану Гетьманщини незмінно повторювалося¹⁴, що, безперечно, свідчило про постійний інтерес корони Романових до українських фінансів.

Вперше уряд Петра I широко використав матеріальні ресурси України на потреби царської скарбниці, коли організував збирання консистенських зборів на утримання російських військ, що розпочалося після трагічних подій 1708-1709 рр. В історичній літературі побутує думка, що консистенти збирали в Україні на утримання російських військ ще з часів І. Брюховецького¹⁵. І. Джиджора, заперечуючи таке датування початку цього процесу, зауважував, що Брюховецький багато пообіцяв Москві такого, чого навіть царський уряд не наважувався запроваджувати¹⁶. Аналіз джерел підтверджує короткотривалість такої практики. Однак цілком очевидно, що ініціатором цього був не гетьман Брюховецький, а московський двір. Так само, як і причиною відмови від стягнення з української людності зборів на користь московських ратних людей, розташованих на українській території, стала не відсутність рішучості в Москві, а тверда позиція української сторони при вирішенні цієї проблеми, що стало однією з причин виникнення українсько-російської війни 1668-1669 рр.¹⁷

Тому під час обговорення умов українсько-московського договору 1669 р. гетьманський уряд Д. Многогрішного рішуче наполягав на скасуванні відповідного пункту попереднього московського договору 1665 р. Передчасність такої практики усвідомила й Москва. Відтоді ратні люди в Україні почали отримувати продовольство і фураж з російських міст або закупляли його в українських містах за кошти, отримані з Розряду. За підрахунками

П. Мілюкова, утримання військових контингентів на території Лівобережної України коштувало царській скарбниці щорічно 13 511 руб. (дані за 1701 р.)¹⁸.

Після драматичних подій 1708-1709 рр. кількість російських військ в Україні, а отже, й розміри необхідних на їх утримання "порцій і рацій" значно зросли. У 1712 р., як свідчили сучасники подій, уряд Петра I переклав тягар їх утримання на українських платників податків - "в року 1712, как стал Борис Петрович Шереметьев с дивизією своєю на вінтер-квартирах в Малой Россіи с позволенія гетмана Скоропадского, так и по всякій год начала армия великороссійская в Малороссіи иметь зимніе квартиры и сустантацію на себе и коней от обывателей получают"¹⁹.

Запровадження Малоросійської колегії, крім політичних цілей, переслідувало і фінансові інтереси. Адже після завершення Північної війни становище царської скарбниці не лише не поліпшилось, але, зважаючи на господарське розорення країни внаслідок непомірних воєнних витрат та непродуманих реформаторських дій, навіть значно погіршилося²⁰.

Згідно з інструкцією Сенату від 16 травня 1722 р. Малоросійська колегія була зобов'язана у сфері фінансового управління "... о всяких денежных и хлебных, и протчих зборах... осведомиться подлинно ... и те зборы велеть збирать урядником и войтам... и что собрано будет, приметъ им в коллегию"²¹. Право розпоряджатися зібраними коштами та збіжжям також надавалося колегії, але із застереженням - "с совету гетманского"²².

Імператорська інструкція, підготовлена (як і сенатська) 16 травня 1722 р. мала конфіденціальний характер, а тому в ній чіткіше були визначені завдання Малоросійської колегії у фінансовій сфері. Так, президент Вельямінов мав "... смотреть и проведывать, подлинно какие зборы с малороссийского народа ныне естъ генералные и партикулярные, и которые старые, и которые новые, и при каких гетманах учинены и кто ими

ползутца и которые им сносны и которые тяжелы. Смотреть, какие доходы мочно вновь сделать с чего и каким образом (виділено нами. - Авт.)..."²³. Посилений інтерес, виявлений російським урядом при заснуванні Малоросійської колегії і під час її функціонування до українських фінансів, дав підстави дослідникам констатувати генетичний зв'язок між актом її заснування та фінансовою реформою, що проводилася в цей час у Росії²⁴.

Цікаво, що фінансову діяльність в Україні Малоросійська колегія була змушена розпочати з того, що не вдалося зробити царським резидентам у попередні часи, - з'ясувати фінансову систему гетьманату. В фондах сенатського архіву в Москві зберігається цікаве документальне джерело - "Веденіє, почему прежнему гетману изменнику бывало с Украйны годовой дачи". Матеріал, на жаль, не датований і не містить відомостей щодо його автора. Однак, враховуючи розміщення документа серед інших офіційних паперів, його стиль, припускаємо, що він належав перу царського резидента при гетьмані Скоропадському - Ф. Протасьєву. Як видно з його тексту, автор зібрав лише загальні відомості про фінансовий лад гетьманату, які мав намір надалі уточнити: "... и впредь уведоמוся подлинно обо всем... пространство буду доносить..."²⁵.

Тому в указі Малоросійської колегії, надісланому 4 серпня 1722 р. до Генеральної військової канцелярії, містилася вимога повідомити, "которое число с малороссиян у год собирается денежной казны, також хлеба и протчего, и с чего они збираются, и кому также. И з нынешнего 1722 году доходов тех коликое число было в зборе, и с тех зборных денег и хлеба какие дачи в расходе, и за-расходом в остатку, и ныне на лицо тех доходов у доимку, расписав всякого звания порознь"²⁶. Указ зобов'язував генеральну старшину подавати до Малоросійської колегії відомості "без умедления, а конечно сего августа 10"²⁷.

Однак фінансова діяльність колегії вже на стадії

виявлення засад формування прибутків Військового скарбу викликала протидію опозиційно настроєної старшини. Відомість Генеральної канцелярії "О прежних сборах", заслухана на засіданні Малоросійської колегії 11 серпня²⁸, містила лише загальну інформацію і не могла бути основним документом для організації фінансової служби російської установи²⁹. Незважаючи на наступні неодноразові запити колегії з цього приводу, Полуботок не поспішав з підготовкою детальних відомостей, які дали б змогу російській структурі зосередити управління фінансами у своїх руках.

Грунтуючись на свідченнях старожилів, наказний гетьман був переконаний, що за гетьманства Богдана Хмельницького та в наступні часи кошти з України не надходили до царської скарбниці і не контролювалися російською адміністрацією. Так, козак Лисянської сотні Стародубського полку Іван Бризкало, "... близько ста років од роження свого маючи..., под совестію християнскою сказав..., как гетман Богдан Хмелницкой поддался з Украйной всероссийскому монарху, и тогда... жадных податей не з ратушей украинских, ни з млинов, ни з горілчаних казанов, ни з пасек, ни з індукти в казну государа не давали..."³⁰. За традицією Полуботок вважав залучення українських податків до царської скарбниці в даний час протиправним актом, на що й вказував президенту Вельямінову³¹.

Крім того, генеральна старшина не мала тієї інформації, про яку йшлося у колезькому запиті. На вимогу Генеральної канцелярії з полків фінансові звіти або не надходили, або містили надто загальні відомості³².

Втративши надію одержати необхідні для організації фінансової служби відомості від генеральної старшини, бригадир Вельямінов з кінця серпня 1722 р. почав діяти самостійно. Спочатку він наказав генеральній старшині "шафаров (збирачів грошових податків. - Авт.) прислати в оную коллегию без замедления, понеже у оных... надлежит взят обстоятельную ведомость помянутых зборов..."³³. Згодом в українські полки було направлено

офіцерів Глухівського гарнізону, які, крім виконання інших завдань, повинні були "... осведомитися подлинно, какие тех полков бывают зборы"³⁴.

До Малоросійської колегії відомості про характер оподаткування в Україні почали надходити з кінця серпня - початку вересня 1722 р. Спочатку надсилали відповідну інформацію дозорці гетьманських маєтків, індуктари, трохи згодом стали одержувати повідомлення з полків³⁵.

Узагальнивши інформацію українських урядовців і російських офіцерів, Вельямінов підготував "Веденіє денежным і хлебным сборам, о которых объявляют сборщики по поданным своим ведомостям, с какова званія прежде сего збиралось"³⁶. Бригадир поширив деякі локальні податки на територію всієї Лівобережної України. 19 жовтня він надіслав до Сенату зазначений документ, порушуючи клопотання про "... утвердительное положение некоторым сборам"³⁷.

Ініціатива президента Малоросійської колегії повністю відповідала курсові уряду Петра I у фінансовій справі. Так, Петро I особисто наказав усім фінансовим органам імперії "... каждые зборы осматривать и осведетельствовать, где мочно прибыль учинить..."³⁸. Аналогічне розпорядження, як зазначалося вище, було надіслано за наказом імператора і бригадиру Вельямінову³⁹. Виконуючи вказівку монарха, Малоросійська колегія вже на першому етапі реформи досягла значних успіхів у цій царині, кардинально змінивши принцип оподаткування українського населення. Так, у вересні 1722 р., тобто ще до апробації своєї ініціативи в Сенаті, бригадир Вельямінов віддав наказ збирати з населення не лише ті податки, які раніше надходили до Військового скарбу і гетьмана, але й "на полковников, на сотников, атаманов, войтов и всякого чина"⁴⁰. Причому ініціатива цього радикального нововведення належала саме президенту колегії. Сенатська інструкція від 27 липня 1722 р. зобов'язувала його приймати до колегії у період міжгетьманства, крім податків, які

збиралися до Військового скарбу, і ті, які раніше "гетману на булаву и на кухню и протчие ему, которые прихаживали по гетманству, збирають..."⁴¹.

Крім того, у зазначений час бригадир наказав збирати податки "со всех безобходно, не выключая никого"⁴², тобто ліквідував податковий імунітет старшини та "заслужоного товариства". Ця ініціатива президента також повністю відповідала принциповим засадам фінансової політики уряду Петра I, котрий, проповідуючи теорію "державного блага", неодноразово підкреслював, що зростання державних прибутків повинно відбуватися "без тягости народа"⁴³. А в регламенті Камерколегії він вказував, що обтяжливість податкового тягара викликана не стільки їх розмірами, скільки неправильним розподілом, при якому необхідно слідкувати, "чтобы между великими и нижними, убогими и богатыми по препорции надлежащие равенство в осмотрении имеют..."⁴⁴.

Незважаючи на опір старшини, Малоросійській колегії протягом 1722-1727 рр. вдалося залучити матеріальні ресурси останньої до імператорської казни. Це дало змогу збільшити прибуткову частину українського бюджету на 8 814 руб., що становило 21% від загальної кількості коштів, які додатково надійшли в казну Малоросійської колегії за новими статтями оподаткування (підрахунки за 1724 р.)⁴⁵. Ще більш вагомими є показники натуральних зборів. Так, лише збіжжя було зібрано з даної категорії платників податків 10 024 четвр., що становило 60% нових надходжень⁴⁶. (Табл. № 5).

У ході реформи було ліквідовано податкові привілеї духовних землевласників, що збільшило прибутки імператорської казни ще на 4 865 руб. грішми та 4 352 четвр. натурою⁴⁷. Крім того, деякі податки, що раніше збиралися на користь ратуш, відтепер також надходили до Малоросійської колегії. Зокрема, у 1724 р. до колегії надійшло 11 четвр. ратушного хліба⁴⁸.

Ліквідувавши податковий імунітет російських влас-

ТАБЛИЦЯ № 5

Кількість податків, зібраних Малоросійською колегією зі старшини та знатного військового товариства (1724 р.)*

Категорія платників	Кількість грошових податків (в руб.)	Кількість натуральних податків (збіжжя) (в четвр.)
Гетьманша А. Скоропадська	591,31	1 002
Генеральна старшина	264,08	421
Полкова старшина	2 238,76	1 105
Бунчукове товариство	3 319,33	4 356
Сотенна і городова старшина	174,27	1 200
Значкове товариство	2 226,26	1 942
Всього	8 814,01	10 026

* Складено за Сб. РИО. - Т. 63. - С. 486-508.

ників в Україні, Малоросійська колегія додатково отримала податків на 1 592 руб. До особливої категорії податкових коштів у справозданнях колегії виділено кошти та збіжжя, що надходили з українських маєтків О. Меншикова. Загальна їх сума в 1724 р. становила 2 345 руб., за десять місяців 1725 р. - 928 руб., за три місяці 1726 р. - 253 руб.⁴⁹.

Загалом заходи російської адміністрації в Гетьманщині, спрямовані на ліквідацію податкових привілеїв, дали змогу збільшити кількість зібраних податків на 18 801 руб. грішми та близько 17 тис. четвр. натурою.*

Поряд з ліквідацією податкових привілеїв Малоросійська колегія приділяла велику увагу проблеми вишукування нових статей оподаткування та розширення дії існуючих локальних зборів. Так, із серпня 1722 р. Вельямінов наполягав на поширенні на територію всієї Гетьманщини медової та тютюнової десятини, які до цього часу мали локальний характер. Зокрема, медова десятина, за твердженням сучасників, була запроваджена "... прошлыми двома роками на дом покойного гетмана..." і збиралася лише в Переяславському полку та Глухівській, Крелевецькій і Воронезькій сотнях Ніжинського полку⁵⁰. За іншими джерелами її збирали "...чи в самом городе Переяславлі чи в слободці Чеховці и дворці тамошнім..."⁵¹. М. Слабченко стверджував, що медова десятина збиралась, крім Переяславського, ще й в Гадяцькому полку⁵². Локальний характер мала і тютюнова десятина, яка збиралася в Гадяцькому і Ніжинському полках, "где тютюн родиться..., от самих посполитых людей..."⁵³.

* Наведені підрахунки переконливо спростовують твердження В.А. Дядиченка стосовно того, що в Україні, незважаючи на розпорядження царської адміністрації 1710-1720 рр. про те, щоб стягувати збори і накладати повинності "не обходя никого", старшинські маєтки продовжували в цей час зберігати податковий імунітет (Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... - С. 51).

Під тиском Вельямінова генеральна старшина, "...хочай й не хотіли...", погодилася "...іж бы так з казаков, як и з мужиков пчельная и тютюнная взималися десятина"⁵⁴. Це нововведення до системи оподаткування Гетьманщини збільшило прибутки казни Малоросійської колегії ще на 18 013 руб.⁵⁵

Вишукуючи нові джерела прибутків, президент колегії наказав збирати "необходя никого" гетьманську показанщину в розмірі 1 руб. 20 коп. з кожного казана та по 25 коп. вінницького збору, тобто податків, які до цього часу збиралися лише з посольства. В результаті додатково збирали податків на 1 922 руб. зі старшини, 1 505 руб. - з монастирів і церков, 2 387 руб. - з рядових козаків і 176 руб. - з російських власників⁵⁶. Крім того, новий порядок оподаткування дозволив додатково стягувати з посполитих 734 руб. гетьманської показанщини на рік⁵⁷. Загалом прибуток казни за даними статтями оподаткування зріс більш як у два рази.

Найбільший прибуток з усіх нововведених Малоросійською колегією зборів приносив покуховний збір, дію якого російська установа розширила й на ті товари, з яких раніше збиралося менш продуктивне скатне. Завдяки цьому розміри покуховного збору зросли на 30% і становили 13 788 руб. Найбільшу кількість покуховного збору по категоріях платників стягували з посполитих - понад 5 564 руб., зі старшини - 3 512 руб., з рядових козаків - 2 018 руб.⁵⁸

Крім названих нових статей оподаткування, які справили значний вплив на загальну суму зібраних податків, Малоросійська колегія ввела ряд інших, менш суттєвих зборів, які, однак, також посилювали податковий тягар. Найбільші прибутки приносили такі: "за продажну рибу", який збирався лише з посольства (152 руб. на рік); і з вишинкованого "волоського" вина (з посольства - 52 руб., закордонних купців - 43 руб.)⁵⁹.

Таким чином, діяльність колегії в справі вишукування нових статей прибутку збільшила кількість податків на 43 320 руб. і довела їх загальну суму до 114 495 руб. на

рік (дані за 1724 р.).

Слід зазначити, що діяльність Малоросійської колегії в царині вишукування нових джерел наповнення казни не припинялася. Так, 27 травня 1726 р. Верховна таємна рада обговорювала чергові пропозиції з цього приводу, підготовлені президентом Вельяміновим. Останній, зокрема, пропонував з прибутків, які надходили з мостів і перевозів, "торгових бань", рудень, гут, рибних ловлів тощо на користь їх власників, збирати четверту частину до колезької казни. Крім того, зважаючи на те, що в Україні міщани мають "излишнюю свободу", порівняно з посполитими і козаками, бригадир пропонував "...имать с мещан усмотря по промыслам годовой оклад"⁶⁰. Тут же містилася пропозиція зібрати з українського населення "... по осми копеек или три алтына з двора..." на побудову в Глухові приміщення під Малоросійську колегію та її контори, "... погреб каменный да и членом и служителям построить же дома..."⁶¹. А також пропонувалося за російським зразком запровадити в Гетьманщині "гербовий збір"⁶².

Кардинальних змін у ході реформи зазнав принцип використання фінансових ресурсів України. У середині XVII ст. кошти Військового скарбу витрачалися переважно на утримання війська та організацію дипломатичної служби⁶³. З часом необхідність витрат на утримання послів відпала, і головними витратними статтями стали військові потреби (в тому числі утримання найманого війська) та плата урядовцям. У ході реформи одночасно із зміною суб'єкта фінансової політики в Україні відбулися принципові зміни у витратній частині бюджету Гетьманщини. Поряд з видатками на утримання українського найманого війська, спорудження культових споруд переважна більшість фінансових ресурсів України стала витрачатися на обслуговування потреб імперської казни. Наприклад, лише в 1725 р. Малоросійська колегія відправила 107 521 руб. до Військової колегії, понад 86 734 руб. - у Московську рентерею, 50 тис. руб. - кабінет імператорської величю-

ТАБЛИЦЯ №6

Кількість коштів, зібраних Малоросійською колегією за податними статтями, запровадженими у 1722-1724 рр. (в крб.)*

Категорії платників Статті оподаткування	Рядові козаки	Посполиті	Старшина та знатні військові особи	Духовні власники	Російські власники	Всього
Покуховне і скатне	2018,52	5564,62	3512,24	1309,48	1123,71 259,90**	13788,47
Медова десятина	8622,97	3161,25	1228,93	1183,77	112,86	14309,78
Показанщина	2387,10	733,75	1921,50	1505,47	176,60	6724,42
Тютюнова десятина	3607,90	680,20	358,99	50,61	12,75	4710,45
Збір з млинарства	359,59	317,52	1730,50	717,13	147,90	3272,64
Збір з мостів і перевозів, з броварів, помірне від вина та меду, скатне з дьогтю, за продажну рибу і т.д.	33,00	273,49	54,91	89,93	44,76*** 18,80	514,89
Всього	17029,08	10730,83	8807,07	4856,39	1592,63	43320,66

* Складено за Сб.РІО. - Т. 63.- С. 486-508.

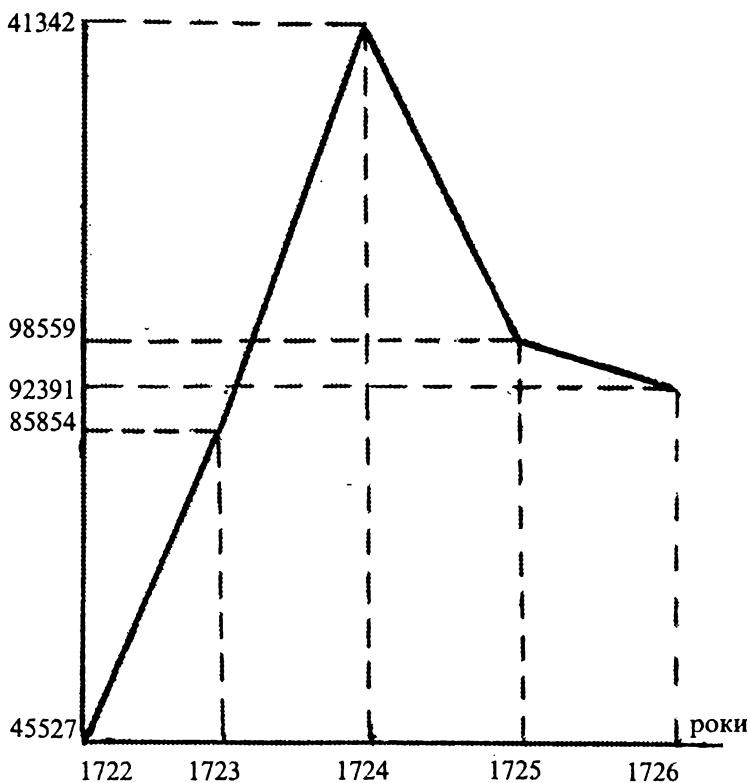
** Кошти, зібрані із закордонних власників.

*** Кошти, зібрані із закордонних власників.

ТАБЛИЦЯ № 7

Діаграма зростання прибуткової частини бюджету
Малоросійської колегії*

Сума в руб.

* Підраховано за: Сб. РИО. - Т.63. - С. 486-508.

сті, близько 6 тис. руб. - київському генерал-губернаторові. Крім того, 483 руб. було видано на утримання президента Вельямінова, 467 руб. - членів колегії, 656 руб. - чугуєвських калмиків, близько 180 руб. - на організацію діяльності Малоросійської колегії. Із загальної суми річних витрат - 260 362 руб. - лише 254 руб. пішло на утримання найманого козацького війська та 718 руб. - на забезпечення життєдіяльності гетьманських рангових господарств⁶⁴, що становило близько 0,6% від неї!

Зазначимо, що витратна частина бюджету Малоросійської колегії рік-у-рік зростала. Так, якщо в 1723 р. було використано лише 6 420 руб., то в наступному - 9 856 руб., а в 1725 р. сума витрат сягнула позначки 260 362 руб.! Динаміка збільшення витратної частини бюджету колегії зберігалася і в 1726 р. Так, лише за "січневу" (першу) третину року з України було відправлено у Військову колегію 38 394 руб., 3 тис. руб. - київському генерал-губернатору, 1 600 руб. - у Московську рентерею, 3 тис. - на суднобудівні заводи Росії, 2 тис. руб. - утримання калмиків, 48 тис. руб. - на потреби царського двору в Петербурзі, 202 руб. - забезпечення життєдіяльності Малоросійської колегії⁶⁵. В колезькій казні у цей час залишалось лише 42 159 руб.

При збереженні такої динаміки зростання витратної частини бюджету й надалі видатки колегії за 1726 р. становили б рекордну суму - близько 300 тис. руб.! Щоправда, фінансові можливості України при існуючій системі оподаткування були невзможі забезпечити такі видатки. До того ж, у другій третині року, зважаючи на перегляд Петербургом політичного курсу щодо українських справ, витрати Малоросійської колегії на обслуговування потреб імперії істотно зменшились, а саме: 35 тис. руб. було відправлено в Кабінет імператорської величності, 1 тис. руб. - на будівництво галер, 413 руб. витрачено на канцелярські потреби⁶⁶.

Доля коштів, які надходили в 20-ті роки з України, у загальноімперській казні становила понад 1,6%⁶⁷.

ТАБЛИЦЯ № 8

Фінансові витрати Малоросійської колегії за 1724 р.*

Кому видано	Сума (в руб.)
київському генерал-губернаторові	4 000
грошове утримання охотним військам	2 042,41
грошове утримання членів і канцеляристів Малоросійської колегії	1 227,30
для переплавки золотих монет у Сенат	467,93
на придбання паперу для відправки в Сенат	330,00
на потреби караульної служби в Глухівський гарнізон	329,08
на канцелярські потреби Малоросійської колегії	271,90
на друкування оголошень і регламентів російським чиновникам на	270,10
подорожні витрати	252,62
служителям Малоросійської колегії на подорожні витрати	121,43
грошове утримання закордонним вівчарам російським комендантам на	68,00
канцелярські потреби	16,00
на утримання колодників	13,68
на ремонт приміщення Малоросійської колегії	12,71
всього	9 423,16**

* Складено за даними ЦДІАУК Ф. 53, оп. 2, спр. 951, арк. 15-41 зв.

** За відомостями, надісланими у 1725 р. Малоросійською колегією до Сенату, загальна сума витрат за 1724 р. становила 9 855 руб. 98 коп. (РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 649-

ТАБЛИЦЯ № 9

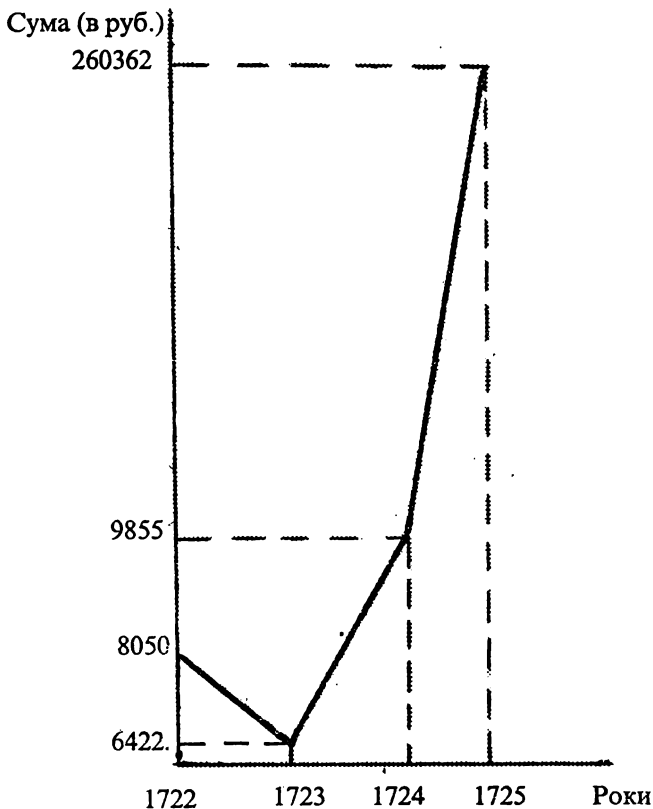
**Найбільш вагомі витрати і статті Малоросійської
колегії в 1722 - 1725 рр.***

Назва статті	Кількість виділених коштів по рокам (в руб.)				
	1722 р.	1723 р.	1724 р.	1725 р.	загалом
київському генерал-губернаторові		1000	2000	6000	9000
на утримання Низового корпусу; у Військову колегію				107521	107521
в Московську рентерею				86734	86734
на утримання Кабінету й.і.в.				50000	50000
на утримання охотних військ	1285	2496	2042	254	6077
на заготівлю лісу для галер			2000		2000
на утримання військ, що перебува- ють у фортеці св.Христа				753	753
на грошове утримання президен- тові Малоросійської колегії		175	582	482	1239
на грошове утримання членів Малоросійської колегії	209	785	72	468	1534
на утримання чугуєв. калмикам				657	657
на дрібні витрати членів Малорос- ійської колегії та збирачів податків	105	246	949	68	1368
на утримання гетьманських дворів	392	856	1081	718	3047
“прогонні гроші” до Москви та Петербурга	6	318	176	107	607
повернуто в Генеральну канцеля- рію залишкових “покуховних” грошей	5358				5358

* Складено за даними: РДАДА.-Ф.248, оп.29, спр.1761, арк.649-650; ЦДІАУ- Ф.53, оп.2, спр.951, арк.15-41 зв.

ТАБЛИЦЯ № 10

Діаграма зростання витратної частини бюджету
Малоросійської колегії за 1722 - 1725 рр.*

* Підраховано за даними: РДАДА, ф.248, оп. 29, спр. 1761, арк.649-650 зв.

Однак цього було достатньо, щоб майже повністю забезпечити видатки Кабінету імператорської величності (так, за підрахунками П. Мілюкова, у 1724 р. було виділено з бюджету 12 тис. руб. на потреби власне Кабінету, 47 922 руб. - на організацію дворцевої служби та 3 464 руб. - на "садові роботи"⁶⁸) та певною мірою (майже 9%) - на військові витрати імперії. Зокрема, утримання Низового корпусу російської армії, що вела в цей час бойові дії на Кавказі, було повністю покладено на українських платників податків⁶⁹.

5.2. Фінансова система колегії

Обґрунтовуючи доцільність запровадження Малоросійської колегії, уряд Петра I серед інших факторів посилався на недоліки, що мали місце при організації фінансової служби гетьманату. Зокрема, увага акцентувалася на зловживаннях козацької старшини при обкладенні податками та використанні коштів. І, якщо посилення авторів маніфесту на договірні статті гетьмана Б. Хмельницького були вельми сумнівні, то зауваження щодо фінансових негараздів гетьманату мали реальні підстави. Адже українські фінанси, принципові засади яких сформувалися під час Національної революції середини XVII ст., дуже повільно еволюціонували і на початку 20-х років XVII ст. мали дещо патріархальний вигляд. Патріархальність виявлялася насамперед у тому, що не було розділено кошти Військового скарбу та приватного господарства гетьмана; не існувало дійової системи державного контролю за збиранням і використанням коштів ("збор тот бывал под ведніем гетманского дому людей; какогo порядка ни в котором государстве нет, что с народа государственные доходы собирать и оним партикулярным персонам користуватися...")⁷⁰.

Крім того, податкова система була громіздкою. Існувало чимало непрямих податків, багато з яких мали локальний, тимчасовий або навіть "добровільний"

характер (наприклад, "ралець"), Податки збиралися окремо на гетьмана, на генеральну старшину, до Військового скарбу, на полковників, полкову, сотенну та городову старшину, монастирі, церкви, ратуші та ін.⁷¹. Податки в Гетьманщині мали "неокладной" характер, тобто не існувало заздалегідь визначеного бюджетного прибутку⁷².

Необхідність реформування фінансової системи Гетьманщини давно назріла, що добре усвідомлювала провідна верства українського суспільства. Переконливим свідченням цього служать відповідні статті "Конституції 1710 р." У фінансовій сфері її творці конституювали відновлення інституції генеральних підскарбіїв, "которые скарбом войсковым, млынами и всякими до скарбу войскового належащими, приходами и повинностями заведовали и оным за відомом гетманским шафовали"⁷³. У полках, за "Конституцією", запроваджувалися полкові підскарбії. Крім того, законодавчо закріплювалися статті оподаткування, правила надання оренд, порядок їх збору та використання⁷⁴.

Разом з тим, подібна патріархальність українських фінансів не була унікальним явищем для тогочасної Європи. Адже в Росії до кінця XVII ст. фінансові функції були притаманні всім приказам, яких налічувалось більше як 40⁷⁵. Це ж саме можна сказати про податкове розмаїття - навіть після проведення фінансової реформи в Російській імперії залишалося понад 40 статей оподаткування⁷⁶.

Прагнучи якнайшвидше залучити українські фінанси до загальноімперської казни, Малоросійська колегія з перших днів свого перебування в Глухові розпочала активну діяльність, спрямовану на організацію власної фінансової служби. Вже 11 серпня бригадир Вельямінов надіслав до Генеральної військової канцелярії наказ такого змісту: "В малороссийские города, и к зборам прислать в оную коллегияю... с каждого полку по знатной персоне по одному, а тех полков и з городов и з протчих местечек по два человека или сколько надлежит..."⁷⁷.

Згодом до канцелярії надійшло розпорядження про вибори у полках кандидатур на посади фінансових агентів колегії - обліковців грошового скарбу Малоросійської колегії ("щотчиков")⁷⁸.

Виконуючи наказ колегії, військова канцелярія 12 серпня надіслала президенту Вельямінову відповідь, "что неоткладно во все полки о присылце таковых людей посланы будут указы"⁷⁹. Одночасно генеральна старшина направила в полки розпорядження "... в самом городе полковом двух особ войскового звания та мещанского також де и в сотенных містечках по два человека - одного з товариства, а другого - з посполитих добросовестных и маетных людей с общаго согласия старшины выбравши, присилат оных в Глухов немедленно"⁸⁰.

Пізніше, у 1725 р., Малоросійська колегія зробила уточнення щодо кандидатур на цю посаду, акцентувавши увагу на належності претендентів до українських місцевих урядовців - "... выбрат в зборщики урядников, войтов, бурмистров, райцов, лавников, людей добрых и порядочных и писать умеющих"⁸¹. Незважаючи на вимоги колегії, у фінансових звітах дуже рідко є згадки про належність збирачів до української адміністрації. Водночас мають місце факти нележності їх до привілейованої верстви козацтва - бунчукових і значкових товаришів⁸². В останні роки функціонування в Україні Малоросійської колегії набрало чинності розпорядження її президента про вибори в збирачі лише представників міщанства і посполства⁸³.

Щодо кількості збирачів в історичній літературі побутувала думка, що їх було по два чоловіки в кожній сотні⁸⁴. Проте аналіз джерел переконливо спростовує це твердження. У деяких сотнях збирачів дійсно було два чоловіки, в інших - один, а в окремих - три і навіть чотири⁸⁵. Інколи в середині року Малоросійська колегія віддавала наказ "для лутчего усмотрения" призначити додаткових збирачів у ті чи інші сотні. Так, у травні 1724 р. було призначено в Менську сотню

Чернігівського полку додатково аж трьох збирачів⁸⁶.

Крім сотенних збирачів податків, продовжував існувати в роки правління Малоросійської колегії й інститут так званих "індуктарів" або індуктових збирачів, які збирали зовнішнє мито - індукту⁸⁷.

Враховуючи специфіку збирання грошових і натуральних податків, серед збирачів існував поділ на "завідовців", які спеціалізувалися на збиранні натуральних податків, і "шафаров", які збирали грошові. Причому за традицією обов'язки старших виконували переважно "завідовці"⁸⁸.

Термін повноважень збирачів Малоросійської колегії обмежувався одним роком. Проте не завжди цього правила неухильно дотримувалися. Так, призначені восени 1722 р. терміном до кінця поточного року збирачі виконували свої обов'язки аж до початку 1724 р.⁸⁹ Наказ про перевибори видавався Малоросійською колегією і виконувався Генеральною канцелярією⁹⁰. Затвердження та приведення до присяги новопризначених збирачів (як й інших фінансових агентів) відбувалося в Малоросійській колегії⁹¹.

Під час приведення до присяги збирачам видавалася спеціальна інструкція, яка регламентувала їх діяльність на цій посаді. Документ, зокрема, зобов'язував збирачів "...во всех малороссийских городех и в местечках и иных в присутствующих селах и деревнях что збирывалось... збирать..., и з оных зборов никакие расходы собою без указа из коллегии не держать..., взяток никаких не имать..., также и обывателям обид и налогов излишнею тягостей не накладывать под опасением лишения их маетностей"⁹². Збирачі були зобов'язані також шукати нові статті оподаткування. Збирачів, які відзначилися в цій справі, нагороджували грошовими подарунками. Зокрема, у 1722 р. з Генеральної канцелярії надійшов наказ київському полковнику, "... дабы он велел за службу шафарскую и за прибыльные 28 руб. пристойное учинить награждение"⁹³.

Щомісяця, поквартально і наприкінці року збирачі

звітували перед колегією про свою фінансову діяльність. Наприкінці січня 1723 р. з колегії було надіслано збирачам зразкові формуляри фінансового звіту, в яких рекомендувалося прибуток "росписать порознь каждого звания"⁹⁴. Але бюрократична система звітності не була характерною для гетьманату. Тому, наприклад, 20 березня збирачі із Стародубського полку інформували Малоросійську колегію, що не можуть швидко пристосуватися до її нових вимог. Водночас вони обіцяли надіслати рапорт, складений за рекомендованою колегією формою, як тільки матимуть необхідні для цього дані⁹⁵. Однак і через місяць стародубські збирачі писали в Глухів: "против такого образца не можем репортовать"⁹⁶.

Проте наполегливість бригадира Вельямінова, поєднана з великою вимогливістю, дала змогу вже з 1724 р. організувати належним чином фінансову звітність збирачів податків. За запізнення з подачею звітів або неточності при їх виготовленні колегія накладала на винних штрафи. Лише протягом першої третини 1726 р. до казни Малоросійської колегії надійшло 16 руб. "штрафных, доправленых на зборщиках за небытье их Малороссийской коллегии с ведомостями денежной казны в указанных числах"⁹⁷.

Грошові збори доставлялися в Глухів одним із збирачів за кожну третину року, а натуральні залишалися в полках у спеціальних магазинах, де їх використовували для видачі провіанту і фуражу російським військам.

Інструкція збирачам окремо наголошувала на неприпустимості "...доимок, которых и быть не надлежит, понеже оной сбор может следовать с наличного"⁹⁸. Якщо ж збирачі "... где сполна не збирут и допустят что в доимку или из зборных денег, что явитца в утайке и в том будут обличены, то те доимочные и похищенные деньги доправлят на них, зборщиков, а за неисполнение будут наказаны"⁹⁹.

Реалізація на практиці колезької інструкції, як

зазначалося вище, нашттовхнулася на значні труднощі. Крім того, що запропонована система звітності та обліку коштів не була характерною для державної традиції гетьманату, опір діяльності збирачів чинила старшина і державці на місцях. Проте утвердження Малоросійської колегії при владі в Україні та запровадження нею системи штрафів сприяли усуненню багатьох недоліків у фінансовій сфері. Симптоматичними є дії миргородського полковника Д.Апостола, який наприкінці 1723 р. був змушений повернути до колезької казни відібрані за його наказом у збирачів податки на суму 597 руб.¹⁰⁰. Лише за "вересневу" третю) третину 1725 р. колегією було "... доправлено на зборщиках и на мещане разных зборов..." на суму понад 250 руб.¹⁰¹.

Іншою структурною одиницею фінансової системи Малоросійської колегії були наглядачі ("надзиратели"). Інститут наглядачів був запроваджений за ініціативою Вельямінова в середині 1723 р. "... для усмотрения над теми зборщиками, чтоб в том зборе делали правду"¹⁰². Призначалися наглядачі "из ундер афицеров добрых и из отставных"¹⁰³.

Інструкція наглядачам, надана Малоросійською колегією, зобов'язувала в полках над збирачами "... осмотрение иметь, дабы они всякие зборы в казну... збирали от вышних до ныжних и проезжих чинов равно не выключая никого"¹⁰⁴. При цьому колегія наказувала наглядачам "... мимо зборщиков взяты у обывателей ведомости..., какое число... зборов зборщиком сплатили и квитанции от тех зборщиков получили"¹⁰⁵. Пізніше Малоросійська колегія неодноразово практикувала подібні ревізії, зобов'язуючи наглядачів з'ясовувати на місцях, скільки обивателі сплатили збирачам грошей і натуральних дач, за якими статтями і на яку суму отримали від них квитанції, звіряючи отримані результати зі звітами збирачів, поданими до Глухова¹⁰⁶.

Збирачам податків рекомендувалося "быть послушными" наглядачам і а разі виникнення при стягуванні

податків будь-яких непорозумінь чи ускладнень "давать известие оному унтер афицеру..."¹⁰⁷.

Грошові податки, зібрані в сотнях, по третинах року разом зі супровідними фінансовими звітами доставляли до Глухова. Після перевірки фінансової документації канцеляристами, а потім прокурором Малоросійської колегії віддавався наказ комісару грошової казни про прийом коштів на зберігання. До штату колезької казни, крім комісара, входили спеціальні обліковці ("щотчики"). Указ Малоросійської колегії про вибори "... для приему зборов... из малороссийского народа щетчиков шти человек знатных и зажиточных людей за выбором тамошней старшины..." надійшов до Генеральної канцелярії у першій половині вересня 1722 р.¹⁰⁸.

27 вересня генеральна старшина доповіла президенту Вельямінову, що "для приему и отдачи в оной коллегии собранной казны определены на четверть года, до января, по избранию глуховских мещан щетчиками четырех человек, а именно: Степана Котляра, Василия Яковенка, Романа Яненка, Ивана Пуховича"¹⁰⁹. Разом з тим, враховуючи, що інститут обліковців не був характерним для державної практики гетьманату, наказний гетьман використав у своєму донесенні в Сенат наявний прецедент для ілюстрації зловживань бригадира¹¹⁰.

Сенатський указ від 10 листопада 1722 р. зобов'язував президента Вельямінова "у генеральной старшины щетчиков не требовать, а выбрать для щету тех денег гварнизонных солдат"¹¹¹. Проте дане розпорядження не набуло чинності. Зважаючи на те, що в Глухівському гарнізоні "... салдаты держутца бедные и к тому делу неизобычанные...", бригадиру вдалося переконати сенаторів скасувати своє попереднє рішення¹¹². Більше того, в наступному році кількість обліковців з ініціативи Вельямінова була збільшена до десяти¹¹³.

Для приведення документації комісара грошової казни Малоросійської колегії у відповідність з вимогами російського діловодства ("для исправления книг") президент відрядив у підпорядкування останнього

одного з колезьких підканцеляристів¹¹⁴.

Облік коштів, що надходили до колегії з полків, та контроль за фінансовою діяльністю комісара грошової казни здійснювали канцелярист колегії - регістратор, член присутності (котрий відповідав за фінансову сферу державного життя Гетьманщини) та прокурор Малоросійської колегії¹¹⁵.

Малоросійська колегія у сфері фінансової діяльності була підзвітна Ревізіон-конторі. Причому спочатку колегія надсилала до Москви фінансові звіти по третинах року, а з кінця 1726 р. у відповідності з сенатським указом від 22 жовтня 1726 р. - щомісяця¹¹⁶. У звіті колегія зазначала "... сколько тех доходов, в котором месяце в приходе и на какие дачи в расходе и что от месяца в другой месяц в остаче на лицо будет..."¹¹⁷.

Натуральні податки, зібрані "завідовцями", залишались у полках і зосереджувались у спеціальних магазинах, звідки продовольство та фураж надходили на утримання російських полків, розквартированих на території Лівобережної України. Такі магазини були в Чернігові, Кубнові, Везимієвці, Новгород-Сіверському та Кременчуку¹¹⁸. Прийомом на зберігання та видачею збіжжя з магазинів, як правило, займалися спеціально визначені урядовці з числа значкових товаришів¹¹⁹. Контроль за діяльністю магазинів Малоросійська колегія здійснювала через провіант-мейстера, на посаду якого Сенат призначив сенатського аудитора Полянського¹²⁰.

Таким чином, у ході проведення фінансової реформи в Україні російській адміністрації вдалося не лише залучити фінанси Гетьманщини до загальноімперської казни, але й здійснити важливі структурні зміни у цій важливій сфері державного життя. Фінансовій службі Малоросійської колегії, яка замінила фінансову вертикаль гетьманського правління, були притаманні елементи стрункості, чіткої субординації, жорсткої звітності та контролю, тобто явищ, характерних для бюрократичних установ петровського часу.

Незважаючи на систему фінансової звітності та контролю за діяльністю Малоросійської колегії з боку Ревізіон-контори та Сенату, фінансова практика російської установи в Гетьманщині не була позбавлена численних недоліків та службових зловживань. Таємний радник Ф.Наумов, який прибув восени 1727 р. у Глухів, звіривши прибутково-видатні книги Малоросійської колегії з фінансовими звітами Вельямінова, надісланими протягом 1722-1727 рр. до Сенату, був змушений накладти арешт на канцелярію колегії через великі фінансові зловживання. Виявилося, що у 1722 р. з виказаних Сенату 45 527 руб. прибутку до колезької казни надійшло лише 22 672 руб., у 1723 р. - відповідно, з 85 854 руб. не вистачало 39 119 руб., у 1724 р. - з 141 342 руб. забракло 33 288 руб.¹²¹.

З донесення Наумова від 2 листопада 1727 р. про фінансові злочини Малоросійської колегії стало відомо в Москві. Незабаром до Глухова надійшов указ про негайну відправку до Іноземної колегії "щетных списков бывшей Малороссийской коллегии для отсылки в ревизион коллегию"¹²². Перевірка фінансової документації Малоросійської колегії продовжувалась у Москві та Петербурзі протягом кількох років. Наслідком діяльності спеціальної комісії стали численні томи "Щетных выписок", які були передані Ф.Наумовим і А.Шаховським у Ревізіон-контору¹²³. Висновки останньої знайти не вдалося. Проте, очевидно, вина президента Вельямінова у фінансових зловживаннях колегії не була доведена, оскільки у 1728 р. його призначили московським губернатором, а в 1734 р. - президентом Комерц-колегії.

Таким чином, аналіз фінансової діяльності Малоросійської колегії чітко показує фіскальні мотиви в політиці російської адміністрації в Україні. Причому реформа 1722-1727 рр. переслідувала мету не лише залучити українські матеріальні ресурси на потреби імперії, але й шляхом реформування української системи оподаткування досягти максимальних прибутків.

Декларовані урядом Петра I соціальні мотиви використовувалися у суто пропагандистських цілях. Поряд з ліквідацією податкового імунітету козацької старшини та знатного військового товариства податковий гніт посилювався також для соціальних низів українського суспільства - посполства і рядового козацтва.

ПРИМІТКИ

¹ ВР РДБ. - Ф. 256, № 76, арк. 69.

² Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 408

³ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. - С. 251..

⁴ Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета // Науковий збірник за 1925 рік. (Зап. Українського наук. товариства. - Т. XX). - К., 1926. - С. 64 - 66; й о г о ж. Организация хозяйства...-Ч. 1.-Т. 4. - С. 106 - 107; Ш у г а е в с к и й И.В. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. - Чернигов, 1918; й о г о ж. Ще раз до питання про існування в Україні власної монети в XVII ст. //Науковий збірник за рік 1924 (Зап. Укр. наукового товариства. - Т. XIX). К., 1925. - С. 57 - 60.

⁵ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. - К., 1971. - С. 112.

⁶ Акты ЮЗР. - Т. 10. - С. 449.

⁷ Там само. - С. 479.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. - Т. 3, - С. 569. Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 192.

- 11 Див.: М и л ю к о в П. Указ. соч. - С. 665.
- 12 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 136 - 137;
- 13 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 230.
- 14 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 88 - 101 зв.
- 15 Б а р в и н с к и й В. Крестьяне Левобережной Украины... - С. 233; С л а б ч е н к о М.Е. Малорусский полк в административном отношении... - С. 193 - 194.
- 16 Д ж и д ж о р а І. Економічна політика російського правительства супроти України. - С. 2 - 3.
- 17 Э й н г о р н В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. - М., 1899. - С. 282 - 284; Г о р о б е ц ь В.М. Від союзу до інкорпорації... - С. 39 - 43.
- 18 М и л ю к о в П. Указ. соч. - С. 96.
- 19 Краткое описание Малороссии. - С. 302; Літопись или описание краткое знатнейших действий и случаев... - С. 51.
- 20 Т р о и ц к и й С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII в. - М., 1966. - С. 233.
- 21 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 321 - 325.
- 22 Т а м с а м о. - С. 324.
- 23 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 74 зв.
- 24 М и л ю к о в П. Указ. соч. - С. 455 - 456; Е ф и м е н к о А. Двенадцать пунктов Вельяминова. - С. 140 - 141.
- 25 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 189 - 190.
- 26 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 2.
- 27 Т а м с а м о. - Арк. 2 зв.

- 28 Там само. - Ф. 1, № 55585, арк. 6 - 7 зв.
- 29 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- 30 ВР РДБ. - Ф. 256, № 76, арк. 69, 171 зв.
- 31 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 55585, арк. 2.
- 32 Там само. - Ф. 8, № 234, арк. 42 - 42 зв; ЦДІАУ. - Ф. 223, оп. 1, спр. 312, арк. 1 - 8.
- 33 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- 34 Там само.
- 35 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 55586, арк. 8 - 9; там само. - Ф. 61, № 1575, арк. 1-12; там само, № 1576, арк. 1-5; там само, № 1577, арк. 1 - 17; ЦДІАУ. - Ф. 223, оп. 1, спр. 312, арк. 1 - 8; Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права... - С. 60 - 61, 72 - 75.
- 36 Екстракт... - С. 145 - 148.
- 37 Там само. - С. 145.
- 38 ЗА. - С. 126.
- 39 РДАДА. - Ф. 9, оп. 1, спр. 15, арк. 74 зв.
- 40 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 6.
- 41 Там само. - Арк. 7.
- 42 Там само. - Арк. 6.
- 43 Див.: ПСЗ. - Т. 3. - № 1595; - Т. 4. - № 2028; - Т. 5. - № 3080.
- 44 ПСЗ. - Т. 7. - № 4348.
- 45 Сб. РІО. - Т. 63. - С. 492 - 495.
- 46 Там само. - С. 486.

- 47 Там само.
- 48 Там само.
- 49 Там само. - С. 506.
- 50 ЦДАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
- 51 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 234, арк. 45.
- 52 Слабченко М.Е. Организация хозяйства... - Ч. 1.- Т. 4.
- С. 150.
- 53 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 229, арк. 103 зв.
- 54 Журнал... - С. 97.
- 55 Сб. РИО. - Т. 63. - С. 492 - 495.
- 56 Там само. - С. 492 - 493.
- 57 Там само.
- 58 Там само.
- 59 Там само.
- 60 Там само. - С. 508.
- 61 Там само.
- 62 Там само.
- 63 Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 569; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - С. 250.
- 64 Обрахунки здійснено на основі: РДАДА. - Ф. 248, оп. 29,
спр. 1761, арк. 649.- 650.
- 65 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 699.
- 66 Там само. - Арк. 705.

- 67 Обрахунки здійснено на основі: ЦДАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 951, арк. 15 - 41 зв.; М и л ю к о в П. Указ. соч. - С. 141 - 148.
- 68 М и л ю к о в П. Указ. соч. - С. 148 - 149.
- 69 Т а м с а м о. - С. 668.
- 70 Экстракт... - С. 132.
- 71 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 55585, арк. 6 -7 зв.; Сб. РІО. - Т. 63. - С. 486 - 506.
- 72 Сб. РІО. - Т. 63. - С. 507.
- 73 Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 250.
- 74 Т а м с а м о. - С. 250 - 251.
- 75 Т р о и ц к и й С.М. Указ. соч. - С. 17.
- 76 Т а м с а м о. - С. 192.
- 77 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 1, № 54482, арк. 4 зв. - 5.
- 78 ЦДАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 7.
- 79 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 8, № 234, арк. 15.
- 80 ЦДАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 301, арк. 18.
- 81 Т а м с а м о.
- 82 Т а м с а м о. - Оп. 1, спр. 23, арк. 1 - 8 зв.
- 83 Протокол отпускных писем. - С. 6.
- 84 Див.: С л а б ч е н к о. Организация хозяйства... - Ч. 1. - Т. 4. - С. 234.
- 85 ЦДАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 301, арк. 15 - 17.
- 86 Т а м с а м о. - Спр. 868, арк. 43.

- 87 Там само. - Спр. 111, арк. 2 - 4; Протокол отпускных писем. - С. 6.
- 88 Слабченко М.Е. Организация хозяйства... - Ч. 1. - Т. 4. - С. 234.
- 89 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 301, арк. 25.
- 90 Там само. - Ф. 51, оп. 3, спр. 20081, арк. 2 - 6.
- 91 Там само. - Ф. 53, оп. 2, спр. 301; арк. 18.
- 92 Там само. - Оп. 1, спр. 4, арк. 3.
- 93 Протокол отпускных писем. - С. 12.
- 93 Руднів В. Назв. праця. - С. 144.
- 95 Там само.
- 96 Там само.
- 97 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 719 зв.
- 98 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 5 зв. - 6 зв.
- 99 Там само. - Арк. 6 зв.
- 100 Там само. - Оп. 2, спр. 868, арк. 33.
- 101 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 687 зв.
- 102 Джиджора І. Реформи малоросійської колегії.; С. 106.
- 103 Там само. - С. 107.
- 104 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 23.
- 105 Там само.
- 106 Там само. - Спр. 119, арк. 1 - 11.

- 107 Там само. - Спр. 868, арк. 50 зв.
- 108 Там само. - Оп. 1, спр. 4, арк. 7 - 8.
- 109 Там само. - Арк. 8.
- 110 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 18. - С. 827.
- 111 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 66, арк. 3 зв.
- 112 Там само. - Арк. 7 зв.
- 113 Там само. - Арк. 4.
- 114 Там само. - Арк. 12 зв.
- 115 Там само. - Спр. 4, арк. 8.
- 116 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1761, арк. 718.
- 117 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 1076, арк. 21.
- 118 Там само. - Спр. 146, арк. 1 - 18.
- 119 Там само.
- 120 Там само. - Спр. 257, арк. 10 - 16 зв.
- 121 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 121 - 122; Д ж и д ж о р а І. Матеріали московського "Архива министерства юстиции" до истории гетьманщини. - С. 127.
- 122 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1784, арк. 1.
- 123 Див.: РДАДА: - Ф. 248, оп. 29, спр. 1783, арк. 1 - 505; спр. 1784, арк. 1 - 71.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ ЛІКВІДАЦІЯ КОЛЕЗЬКОЇ СИСТЕМИ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ГЕТЬМАНАТУ

6.1. Політика наступників Петра I щодо України

Курс на лібералізацію суспільно-політичних відносин у Російській імперії, що проводився після смерті Петра I (січень 1725 р.) мав важливі наслідки для України. Найближчі спадкоємці імператора на російському престолі - Катерина I та Петро II - під тиском як зовнішньо, так і внутрішньополітичних чинників були змушені відмовитися від навального наступу на українську автономію, який спостерігався в попередні роки.

Перша документальна згадка стосовно намірів російського уряду лібералізувати політичний курс корони в Україні з'явилася в контексті вирішення зовнішньополітичних проблем, що постали в середині 20-х років перед офіційним Петербургом. 8 лютого на засіданні вищої владної структури Російської імперії в постпетровський час - Верховної таємної ради, на якому обговорювалися питання, пов'язані із загрозою виникнення війни з Туреччиною, імператриця Катерина I віддала наказ "понеже по турецьким поступкам в Персії войны с ними миновать невозможно будет, того ради определенно между тем к той войне себя надлежащим образом предуготовить"¹.

У зв'язку з підготовкою до війни сановні кола Петербурга дедалі більше уваги приділяли українським справам, оскільки в майбутньому воєнному конфлікті Гетьманщині відводилася важлива стратегічна роль. Так, граф П.А.Толстой у поданій на ім'я Катерини I записці від 25 січня 1726 р. зазначав, що, незважаючи на нагальну потребу збільшити військову присутність Росії на перському театрі бойових дій, "... прибавлять туда

малороссиян..., мнється мне, что невозможно, понеже когда с турками война начнется; тогда малороссияне... потребны будут в оборону от крымских татар"². Дана теза Толстого знайшла відображення і в колективному "Мненні тайного совета членов", поданому імператриці 27 січня³.

Крім того, зарубіжні спостерігачі пояснювали посилений інтерес уряду до України й тією обставиною, що на її території розквартировувався так званий Український корпус під командою князя М.М.Голіцина. Останньому, згідно з конфіденційною інформацією, що надходила із сановних кіл Петербурга, відводилася провідна роль у здійсненні державного перевороту в імперії, який готували опоненти реформаторського курсу⁴.

За таких непевних умов цілком логічною, на нашу думку, стала поява на засіданні Верховної таємної ради 11 лютого 1726 р. проекту контрреформ у Гетьманщині, які повинні були, за розрахунками їх авторів, забезпечити спокій на території, що потрапила у центр міжнародної політики. На цьому засіданні члени Верховної таємної ради О. Меншиков, Г.Головкін, Д.Голіцин і А.Апраксін вирішили "... о Малой России Е.И.В. донести мнение их: 1) что пока еще с турки до разрыва не дойдет, до тех мест ради удовольствия и приласкания тамошнего народа выбрать персону годную и верную из них, малороссиян, в гетманы; 2) подати, ныне собираемые, все сложить и брать неотменно те, как собирались при гетмане на войско, и войско содержать по-прежнему, как было при гетманах и в пунктах о том изображено; 3) суды между народом малороссийским отправлять им самим, только апелляцияй, или перенос дела определить до коллегии малороссийской..."⁵.

Проект 11 лютого був своєрідним компромісом між російською та українською сторонами. Він передбачав відновлення гетьманської форми правління, ліквідацію найбільш радикальних нововведень у сфері фінансів і судочинства. Разом з тим, планувалося збереження Малоросійської колегії в Україні, щоправда, з істотним

обмеженням її прерогатив.

Проект декларував концепцію контрреформ державного устрою Гетьманщини в загальних рисах. Детальну розробку контрреформаційних заходів і план їх реалізації передбачалося здійснити після апробації проекту в імператриці - "и ежели на сие соизволение Е.И.В. будет, то уже тогда на все сие со всеми явственными обстоятельствами сочинить определение, как имеетца тамо в Малой России быть поступлено"⁶.

Однак на наступному засіданні Верховної таємної ради, на якому були присутні А.Апраксін, Г. Головкін і П.Толстой останній за відсутності свого опонента О.Меншикова рішуче виступив проти відновлення в Україні гетьманської форми правління та реанімації ліквідованих Петром I її автономних прав, "... понеже блаженные памяти Е.И.В. в том намерении гетмана в Украйне не учинил и у полковников и старшины власти убавил, дабы Малую Россию к рукам прибрать, и чрез тот способ полковники и старшины с подданными пришли уже в немалую ссору"⁷. Обґрунтовуючи свою думку стосовно небажаності відновлення гетьманства, Толстой, як і автори протилежного за змістом проекту, посилався на небезпеку війни з Туреччиною - "и ежели ныне тамо гетмана учинить и оному и старшинам власти по прежнему дозволить, то при настоящем состоянии дел между Россией и турками весьма небезопасно..."⁸.

Не досягнувши консенсусу при вирішенні української проблеми, члени Верховної таємної ради протягом березня-квітня 1726 р. обмежувалися напівзаходами стосовно України, які б влаштовували обидві партії "верховників". Зокрема їх інтереси були схожими щодо нарощування військового потенціалу в Україні. Втілюючи в життя це завдання, на засіданні 18 березня члени Верховної таємної ради висловилися за заміну українських формувань донськими козаками на перському театрі бойових дій. Трохи згодом, на засіданні 28 березня, "верховники" ухвалили зібрати з українців за

звільнення від участі в Низовому поході по 3 руб. з козака. Остаточне рішення з даного питання було ухвалено 1 квітня.

Прагнучи надати актові звільнення більшої політичної ваги, російське керівництво наказало президенту Малоросійської колегії не одразу оприлюднювати в Україні відповідну ухвалу Верховної таємної ради, а попередньо запропонувати самим козакам визначити суму грошової винагороди за неучасть у поході. "И когда они, как без сомнения чаемо, представят в дачю со всякого человека более 3-х руб., то им в то время объявить, что ея императорское величество, милосердую о них, повелела с них взять толко по 3 руб., дабы они те денги сим способом без озлобления или еще с охотою заплатили"⁹.

Розрахунки членів Верховної ради виявилися правильними. Козаки Ніжинського полку запропонували сплатити "відкупні гроші" в розмірі 8 руб. з козака, Полтавського - 10 руб., в інших полках також менше 3 руб. не пропонували¹⁰.

Іншим проявом курсу лібералізації української політики стало "приласкание" козацької старшини, заарештованої у другій половині 1723 - на початку 1724 р. в справі Полуботка. Указом від 8 лютого 1725 р. Катерина I звільнила старшину з-під арешту. Однак вона зобов'язала урядовців залишатись у Петербурзі, "чтоб народу малороссийскому впредь от них обид и разорений не было"¹¹. На засіданні 28 березня 1726 р. члени Верховної таємної ради "... рассуждение имели о малороссийской старшине, которые здесь живут, а особливо о полковнике миргородском Даниле Апостоленке, до которого в задержании здесь причины малой или и никакой не касаетца, и положили, чтоб его отсюды отпустить в Малую Россию по прежнему в Миргородский полк полковником..., а о протчих малороссийской старшине, которые здесь, что и о тех потребно определение учинить"¹².

На засіданні 1 квітня Верховна таємна рада

підтвердила своє попереднє рішення про дозвіл повернутися на батьківщину миргородському полковнику, а 5 квітня дала на це згоду й імператриця Катерина I, наказавши при цьому взяти з нього "... крепкую присягу быть верным, добрым и послушным рабом" російської монархії, її права, "узаконенные и впредь узаконяемые, предостерегать и оборонять"¹³.

Крім того, Апостолу було суворо заборонено підтримувати будь-які зносини "с турки, с крымцы, с поляки, с запорожцы и с другими некоторыми народами посторонними"¹⁴. Заручником миргородського полковника, за наказом імператриці, в столиці Російської імперії було залишено його сина¹⁵.

Іншим старшинам, звільненим з-під арешту, Верховна таємна рада на засіданні 21 жовтня 1726 р. також дозволила повернутися в Україну. Проте Катерина I висловила "... соизволение..., чтоб они по прежнему жили здесь, в Санкт-Петербурге"¹⁶.

Проект 11 лютого, як зазначалося вище, передбачав скасування статей оподаткування, запроваджених в Україні з ініціативи президента Вельямінова. Принагідно слід зазначити, що вирішенню фінансових проблем, які постали перед країною у цей час, уряд Катерини I приділяв значну увагу. Так, наприкінці 1725 р. генерал-прокурор Сенату П.Ягужинський подав на ім'я імператриці "Записку о состоянии России", в якій містилася різка критика фінансового курсу попередньої адміністрації. Зокрема, генерал-прокурор вказував, що переобтяжений податковий гніт у поєднанні з частими неурожаєми розорив селянство. Продовження жорсткої фіскальної політики, зазначалося в записці, таїть у собі "внутреннюю опасность"¹⁷.

Ознайомившись із запропонованим документом, Катерина I винесла на обговорення Верховної таємної ради ряд проектів, які мали на меті поліпшити становище податкоплатників завдяки зменшенню розміру подушного податку, зміни порядку організації податкової служби, скороченню штатів державних

установ і, відповідно, витрат на їх утримання. У контексті нової фінансової політики члени Верховної таємної ради на засіданні 27 травня 1726 р. не лише відхилили чергові пропозиції бригадира Вельямінова про запровадження в Україні нових статей оподаткування, але й ухвалили скасувати збори, встановлені з ініціативи Малоросійської колегії в попередні роки. Відповідна постанова ради від 1 червня декларувала: "С малороссийского народа доходы собирать те, которые собираны прежде. А которые зборы положены в прошлом 723 году по доносительным пунктам бригадира Вельямина..., тех вновь наложенных зборов не собирают"¹⁸. У постанові містився наказ Вельямінову негайно надіслати в Петербург "ведомость, сколько каких порознь собирается... вновь наложенных зборов"¹⁹.

У квітні-червні 1726 р. на засіданнях Верховної таємної ради дебатовалося питання про зменшення витрат, зокрема, за рахунок скорочення штатів державних установ. У контексті вирішення даної проблеми цілком логічними виглядали б кроки російського керівництва, спрямовані на скорочення штату Малоросійської колегії внаслідок планового істотного звуження її прерогатив. Але в середині 1726 р. в українській політиці Петербурга відбувся черговий реверс. На засіданні 21 липня "верховники" ухвалили поновити в Україні збирання податків, анульованих постановою від 1 червня. Більше того, Малоросійській колегії було віддано наказ збирати до колезької казни податки з селян, переписаних раніше на ім'я імператриці²⁰.

Загальний курс, спрямований на скорочення штату державних установ імперії, також не позначився на долі Малоросійської колегії. Навпаки, на засіданні 11 липня члени Верховної таємної ради вирішили збільшити розміри службових окладів президента та віцепрезидента колегії, які отримали чергові військові звання (відповідно - генерал-майора та бригадира)²¹.

Крім того, у сановних колах Петербурга обговорюються пропозиції Вельямінова щодо переведення

Малоросійської колегії з Глухова до Ніжина чи Прилук, розташованих ближче до географічного центру Лівобережної України, спорудження кам'яних будинків для розміщення служб і контор колегії та помешкання для її членів і канцеляристів²². Водночас зникають згадки про наміри уряду "приласкати тамошнее население". Яскравим свідченням відходу від декларованого в лютому 1726 р. курсу стала відмова імператриці (в жовтні 1726 р.) відпустити в Україну старшину, звільнену з-під арешту в лютому минулого року²³.

Черговий різкий поворот в українській політиці офіційного Петербурга відбувся навесні 1727 р., точніше після 6 травня - моменту сходження на російський трон Петра II. Вже під час першого візиту нового імператора до Верховної таємної ради 12 травня було ухвалено скасувати в Україні всі запроваджені Малоросійською колегією податки та "... обнадєжить, что к ним, в Малую Россию, гетман и старшина будут определены вновь вскоре..."²⁴.

З'ясування причин рішучого повороту в українських справах привертало увагу багатьох дослідників. Російський історик С.Соловйов, аналізуючи дії уряду Петра II, які "... йшли супроти думки Петра Великого...", вказував на такі чинники: 1) вплив загальної думки стосовно більшої ефективності дореформеної одноосібної форми правління, порівнюючи її з колезькою, яка домінувала у свідомості державних діячів постпетровської доби; 2) загроза війни з Туреччиною; 3) скарги на зловживання президента та членів Малоросійської колегії, що надходили з України. Крім того, історик припускав, що певну вагу при цьому мали й особисті мотиви Меншикова, який у такий спосіб прагнув заручитися підтримкою української старшини та здобути вірного слугу в особі гетьмана, на посаду якого "призначив" Д. Апостола²⁵.

Український історик І.Джиджора, заперечуючи С.Соловйову, відкидає його докази як такі, що не могли відіграти вирішальну роль. Основна причина

відновлення гетьманської форми правління, ліквідації колезької системи оподаткування та, зрештою, самої російської владної структури, за переконанням Джиджори, полягала в особистих мотивах всесильного в той час Меншикова, в якого склалися досить напружені стосунки з президентом Вельяміновим, натомість надзвичайно приязні - з миргородським полковником Апостолом²⁶.

Д.Бантиш-Каменський, М.Маркович, підтримуючи концепцію автора "Історії Русов", навпаки, даний історичний казус пов'язували з падінням політичного значення "світлішого князя" та посиленням впливу на державне життя Російської імперії родовитого боярства²⁷. Близьку до цієї точки зору відстоював І.Розенфельд²⁸.

М.Грушевський серед вирішальних чинників повороту української політики називав вплив на державне життя Росії спочатку Меншикова, котрий "був не в згоді" з колегією, а пізніше - партії Долгоруких, які були "противниками взагалі петрової політики, хотіли вертати все до старини"²⁹.

Інший український історик І.Борщак в акті реставрації в Україні гетьманату важливу роль відводив гетьману на еміграції П.Орлику. Останній, за його твердженням, розгорнув бурхливу діяльність, спрямовану на привернення уваги європейських політиків, насамперед членів так званої Ганноверської коаліції, до української проблеми. Члени Ганноверської коаліції, що сформувалася наприкінці 1725 р. (до її складу входили Франція, Англія, Голландія та Пруссія), з тривогою спостерігали за посиленням в Європі позицій Росії. З середини 1726 р. Орлик установив жваві контакти з французькими дипломатами та польським королем на еміграції С. Лещинським, намагаючись переконати членів коаліції, що його особа може бути надзвичайно корисною для їх "спільних" інтересів. Гетьман, зокрема, запевняв, що може в слушний час організувати в Україні антиросійський виступ і завдати таким чином досить

відчутного удару Російській імперії. Орлик також висловлював упевненість, що в майбутньому європейському конфлікті Україна буде відігравати надзвичайно важливу роль, оскільки "нація козацька страшенно пригнічена російським урядом і чекає лише хвилини, щоби скинути ненависне ярмо, котре їй накинули"³⁰.

Документальні матеріали, що стосуються роботи конгресу європейських держав у Суасоні, не підтверджують факт дебатування української проблеми на його пленарному засіданні. Проте достеменно відомо, що Лещинський запевняв Орлика, що "всі ганноверські союзники, зі свого боку, абсолютно розуміють великі користі, які Ваша славна особа може принести справі, спільній для них усіх"³¹. Голова французького уряду кардинал Флері, англійський делегат лорд Стангон, голландський - барон Гослінг, іспанський - князь Бурновіль при посередництві шведського посла Гедда та гольштинського - графа Бассевіца неодноразово вели розмови з російським делегатом на конгресі графом Головкиним, запевняючи його, що "... справа гетьмана Орлика є справедливою й що в інтересах всієї Європи негайне її полагодження"³². Російський делегат відповів у грудні 1728 р. кардиналу Флері, що його уряд не може допустити дискутування української проблеми на форумі. Адже в даний час в Україні панує повний спокій, а монарх настільки прихильно ставиться до українського народу, що навіть всупереч волі покійного імператора знову дозволив обрати гетьмана. Виходячи з цього, І. Борщак дійшов висновку, що завдяки тій увазі, яку Європа приділяла українським справам, "... московський уряд дійсно повинен був змягчити режим на Україні і дозволити обрати гетьмана. І в цьому знов була заслуга гетьмана Орлика"³³.

Б. Крупницький також звертав увагу на заходи уряду Катерини I, спрямовані на нейтралізацію дипломатичної діяльності гетьмана Орлика. Базуючись на свідченнях самого гетьмана, історик твердив, що останній

одержав від гольштинського герцога (він у цей час користувався надзвичайною довірою Катерини I) запевнення в тому, що імператриця погодилася на його "реституцію яко гетьмана" разом із амністією, але тоді, коли залишалося тільки підписати відповідний указ, вона померла³⁴. Дослідник при цьому зауважує, що навряд чи Катерина I, негативно ставлячись до ідеї відновлення гетьманату, могла серйозно думати про кандидатуру такого небезпечного для російських інтересів діяча, як Пилип Орлик. Однак дослідник вважає цілком можливим той факт, що імператриця та її оточення в такий спосіб прагнули на певний час нейтралізувати діяльність гетьмана Орлика³⁵.

На наш погляд, з'ясовуючи причини, які спонукали російський уряд відновити у 1727 р. в Україні гетьманську форму правління, необхідно визнати всі названі вище чинники як такі, що мали під собою реальний ґрунт. Разом з тим, абсолютизація будь-якого з них віддаляє момент пізнання наукової істини.

Так, очевидним є посилення наприкінці 1726 р. інтересу урядових кіл Росії до вирішення проблеми скорочення бюджетних витрат. У її контексті активно дебатовалася можливість "убавки непотребних канцелярій", спрощення структури державного управління. На підтримку цієї ідеї виступали Меншиков, Остерман, Макаров, Волков, Годовкін, Голіцин, Толстой та інші впливові люди Росії³⁶. В ході проведення даного напрямку державної політики протягом 1727-1728 рр. було припинено діяльність Головного магістрату, Мануфактур-колегії та багатьох центральних контор. Завдяки цьому витрати на утримання державних установ скоротилися майже у два рази³⁷. Продовжуючи перелік державних структур, ліквідованих у цей час з міркувань економії, деякі дослідники, слідом за С.Соловйовим, називають і Малоросійську колегію³⁸. Проте дана теза не витримує критики. Як переконливо свідчать результати спеціальних досліджень, у тому числі наведені на відповідних сторінках даної

монографії, Малоросійська колегія не завдавала імператорській казні жодних збитків, навпаки її фінансова політика приносила значні прибутки.

Загрозу виникнення війни з Туреччиною у травні 1727 р. також не можна вважати визначальним чинником в українській політиці Петербурга. У попередньому році стосунки Росії з Туреччиною були ще більш напруженими, але це, як відомо, не призвело до реставрації гетьманату.

Віддаючи належне заслугам гетьмана Орлика перед Україною, разом з тим, навряд чи доцільно гіперболізувати його роль у справі відновлення гетьманської форми правління. Адже, як слушно зауважив М.Василенко, Орлик в умовах, що склалися на середину 20-х років, міг бути лише знаряддям французької політики, а не відігравати самостійну і серйозну роль³⁹.

На особливу увагу заслуговує питання про роль та мотиви вчинків Меншикова у досліджуваних подіях. Загальновідомо, що в травні-червні 1727 р., тобто під час прийняття рішень про реставрацію гетьманату та закриття колегії, він був фактично першою персоною імперії і саме від нього залежало прийняття державних рішень. Аналіз документів, що стосуються діяльності Верховної таємної ради, дає підстави стверджувати, що вже з середини 1726 р. "світліший князь" мав вирішальний вплив на українські справи. Так, на засіданні 4 липня питання про участь українських козаків у Низовому поході через відсутність Меншикова було відкладено "до повернення светлейшого князя", хоча решта питань порядку денного було розглянуто і вирішено без нього⁴⁰.

Слід зазначити, що інтерес Меншикова до українських справ, крім політичних мотивів, мав й матеріальне підґрунтя. Князь був найбільшим серед російських вельмож землевласником в Україні. З початком функціонування в Гетьманщині Малоросійської колегії через українські володіння у нього виник серйозний конфлікт з бригадиром Вельяміновим. Його суть полягала в тому, що президент колегії, керуючись

положеннями сенатського указу від 16 квітня 1723 р., 7 жовтня того ж року віддав розпорядження стягувати податки для колезької казни з жителів Почепа (Стародубський полк) та Ямполья (Ніжинський полк)⁴¹, які з 1709 р. належали Меншикову. Лише в 1724 р. колегія збрала з мешканців маєтків Меншикова, розміщених в Україні, грошових податків на 2 344 руб., збіжжя - 957 четвр., солі - 15 четвр., тютюну - понад 11 четвр⁴².

"Світліший", за яким цілком справедливо утвердилася слава користолюбця, надзвичайно болісно переживав непередбачені фінансові втрати і влітку 1725 р. порушив перед Сенатом клопотання про перегляд рішення Малоросійської колегії щодо ліквідації податкового імунітету своїх українських володінь. Розглянувши позов впливового сановника, сенатори задовольнили його і 19 серпня відправили до Глухова наказ "с помянутих городов с принадлежащих местечек, сел и деревень тех доходов в казну не збирать"⁴³.

Виконуючи сенатське розпорядження, бригадир Вельямінов на деякий час припинив стягування податків з мешканців вказаних міст. Однак після надходження до колегії указу Катерини I від 21 липня 1726 р., у відповідності з яким передбачалося надходження до колезької казни податків навіть з маєтків, переписаних на ім'я імператриці, президент Малоросійської колегії віддав розпорядження поновити збирання податків з маєтків, які належали князю⁴⁴.

Меншиков болісно сприйняв це розпорядження. Протягом короткого відрізка часу - восени 1726 р. - він двічі писав листи Вельямінову, прагнучи схилити його до скасування рішення, що стосувалося майнових інтересів князя⁴⁵. Проте ці спроби виявилися марними. Тому навесні 1727 р. Меншиков подав скаргу до Верховної таємної ради з приводу протиправних, на його думку, дій президента Малоросійської колегії. Зрозуміло, що у вищому владному органі Російської імперії, де вирішальну роль відіграв сам скаржник, на засіданні 16 квітня клопотання князя було задоволено.

"Верховники" ухвалили рішення, згідно з яким Малоросійській колегії заборонили надалі збирати податки з маєтків Меншикова, а також наказали повернути йому зібрані в попередні роки кошти та збіжжя⁴⁶. Конфлікт таким чином було ліквідовано, але він мав вкрай негативні наслідки для Вельямінова та Малоросійської колегії в цілому.

Ініціатива відновлення гетьманської форми правління та ліквідації запроваджених Малоросійською колегією статей оподаткування, з якою виступив у Верховній таємній раді 12 травня імператор Петро II, безперечно, належала "світлішому князеві". Підтвердженням даної тези є протоколи Верховної таємної ради, в яких відсутні згадки про попереднє обговорення цього питання "верховниками". Слід звернути також увагу на час оприлюднення цієї ініціативи. Засідання 12 травня та події наступних днів по праву можна розглядати як апогей політичної кар'єри Олександра Меншикова. У цей час було усунуто від влади його суперника - графа П.Толстого; за князем закріплено виняткове для російських власників право на володіння маєтностями в Україні; надано нове найвище військове звання Російської імперії - генералісімуса⁴⁷. Названі факти промовисто вказують на суб'єкт урядової політики в зазначений час.

Відновлюючи гетьманську форму правління. Меншиков переслідував як майнові, так і певні політичні цілі. Зокрема, планувалося проведення не абстрактної реставрації гетьманства з наступними вільними виборами на цю посаду, результати яких могли дати непередбачувані наслідки. Реставрація відбувалася з розрахунком на конкретну особу претендента - миргородського полковника Данила Апостола, в якого склалися приязні стосунки з князем. Посередником у відносинах Апостола та Меншикова виступав син першого - Петро, молоді роки якого пройшли в Москві та Петербурзі в близькому оточенні князя⁴⁸. Звертає на себе увагу той факт, що напередодні обговорення у

Верховній⁴⁹ таємній раді проекту контрреформ у Гетьманщині, 11 лютого 1726 р., Меншиков провів консультації з українською старшиною, організовані саме при посередництві Петра Апостола. Принагідно зазначимо, що після від'їзду миргородського полковника на батьківщину Петро залишився в Петербурзі, служив секретарем у Меншикова і, за матеріалами судового розслідування, проведеного після опали "світлішого", виконував найбільш конфіденціальні доручення свого патрона⁵⁰.

Мотивація вчинків Меншикова при реставрації в Україні інституту гетьманства не зводилася лише до неприязного ставлення до президента Малоросійської колегії. Діяльність князя в цей час нашттовхує на думку, що він був проти будь-яких російських посередників у його відносинах з Україною. Меншиков прагнув зайняти унікальне становище в Гетьманщині як у плані економічному, так і політичному. Відновлення гетьманства та "вибори" на найвищий уряд в Україні своєї довіреної особи, на наш погляд, цілком вписується у це надзавдання останнього етапу політичної діяльності Меншикова.

Разом з тим, визначаючи роль "світлішого" в справі реставрації гетьманату, як вирішальну, за нашим глибоким переконанням, не варто її абсолютизувати. Інакше важко знайти пояснення тому факту, що після його опали (серпень 1727 р.) курс на відновлення гетьманату продовжував реалізовуватись. Аргументи, висловлені І. Джиджорою, стосовно того, що нове керівництво, очевидно, не мало відваги зупинити процес⁵¹, на наш погляд, виглядають непереконливими.

Вельми цікавою у даному контексті видається інформація, почерпнута Б.Крупницьким з донесення польського посла у Петербурзі. Дипломат інформував свій уряд, що князь Меншиков, передбачаючи вкрай негативні наслідки для нього відчуження у стосунках з молодим імператором, що ставало з середини літа очевидним, намагався добитися перенесення своєї

державної діяльності в Україну, ймовірно, як гетьмана. Однак реакція Петра II та кіл, які визначали новий політичний курс, була негативною⁵².

Описана вище колізія ще раз доводить, що при з'ясуванні причин реставрації гетьманату слід враховувати весь комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників як зовнішньо-, так і внутріполітичного походження. Безперечно, що на етапі прийняття рішення логічно віддавати перевагу саме особистим мотивам Меншикова.

6.2. Закриття колегії, контрреформи 1727 р.

Курс на реставрацію в Україні "прежней формы правления" у середині 1727 р., на відміну від попереднього року, втілювався в житті надзвичайно продуктивно. Вже 16 червня Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення українських справ із Сенату до Іноземної колегії⁵³, що свідчило про окремішне становище України та її особливий статус в політичному житті імперії. Трохи згодом, 18 серпня, до Іноземної колегії із Синоду було перенесено справи українського духовенства (за винятком "самых духовных дел")⁵⁴, що мало таке ж політичне значення, як і попередній акт.

Водночас продовжувалася підготовка до проведення гетьманських виборів в Україні. 17 червня на засіданні Верховної таємної ради було ухвалено рішення "... одну булаву серебряную для отсылки к гетману послать в Иностранную коллегію"⁵⁵. 20 червня видано указ "О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему и о посылке в Малую Россию для обрания гетмана тайного советника Наумова"⁵⁶. Тоді ж Верховна таємна рада зобов'язала Іноземну колегію підготувати інструкцію Наумову стосовно організації гетьманських виборів і його функціональних обов'язків в Україні як міністра при гетьманському уряді.

У другій половині липня Іноземна колегія підготувала інструкцію міністру, формуляр гетьманської присяги та "особливые секретные пункты" царському представ-

нику при гетьманському уряді. Документи пройшли попередню апробацію в Меншикова і на засіданні 22 липня були схвалені членами Верховної таємної ради⁵⁷. З пакету документів, прийнятих 22 липня, на особливу увагу заслуговують таємні пункти-інструкції, оскільки вони розкривають зміст акту реставрації гетьманату та висвітлюють механізм реалізації проекту.

Зокрема, в "особливих секретних пунктах" зазначалося, що, незважаючи на декларовані урядом обіцянки повернути українському народу право "выбрать по прежнему гетмана и старшину", це написано "для лица". Насправді ж імператор виказав "... соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу". Виходячи з цього, Наумову наказувалося після прибуття до Глухова і "... обява о сем указу (стосовно проведення гетьманських виборів.- Авт.) и разослав для обявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать..."

Якщо резиденту стане відомо, що "... некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирает, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал..."⁵⁸ В тому ж разі, коли міністр буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, автори інструкції наказували йому "... то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е.И.В. в Коллегию иностранных дел"⁵⁹.

Отже, мова не йшла про реставрацію давніх прав українського суспільства, а про призначення офіційним Петербургом на посаду гетьмана Д.Апостола, при збереженні видимості вільного волевиявлення учасників елекційної ради.

Офіційне повідомлення про дозвіл на проведення гетьманських виборів надійшло в Україну наприкінці липня 1727 р. Однак уже в першій половині липня в Глухові стало відомо з неофіційних джерел про наміри монарха (а насправді - Меншикова) "вибрати" на

гетьманство миргородського полковника. Кур'єр князя, котрий прибув у Гетьманщину для нового межування українських маєтків "світлішого", в розмові з старшиною "... сказывал, что гетманом определен миргородский полковник Апостол..."⁶⁰.

Повідомлення, що надходили з Петербурга стосовно нового урядового курсу в Україні, викликали хвилю піднесення в середовищі українського істеблішменту та інтелігенції. Київський поет Яків Галаховський присвятив цій події великий панегірик "Ехо радості и привітствія и благодарствія..."⁶¹ Магістрат Києва, отримавши царську грамоту, в якій ішлося про наміри монарха відновити в Україні гетьманство, "... приказали для собрания публіки на котлах майстрових выбити гасло и так премошнійшую грамоту, яко и висоценований рейментарский універсал в клар всенародно, раз перед ратушею, а в другой при благодарственном пінїи в церкви соборной вчитали"⁶². З усіх полків від імені старшини, рядових козаків, міщан, духовенства, посполитих до Петербурга надходили імператору листи, в яких висловлювалася вдячність за "монарші милості", а також містилися запевнення "... за те вірно служити, не щадя останньої каплі крови"⁶³.

Трохи згодом, після проведення гетьманських виборів, таємний радник Наумов пропонував уряду на деякий час зняти на кордонах Гетьманщини прикордонні застави, оскільки, за інформацією, яка надходила в цей час до Глухова, втікачі з Лівобережної України, дізнавшись про закриття Малоросійської колегії та відновлення гетьманства, мають наміри повернутись із Правобережжя у свої дQMівки. Більше того, резидент мав інформацію стосовно того, що "... полские владелцы, которые отсель переходящими владели и брали с них десятину, ныне то отложили, послыша о гетмане и сами некоторые из ближних мест от рубежа выезжают"⁶⁴.

Розробляючи проекти реставрації гетьманату, російський уряд обходив мовчанкою подальшу долю Малоросійської колегії. Первісний начерк плану

контрреформ в Україні, зафіксований у протоколах засідання Верховної таємної ради від 11 лютого 1726 р., як зазначалося вище, передбачав збереження колегії як вищої апеляційної інстанції Гетьманщини. В інших документах, що стосувалися українських справ, це питання не згадується. До середини 1727 р. Малоросійська колегія функціонувала у звичному робочому режимі, виконуючи функції вищої владної структури на території Лівобережної України⁶⁵. Президент колегії, незважаючи на неодноразові накази російського уряду "с приходно-расходными книгами быть в Петербурге"⁶⁶, не поспішав виїжджати з Глухова. сподіваючись, напевно, на зміну політичної кон'юнктури у столиці, як неодноразово траплялось у попередні роки. Коли ж 16 липня він був змушений вирушити до Петербурга (перший офіційний виклик Вельямінову був датований 12 травня⁶⁷), перед від'їздом генерал-майор "заезжал прощаться" до старшин⁶⁸, котрі виявляли сприяння в діяльності колегії, оскільки, очевидно, враховуючи розклад політичних сил у столиці імперії, не сподівався повернутися в Україну.

В історичній літературі побутує думка, що доля Малоросійської колегії була остаточно вирішена Верховною таємною радою лише 29 вересня, тобто за два дні до гетьманських виборів у Глухові⁶⁹. Проте виявлені нами документальні джерела переконливо спростовують дану тезу. Вже на засіданні 22 липня "верховники" ухвалили: "В Глухове быть из русских по прежнему брегадиру Арсеньеву да полковнику Колычеву, а к тем еще прислан будет третий, которым, обще с генералным судом..., судить... А для тех дел при брегадире Арсеньеве с товарищи оставить одного подканцеляриста да одного копииста... А бывших в Малой России членов коллегии, секретарей, комиссаров, зборщиков* и других канцелярских служителей... выслать в Петербург"⁷⁰.

* Тут виявився певний дилетантизм "верховників" - комісар і збирачі були жителями Лівобережної України, а не російськими чиновниками.

3 серпня відбувався процес передачі владних повноважень Малоросійської колегії міністрові Наумову. Зокрема, всі чолобитні, які надходили в цей час з України царю, переадресовувалися для розгляду таємному раднику⁷¹. Текст указу Верховної таємної ради "О поселении полков при городех, кроме малороссийских, и об освобождении Малоросии от збора на полки по копейке на день" також було вирішено оприлюднити в Гетьманщині через царського міністра при гетьманському уряді⁷². (Історія повторювалась: як і п'ять років тому, при запровадженні Малоросійської колегії, уряд Петра I, прагнучи надати актові соціальної привабливості, через колегію оприлюднював в Україні найбільш привабливі, так і тепер уряд Петра II намагався створити відповідний імідж царському міністрові).

Приїзд Наумова до Глухова 10 вересня* знаменував початок завершального етапу підготовки до реставрації гетьманської форми правління в Україні. Вже наступного дня міністр відправив полковникам укази, а чернігівському архирею та архимандриту Києво-Печерської лаври - листи (київський архирей у цей час перебував у Глухові), в яких повідомляв про дозвіл імператора на проведення гетьманських виборів в Україні і наказ (духовним особам - запрошення) прибути до Глухова "... к тому обранию... на назначеный термин"⁷³.

Українська старшина, бунчукове товариство та духовні особи почали з'їжджатися до гетьманської резиденції 25 вересня. Царський міністр, виконуючи вказівку таємної інструкції, проводив з ними, "партикулярные" зустрічі-консультації, в ході яких з'ясовував політичні настрої та особисті уподобання виборців, а також активно агітував їх за кандидатуру миргородського полковника. Переконавшись, що більшість

---

* З Петербурга міністр виїхав 29 липня.

учасників майбутньої елекційної ради погоджується на обрання Апостола на гетьманський уряд, Наумов призначив на 30 вересня 1727 р. старшинську раду. А ще раніше, 22 вересня, на старшинській раді він оприлюднив монарший указ такого змісту: "... колегии не быть, а быть гетману и суду генералному..."⁷⁴.

На переделекційній старшинській раді 30 вересня Наумов знову поставив питання про кандидатуру на гетьманство, і коли "... единогласно все - как духовные, так и светские - просили о том миргородском полковнике...", міністр "... к тому обранию ... назначил им термин, чтоб октября 1 числа, то есть в неделю, все собрались в горд на показанное место"⁷⁵.

Пишно обставлена церемонія гетьманських виборів, проведених 1 жовтня 1727 р., мала формальний характер - їх результати не могли стати несподіваними для царського уряду внаслідок проведення серйозної підготовчої роботи.

Реставрація гетьманату в Україні супроводжувалася контрреформаторськими заходами у сфері фінансів і судочинства. Зокрема, вже імператорським указом від 12 травня 1727 р. ліквідовувалися всі запроваджені Малоросійською колегією статті про оподаткування та відновлювався імунітет старшинських і духовних маєтків, скасований Вельяміновим. Проте наступні дії уряду Петра II у цій важливій сфері державного життя більше нагадували тактичне маневрування, в ході якого, на нашу думку, переслідувалася мета, забезпечивши видимість повернення до давнин, зберегти фінансове підпорядкування Гетьманщини російській владі. Так, у чорновому варіанті іменного царського указу про відновлення гетьманського правління в Україні проблема фінансових взаємин вирішувалася таким чином: "... доходы повелено будет денежные и хлебные собирать по пунктам Богдана Хмельницкаго и которые збираны при бытности бывших потом гетманов..."⁷⁶.

Отже, офіційні кола Петербурга розраховували, що українські кошти, як і останні п'ять років надходитимуть

до царської казни. Однак на тлі повсякчасного декларування урядом Петра II курсу на повернення колишніх автономних прав гетьманату таке втручання в його внутрішні справи, очевидно, видалось авторам указу не зовсім доцільним. Тому на полях процитованої вище чернетки було зазначено: "Рассуждаетца, сего не писать, и не написано"⁷⁷.

На старшинській раді 30 вересня Наумов проінформував українських урядовців щодо намірів уряду Петра II вирішити проблему фінансових взаємин Гетьманщини і Російської імперії таким чином: "... зборы, кои положены со определения Малороссийской коллегии по доношениям генерал-майора Вельяминова вновь, те Е.И.В. указал отставить вовсе, и впредь с них не збирать, а збирать те, кои збирались при прежних гетманах по пунктам Богдана Хмельницкого"⁷⁸. Проте присутня на раді козацька старшина активно виступила проти цього, посилаючись на традиції українсько-російських взаємин⁷⁹.

Вимоги про збереження автономії Гетьманщини у фінансовій сфері неодноразово порушувались і новим гетьманом Д.Апостолом. Дане положення, зокрема, містилось у поданій ним особисто Петру II чолобитній, приуроченій до коронації останнього на царство. Зважаючи на наполегливі клопотання української сторони, російський уряд погодився на компромісне вирішення проблеми. "Решительные пункты", надані імператором гетьману Апостолу 22 серпня 1728 р., конституювали: "... зборы, которые надлежат, по пунктам гетмана Хмельницкого..., собирать в войсковой скарб"⁸⁰. Водночас російська сторона, посилаючись на безладдя, що мало місце у фінансовій сфері в попередні часи через те, що "прежние гетманы доходы... собирали по своему расположению, за что от народа и жалобы доходили, также и в расходе те собираемые доходы употребляли, как хотели, и в войсковом скарбе ничего не оставалось...", наказала запровадити в Україні інститут генеральних підскарбіїв, "чтоб им впредь от

таких непорядков тягости не было...⁸¹.

На посади генеральних підскарбіїв передбачалося призначати двох осіб, причому одного з них з української адміністрації, а другого - російської. На підскарбіїв покладалась обов'язки проводити збирання податків, а також із зібраних коштів здійснювати видатки на "действительные войсковые расходы". Вони ж повинні були "... отдавать в приходе и расходе отчет..., дабы в доходе с подданных своих малороссийского народа (как каждый государь в своем государстве чинит) ведать мог"⁸². Крім того, заборонялося здійснювати будь-які видатки з Військового скарбу без відповідного імператорського указу⁸³.

Конституювання в Україні системи оподаткування відтепер ставало прерогативою російського монарха. Він встановлював статті оподаткування, крім яких "никаких зборов ни с малороссийского народа никому, без именного указа отнюдь не накладывать"⁸⁴.

Однак не всі введені Малоросійською колегією статті оподаткування в цей час були ліквідовані російським урядом. Зокрема, продовжували збирати тютюнову та медову десятини, розповсюджені на всі полки саме з ініціативи Вельямінава. У 1727 р. від їх сплати було звільнено лише козаків. А остаточно вони були ліквідовані тільки в 1730 р.⁸⁵.

Отже, відмовившись під тиском старшини від надходження українських фінансів до царської казни, російський уряд зберіг контроль за даною сферою державного життя Гетьманщини, закріпив зверхність російського монарха щодо неї. До того ж, у Петербурзі не втрачали надії використовувати українські кошти на загальноімперські потреби в майбутньому. Певною мірою цього вдалося досягти в 1728 р., закріпивши в "Решительных пунктах", наданих гетьману Апостолу, положення, згідно з якими зовнішнє мито на ввезені в Україну товари - індукта та відкупні гроші з циган потрапляли до імперської казни. Своє рішення російський уряд мотивував тим, що "сей збор... не з

одних малороссиян, но и с великороссийских и приезжающих из заграницы иноземных купцов, и от того народу малороссийскому отягощения быть не может..."⁸⁶.

Після смерті гетьмана Апостола російський уряд надіслав у Глухів наказ членам правління гетьманського уряду, яким підтверджувалась їх підзвітність у фінансових питаннях Сенату, а також містилося розпорядження - прибутки, які раніше збиралися гетьману "на булаву та кухню", "... держать особливо и на какие расходы без именного указа не держать"⁸⁷.

У сфері судочинства російський уряд, ліквідувавши вищу касаційну інстанцію Гетьманщини - Малоросійську колегію, разом з тим, продовжував зберігати контроль за українським судочинством. Це досягалося завдяки реорганізації Генерального військового суду, проведеної у 1727-1728 рр. Українську сторону в реорганізованому Генеральному суді репрезентували три генеральних старшини на чолі з гетьманом. З метою збереження контролю за українським судочинством до складу Генерального суду було включено трьох російських представників. Останнім заборонялося втручатись в хід судового процесу, який наказувалося проводити, виходячи з вимог чинних в Україні правових кодексів, "но точно присутствовать для правосудия",

Обов'язки президента Генерального суду виконував гетьман. Генеральному суду заборонялося приймати на розгляд справи, які попередньо не пройшли апробацію в нижчих судових інстанціях. Особи, незадоволені розглядом справи в Генеральному суді, мали право подати апеляцію до Іноземної колегії. Загалом українське судочинство підпорядковувалось імператору як "главному судіи Всероссийской имперіи"⁸⁸.

Незважаючи на деклароване урядом Петра II повернення до традиційної для України системи судочинства, у Генеральному військовому суді активно впроваджувались деякі діловодські порядки, характерні для судочинства Російської держави, але доти не

поширені в Гетьманщині. Так, при його заснуванні в новій якості, крім російських членів, було призначено колишніх колезьких підканцеляриста та копійста, в обов'язки яких входило реєстрування судових справ і ходу їх розгляду в суді⁸⁹.

На російських членів суду, крім контролю за судочинством Гетьманщини, було покладено також функції політичного нагляду в краї, зокрема, за діяльністю українського гетьмана, "... дабы он по даным ему пунктам поступал порядочно"⁹⁰.

З 30-х років інтеграційні змагання російської адміністрації у сфері судочинства проявилися в Україні з новою силою. Це знайшло відображення насамперед у повторному запровадженні в Україні імператорського указу "О суде по новоученной форме" та офіційних рекомендаціях Петербурга своїм представникам у Гетьманщині щодо надання пріоритетів при вирішенні судових справ у Генеральному військовому суді правовим кодексам Російської імперії.

В роки першої реставрації гетьманату російський уряд зберіг також контроль за кадровою політикою українського уряду. Інструкція царському міністрові Наумову зобов'язувала останнього разом з гетьманом брати участь у виборах кандидатур на заміщення старшинських вакансій. Увага міністра акцентувалася на тому, щоб при виборах "... предостерегать, чтоб которые написаны будут в кандидаты были люди добрые и в ничем неподозрительные, а особливо которые были в верности во время измены Мазепиной..."⁹¹ Призначення на уряди полкової і сотенної старшини здійснювала Колегія іноземних справ із запропонованих гетьманом і царським представником в Україні 2-3 кандидатів⁹².

Після закриття Малоросійської колегії в українських полкових містах продовжували функціонувати російські комендантства. Так, царська грамота від 21 серпня 1731 р. містила інформацію, адресовану гетьману Апостолу, про призначення капітана лейб-гвардії

Семеновського полку Прокофія Шестимирова комендантом Ніжина. Як видно з грамоти, раніше комендантські обов'язки виконував Пилип Толбухін.⁹³ Тоді ж було призначено майора Матвія Хераскова переяславським комендантом⁹⁴. 24 вересня цього ж року уряд Анни Іоанівни замість Богдана Скорнякова-Писарева призначив комендантом Глухова полковника Івана Тургенєва⁹⁵. Останнього, згідно з указом від 18 грудня 1731 р., змінив полковник С.Шишкін⁹⁶. Як впливає з грамоти від 9 жовтня того ж року, в цей час обов'язки коменданта Полтави виконував полковник Іван Чичерін⁹⁷.

Констатуючи факт збереження в роки першої реставрації гетьманату в полкових містах України російських комендантств, разом з тим, залишається відкритим питання щодо їх владних прерогатив у нових умовах, оскільки дана проблема потребує спеціального дослідження.

Істотно урізані прерогативи гетьманської влади 22 серпня 1728 р. зазнали ще більшого звуження внаслідок підпорядкування українського правителя у військовому відношенні фельдмаршалові князю Голіцину⁹⁸.

Загалом, оцінюючи акт відновлення гетьманської форми правління, варто звернути увагу на ще одне суттєве нововведення до традиційної схеми українсько-російських відносин другої половини XVII - початку XVIII ст. Традиція укладення при гетьманській елекції двосторонніх українсько-російських договорів, порушена Петром I під час виборів 1708 р. (щоправда, тоді монарх посилався на надзвичайні умови воєнного стану), у 1727 р. була остаточно ліквідована.

Як зазначалося в історичній літературі⁹⁹, переговори про зміст "української конституції", що проходили в середині 1728 р. в Москві, мали неофіційний, приватний характер. Промовистим підтвердженням цього служить і той факт, що гетьман подав пункти-пропозиції української сторони без підпису. "Решительный указ" Петра II від 22 серпня 1727 р. мав форму акту царського

пожалування, яке базувалося не на договорі сторін, не на взаємному визнанні прав і обов'язків контрагентів, а на односторонньому вияві царської волі. Тому дотримання чи скасування такого акту ставало питанням не правового регулювання, а політичної доцільності¹⁰⁰.

Таким чином, у ході контрреформ 1727 р., зумовлених рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів, російський уряд ліквідував деякі найбільш радикальні інкорпораційні нововведення, запроваджені протягом 1722-1725 рр. Насамперед в Україні було ліквідовано Малоросійську колегію, відновлено гетьманську форму правління, скасовано радикальні нововведення у фінансовій сфері та системі судочинства. Разом з тим, реставрація гетьманства в Україні відбулася не за умов відновлення автономних прав Гетьманщини. Уряд Петра II, відновивши гетьманат, обмежив владні прерогативи його вищого репрезентанта - гетьмана, позбавивши його права розпоряджатися українськими фінансами, підпорядкувавши козацькі полки російському воєначальнику, запровадивши принципово нову систему контролю за судочинством Гетьманщини.

Крім того, було збережено деякі інтеграційні надбаня російської адміністрації у сфері українського судочинства, місцевого самоврядування. Частина податкових коштів, що стягувалися з українського населення, продовжувала надходити до імперської казни. Отже, в ході контрреформ 1727 р. Україні було, по-суті, повернено зовнішню видимість автономного устрою без відповідного реального його змістового наповнення.

ПРИМІТКИ

¹ Сб.РІО. - Т. 55. - С. 5.

² Там само. - С. 10.

- 3 Там само. - С. 10 - 11.
- 4 Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ. - Т. 134. - С. 92.
- 5 Сб. РИО. - Т. 55. - С. 25 - 26.
- 6 Там само. - С. 26.
- 7 Там само. - С. 60.
- 8 Там само.
- 9 Там само. - С. 119 - 150, 180, 200.
- 10 Там само. - Т. 56. - С. 110 - 111.
- 11 ПСЗ. - Т. 7. - № 4651.
- 12 Сб. РИО. - Т. 55. - С. 150 - 151.
- 13 Там само. - С. 601.
- 14 Там само.
- 15 Там само.
- 16 Там само. - Т. 56. - С. 290.
- 17 Ягужинский П.И. Записка о состоянии России // ЧОИДР. - Кн. 4. - М., 1860. - С. 269 - 271.
- 18 Сб. РИО. - Т. 55. - С. 322 - 323, 325 - 326.
- 19 Там само. - С. 323.
- 20 Там само. - С. 488 - 489.
- 21 Там само. - Т. 56. - С. 437.
- 22 Там само. - Т. 63. - С. 492 - 493.

- 23 Там само. - Т. 56. - С. 290.
- 24 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 10 - 10 зв., ПСЗ. - Т. 7. - № 5073; Сб. РИО. - Т. 63. - С. 480 - 484.
- 25 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 18. - С. 1050 - 1051.
- 26 Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України... - С. 155.
- 27 Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. - С. 437; Маркевич Н. Указ. соч. - Т. 2. - С. 592.
- 28 Розенфельд И.Б. Указ. соч. - С. 131.
- 29 Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. К., 1990. - С. 399.
- 30 Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. - С. 92.
- 31 Там само. - С. 94, 97.
- 32 Там само. - С. 97.
- 33 Там само. - С. 98.
- 34 Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. - С. 42; його ж. Гетьман Пилип Орлик (1672 - 1742). Огляд його політичної діяльності. - С. 68.
- 35 Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. - С. 43.
- 36 РДАДА. - Ф. 9, оп. 2, спр. 32, арк. 173 - 175, 180 - 204; "200-летие Кабинета Е,И,В, 1704 - 1904". - СПб., 1911. - С. 45 - 47.
- 37 Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. - СПб., 1906. - С. 15.
- 38 Там само.-С. 106; Троицкий Н.А. Указ. соч.-С.26.

- 39 Василенко М.П. Рец.: Борщак І. Пилип Орлик. Вивід прав України. З рукописного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками видав І. Борщак; Гетьман Пидип Орлик і Франція. Сторінки дипломатичної історії // Україна. - 1926. - Кн. I. - С. 152.
- 40 Сб. РИО. - Т. 54. - С. 395.
- 41 ЦДІАУ. - Ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 13 зв., 29.
- 42 Сб. РИО. - Т. 63. - С. 502.
- 43 Там само. - С. 482.
- 44 Там само. - С. 502.
- 45 ВР РДБ. - Ф. 159, № 61, арк. 1 - 2; ф. 256, № 62, арк. 1.
- 46 Сб. РИО. - Т. 63. - С. 502.
- 47 Там само. - С. 510, 516, 532.
- 48 Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол... - С. 45.
- 49 Дневник Петра Даниловича Апостола... - С. 122.
- 50 Сб. РИО. - Т. 69. - С. 275, 294; Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України... - С. 155.
- 51 Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України... - С. 156.
- 52 Крупницький Д. Гетьман Данило Апостол... - С. 52.
- 53 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 89 - 91.
- 53 ІР ЦНБ НАНУ. - Ф. 160, № 1123, арк. 1 - 1 зв.; Сб. РИО. - Т. 69. - С. 257.
- 55 Сб. РИО. - Т. 63. - С. 270.

- 56 Там само. - С. 779; РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 92 - 96.
- 57 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 97 - 102.
- 58 Там само. - Арк. 102.
- 59 Там само.
- 60 Маркович Я. Дневные записки. - С. 230.
- 61 Джиджора І. Матеріяли московського "Архива министерства юстиции" до історії гетьманщини. - С. 130.
- 62 Там само.
- 63 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 26 - 53.
- 64 Там само. - Арк. 158, 280; Джиджора І. Матеріяли московського "Архива министерства юстиции" до історії гетьманщини. - С. 131.
- 65 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1781, арк. 6.
- 66 Сб. РИО. - Т. 63. - С. 484.
- 67 Там само.
- 68 Маркович Я. Указ. соч. - С. 240.
- 69 Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол... - С. 50.
- 70 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1806, арк. 7 - 19.
- 71 Там само. - Спр. 1781, арк. 10 - 37.
- 72 Там само. - Арк. 19, ПСЗ. Т. - 7. - № 5117.
- 73 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 123 - 124; Окниншевич Л. Генеральна Рада... - С. 422 - 423.
- 74 Маркович Я. Указ. соч. - С. 241 - 242.

- 75 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 123 - 124; Окиншевич Л. Генеральна Рада... - С. 422; Маркевич Н.И. Указ. соч. - Т. 3. - С. 380.
- 76 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 89.
- 77 Там само. - Арк. 89.
- 78 Там само. - Арк. 123; Записка о прибытии в Глухов тайного советника Наумова... // Праці КВІЗВП. - Вип. 6. - С. 423.
- 79 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 18. - С. 1109.
- 80 Экстракт... - С. 132 - 133.
- 81 Там само. - С. 133.
- 82 Там само.
- 83 Там само.
- 84 Там само.
- 85 Там само; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Т. 19. - С. 1205.
- 86 РДАДА. Ф. 248, оп. 29, спр. 1780, арк. 452; ПСЗ. - Т. 8. - № 5324.
- 87 Экстракт... - С. 135.
- 88 Яковлев А. Українсько-московські договори... - С. 160; Nolde B. L'Ukraine sous le protectorat Rasse. - Paris, 1915. - P. 27 - 28.
- 89 РДАДА.-Ф. 248, оп.29, спр. 1788, арк. 159 - 162; Маркович Я. Указ. соч. - С. 241 - 242.
- 90 РДАДА. - Ф. 248, оп. 29, спр. 1788, арк. 160 - 161.
- 91 Там само. - Спр. 1780, арк. 93 зв.

92 Там само.

93 Летопись занятий Археографической комиссии. - Вып. 17. - С. 176.

94 Там само.

95 Там само. - С. 177.

96 Там само. - С. 180.

97 Там само.

98 Сб. РИО. - Т. 84. - С. 147.

99 Яковлів А. Українсько-московські договори... - С. 159.

100 Там само. - С. 160; Nolde B. L'Ukraine sous le protectorat Rasse. - Paris, 1915. - P. 27 - 28.

“КІНЕЦЬ СТАРОЇ МАЛОРОСІЇ” (Висновки)

Підсумовуючи викладені у книзі факти і висловлені з їх приводу авторські міркування, констатуємо, що Українська козацька держава, утворена в результаті Національної революції середини XVII ст., у 20-ті роки XVIII ст. вступила в якісно новий етап свого розвитку. У складних умовах, насамперед геополітичних, вже з другої половини XVII ст. козацько-гетьманська держава розпочала рух по низхідній лінії.

Прагнучи остаточно звільнитись з-під влади польського короля та припинити багаторічне польсько-українське кровопролиття, гетьманський уряд погодився на певне обмеження власного суверенітету на користь московського царя. Обмеження, що спочатку мало номінальний характер, згодом набуває реального змісту, який з плином часу поширюється на все нові сфери державного життя гетьманату. Внаслідок несприятливого для України розвитку геополітичних процесів у регіоні протягом другої половини XVII - початку XVIII ст. подібно “шагреневій шкірі” звужується територія, підвладна гетьманському регіменту.

Незважаючи на ці вкрай негативні тенденції, Українська держава продовжувала зберігати широку адміністративну автономію, самостійно розвивати національну економіку, побудовану на самобутньому соціально-економічному ґрунті, вдосконалювати політико-адміністративний устрій, незалежні фінанси, судочинство, збройні сили тощо.

Принципові зміни в становищі української автономії розпочались з часу реалізації в Росії імперської державної доктрини. Експансіоністські плани та дії уряду Петра I, що стають домінантою його зовнішньополітичного курсу, неминуче висувають на порядок денний російської внутрішньої політики “українське питання”. Над-

централізація Російської держави, конче необхідна її керівництву для досягнення далекоюсяжних геополітичних планів, об'єктивно підштовхувала останнє до ліквідації автономії гетьманату, що являв собою своєрідну державу в державі. Якісні зміни у стосунках російської монархії з Гетьманщиною відбувалися протягом усього часу правління Петра I. Однак квінтесенцією російської обмежувальної політики стосовно України стали 20-ті роки, коли розпочалася реалізація широкомасштабної радикальної реформи, що мала чітко виражений інкорпораційний зміст.

Інструментом втілення в життя інкорпораційних задумів російський уряд обрав Малоросійську колегію, яка за складом, підпорядкуванням й організаційними засадами функціонування являла собою суто російську владну структуру петровської доби, імплантовану в державний організм гетьманату. Запровадження Малоросійської колегії було протиправним актом, який суперечив усім попереднім російсько-українським міждержавним угодам і традиціям. Акт 1722 р. остаточно перекреслював договірний характер цих взаємин (перший відступ від даної традиції було вчинено урядом Петра I при елекції 1708 р., що пояснювалося надзвичайним станом - війною з Швецією).

Декларована при заснуванні як контролююча установа Російської імперії, перенесена на державний ґрунт автономної Гетьманщини, з середини 1723 р. Малоросійська колегія перетворилася на вищу владну структуру в краї, яка узурпувала гетьманські прерогативи. Сенатський указ від 16 квітня 1723 р. надав колегії право безпосередніх зносин з органами місцевого самоврядування, заборонивши натомість Генеральній військовій канцелярії (яка за умов міжгетьманства репрезентувала верховну владу в Україні) видавати законодавчі акти без попереднього узгодження з російською владною структурою.

Незважаючи на декларовану рівність у стосунках колегії та канцелярії, факти свідчать, що остання з другої половини 1723 - початку 1724 р. перетворилася, по суті,

на дорадчий орган, підпорядкований першій. Імператорський указ від 23 червня 1723 р. конституював Малоросійську колегію як вищу владну структуру Гетьманщини, яка успадковувала гетьманські прерогативи, та одночасно наклав вето на дебатування питання нових гетьманських виборів.

Інкорпораційна політика російської адміністрації нашоувхнулася на опір з боку українських автономістів, які обрали методами своєї опозиційної боротьби саботування розпоряджень президента Малоросійської колегії; апелювання до монарха та Сенату щодо протиправності дій останнього з огляду на попередні українсько-російські договори та традиції; пошук впливових покровителів у сановних колах Петербурга; вдосконалення державних порядків гетьманату, а також згуртування українського суспільства навколо ідеї української автономії.

Однак автономістичні плани та дії наказного гетьмана П.Полуботка, миргородського полковника Д.Апостола та їх однодумців за умов соціально-економічної та політичної диференціації українського суспільства не отримали належної підтримки не лише широких кіл громадськості, але й навіть у середовищі політичного істеблішменту Гетьманщини. Відсутність належної громадської опори в діях опозиціонерів дала змогу уряду Петра I рішуче розправитись із ними, ліквідувавши таким чином небезпеку "українського сепаратизму".

Розгром українських автономістів та утвердження при владі Малоросійської колегії забезпечили сприятливі умови для широкомасштабного реформування всіх сфер державного життя Гетьманщини. Зокрема, ліквідація гетьманської форми правління і пониження статусу Генеральної військової канцелярії супроводжувалися скасуванням *de facto* урядів генеральної старшини. Адміністративна практика Малоросійської колегії сприяла поширенню російських діловодських норм і традицій на державне життя в Україні. Причому факти переконують, що процес був не спонтанним, а результатом цілеспрямованої політики російської адміністрації.

З другої половини 1723 р. в державних установах Гетьманщини набувають поширення рапорти, сентенції, описи справ, протоколи тощо, не характерні для української діловодської традиції в дореформений час. За наказом Малоросійської колегії з середини 1723 р. зникають з вжитку універсали як форма законодавчих актів Генеральної військової канцелярії. Натомість, за аналогією з російською традицією, починають видавати укази. Значно активізувався процес впровадження в українські владні структури російських діловодських норм і порядків після поширення в Україні дії царського указу від 5 листопада 1723 р. “О суде по новоучененной форме”, який серед іншого регламентував оформлення всієї діловодської документації.

Серйозні зміни у судочинстві Гетьманщини спричинила судова практика Малоросійської колегії. Хоч прерогативи російської державної установи в сфері судочинства офіційно декларувались як апеляційні, а мета втручання пояснювалася суто патронажними цілями - захистом українського населення від несправедливості та службових зловживань при здійсненні правосуддя, насправді судова практика колегії переконує в нешироті заяв уряду Петра І. Так, на початку реформи, в умовах жорсткого політичного протистояння з автономістично настроєною старшиною, Малоросійська колегія втручалась у справи українського судочинства, прагнучи насамперед у такий спосіб дискредитувати козацьку старшину та заручитись підтримкою широкого загалу громадськості, суспільні інтереси якого в цей час нерідко суперечили інтересам старшини та державців. Надалі активне втручання в судову сферу переслідувало чітко виражені інтеграційні та асиміляційні цілі.

Особливо виразно проявилися асиміляційні тенденції на початку 1724 р., коли на судовій інстанції Гетьманщини було поширено дію указу “О форме суда”, який регламентував порядок оформлення та подачі судових позовів, їх прийому, організації розслідування та проведення процесу тощо. Дію указу було поширено як на Гене-

ральний військовий суд, Генеральну військову канцелярію, так і на полкові й сотенні інстанції.

Під впливом судової практики Малоросійської колегії в зазначений час у судах Гетьманщини поряд з Литовським статутом, "Саксоном" і "Порядком", тобто правовими кодексами, характерними для української правової культури, набувають поширення правові зводи Російської держави. Остання обставина детермінувала принципові зміни в процесуальному характері українського судочинства. Інквізиційний процес, притаманний для правової культури Росії, в роки функціонування Малоросійської колегії в Україні почав витісняти з українських органів правосуддя змагальний або контрадикторійний, що був для них характерним у дореформені часи. Поширення інквізиційного процесу в Україні зумовило ліквідацію відкритості судового дійства та появу в українських судах притаманних для російської судової практики "огня", "кнута", "плетей".

Реформа справила певний вплив і на систему місцевого самоврядування. Запровадження в другій половині 1722 р. в деяких полкових містах Гетьманщини камендантської форми правління було першим етапом кардинальної реформи структури місцевих органів управління, в ході якої уряд Петра I планував замінити виборну козацьку адміністрацію призначеними Петербургом російськими чиновниками. На наступному етапі передбачалося переміщення комендантів на полковницькі уряди. Імператорський указ від 27 лютого 1723 р. конституційно закріпив таку можливість, а апробація даного нововведення відбулася протягом 1723-1724 рр., коли на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено російських офіцерів І.Кокошкіна та М.Богданова. Поглиблення реформи планувалося провести після з'ясування реакції української громадськості на дії Петербурга.

У роки правління Малоросійської колегії відбулися кардинальні зрушення у сфері кадрової політики Гетьманщини. Так, якщо на початку століття спостерігалось

спорадичне втручання російської адміністрації в питання розміщення кадрів в Україні, намагання першої поставити під свій контроль цю важливу сферу державного життя, то після 1722 р. відбулося фактичне підпорядкування останньої російським державним структурам. Лише протягом другої половини грудня 1723 - березня 1724 р. царський емісар О.Рум'янцев здійснив 20 призначень на старшинські уряди полкового та сотенного рівнів, причому 12 з них - "на место" старшин, запідозрених в автономістичних настроях. У наступні роки практика призначення на старшинські уряди указами владних структур Російської імперії продовжувалася. Причому критерієм добору кандидатів слугував насамперед принцип відданості російському тронові та неучасті в автономістичних акціях П. Полуботка.

Реформа 1722-1727 рр. вирішальною мірою вплинула на фінансові взаємини України з Росією. В ході її проведення вперше в історії українсько-російських міждержавних відносин фінанси Гетьманщини було не лише поставлено під контроль російських владних структур, але й введено в орбіту імперського державного життя. Причому використання українських коштів на російські потреби відбулося на тлі радикальних реформаторських заходів Малоросійської колегії, спрямованих на уніфікацію за загальноімперськими зразками служби оподаткування Гетьманщини та збільшення прибутків казни. За короткий час колегії вдалось організувати власну фінансову службу, реформувати принципи оподаткування. Було ліквідовано не лише податковий імунітет старшинських маєтків, але й певні привілеї рядового козацтва, розширено соціально та географічно дію ряду статей оподаткування, які доти мали локальний характер, запроваджено нові збори. Фінансові нововведення Малоросійської колегії дали змогу збільшити прибутки казни більш ніж на третину і довести їх загальну суму до 114 495 руб.

Кардинальних змін зазнав принцип використання фінансових ресурсів України. Більшість коштів надходи-

ла в Петербург і Москву для задоволення власне російських потреб. Надзвичайно показовим щодо цього є аналіз витратної частини бюджету Малоросійської колегії за 1725 р., коли понад 99,4% загальної суми річних видатків було направлено у розпорядження центрального уряду.

Загалом реформаторська діяльність російської адміністрації в Україні переслідувала чітко виражені інкорпораційні цілі. Соціальне забарвлення реформ зумовлювалося недостатнім правовим забезпеченням діяльності російського уряду, а тому мало пропагандистський характер і, зрештою, не дало позитивних результатів. Більше того, фінансові нововведення колегії, декларовані як такі, що забезпечать соціальну справедливість при розподілі податкового тягаря, призвели до посилення його ваги для всіх категорій українського населення, в тому числі малозабезпечених верств суспільства. Вдосконалення структури державного управління (необхідність чого гостро відчувалась ще за гетьманства І.Скоропадського) відбувалося за рахунок її надмірної бюрократизації, механічного перенесення російських традицій на український державний ґрунт. Тому, незважаючи на деякі позитивні результати, досягнуті насамперед завдяки впровадженню системи жорсткого контролю за діяльністю місцевої адміністрації, в цілому наслідки реформи були негативними для української державності. Не ліквідувавши існуючі недоліки, вона породила нові, зумовлені незнанням і свідомим ігноруванням російськими чиновниками місцевих традицій, хабарництвом й іншими службовими зловживаннями представників нової верховної структури Гетьманщини. Цілеспрямована діяльність російської адміністрації в напрямку уніфікації державних порядків гетьманату відповідно до загальноімперських норм готувала ґрунт для наступного поглинання українських земель імперськими структурами.

Зважаючи на те, що політичний курс Петра I стосовно України за своєю радикальністю значно випереджав час як у плані державних можливостей Росії, так й ідео-

логічного забезпечення різючих нововведень, після смерті царя-реформатора українська політика його наступників дещо лібералізувалася. Відступ від політичного курсу Петра I виявився у закритті Малоросійської колегії, реставрації гетьманату, відмові від цілковитого включення українських фінансів до загальноімперської фінансової системи тощо. Однак у цілому, як видно з наведених у книзі фактів, найбільш суттєві інтеграційні надбання попередньої епохи було збережено, в тому числі: контроль за діяльністю державних органів Гетьманщини, підзвітність імперським структурам у сфері фінансів і судочинства, залучення частини українських коштів до загальноімперської казни тощо. Поступки, зроблені урядом Петра II українській стороні, мали тимчасовий характер і невдовзі (після сходження на російський трон Анни Іоанівни) інкорпораційні змагання було продовжено.

Тому, резюмуючи викладений вище матеріал, можна стверджувати, що реформа 1722-1727 рр. започаткувала процес практичної ліквідації української автономії, знищення засад національної державності на терені Лівобережної України та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ, АРХІВНИХ І БІБЛІОТЕЧНИХ УСТАНОВ, ПОСИЛАННЯ НА ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ В СКОРОЧЕННЯХ.

Акты ЮЗР - Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией. - СПб., 1862 - 1892.

Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России... - Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. СПб., Киев- Харьков, 1903.

ВИ - Вопросы истории (Москва, з 1945).

Воссоединение Украины с Россией - Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - М., 1953 - 1954. - Т. 1 - 3.

Диариуш - Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком // ЧОИДР. - 1858. - Кн. 1. - Отд. V. - С. 1 - 74.

Журнал - Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаяючихся, от дня смерти ясневелможного его млты пана Иоанна Скоропадского, войск его императорского всепресвітлійшого величества запорожских обоих сторон Днепра гетмана, наченшаяся року 1722, місяця іюля 3 дня.

ЗА - Законодательные акты Петра I: Сборник документов (Сост. Н.А. Воскресенский. - М., Л., 1945.

Зап. істор.-філолог. відділу ВУАН - Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук (Київ, 1919 - 1931).

ЗНТШ - Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (Львів, 1892 - 1939; Мюнхен, Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1948 - 1989; Львів, з 1990).

Исторія Русов - История Русов или Малой Россіи, Соч. Г.Конискаго, архієпископа Белорусскаго.-М., 1846.

Источники малороссийской истории - Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. - М., 1858-1859.-Ч. 1-2.

КС - Киевская старина, Київська старовина (Київ, 1882 - 1906, з 1992).

Коломацкая челобитная - Коломацкая челобитная 1723 года (Дополнение к "Черниговской летописи по новому списку") // КС. - Т. 29. - К., 1890. - Дополнение. - С. 104 - 110.

Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка - Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // ЧОИДР. - 1862. - Кн. 3.

Літопись или описание краткое знатнейших действий и случаев - Літопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской обіх сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацким (1506 - 1737) // Сборник літописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. - К., 1888. - С. 1 - 71.

Летопись занятий Археографической комиссии - Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год /Под ред. В.Г.Дружинина. - Вып. 17. - СПб., 1907.

Материалы для отечественной истории - Материалы для отечественной истории, собранные и изданные Н.Судиенком. - К., 1855. - Т. 2.

ПБП - Письма и бумаги Петра Великого /Под ред. А.Ф. Бычкова. - СПб., 1883 - 1912. - Т. 1 - 6.

Права, по которым судится малороссийский народ - Права, по которым судится малороссийский народ... из трех книг, а именно: Статута Литовскаго, Зерцала Саксонскаго и приложеных при том двух прав, такожде из книги Порядка, по переводе из польскаго и латинскаго языков на российский диалект в едину книгу сведеня в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года /Под ред. А.Ф. Кистяковского. - К., 1879.

ПСЗ - Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. - Собр. 2-е. СПб., 1830 - 1833. - Т. V - VII.

Праці КВІЗРВП - Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права / За ред. Голови комісії акад. Н.П. Василенка. - К., 1925-1930.-Вип. 1-6.

Протокол отпускных писем - Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отъезде его вельможности: Записки щоденныя при конце того же года 1728.- Одесса, 1913.

РИБ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссиею. - СПб., 1903 - 1915. - Т. 8.

Р и г е л ь м а н А. Летописное повествование - Р и г е л ь м а н А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще. - М., 1847.

Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины - Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны: Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII ст. - Т. 4. - Одесса, 1925.

Симоновский П. Описание о козацком народе - Симоновский П. Описание о козацком народе и о военных его делах, собранное через бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года. - М., 1847.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси - Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. - К., 1888.

Сб. РИО - Сборник Русского исторического общества. - СПб., 1874 - 1881.

СГГД - "Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. - Ч. 3 - 4. - М., 1822.

УІ - Український історик (Мюнхен, Нью-Йорк, Париж, Торонто, з 1956)

УІЖ - Український історичний журнал (Київ, з 1957).

Уч. зап. Института истории РАНИОН - Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. - М., 1929. - Т. 3.

Черниговская летопись - Черниговская летопись по новому списку (1587 - 1725) // КС. - 1890. - Т. 29. - С. 70 - 110.

ЧИОНЛ - Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Київ, 1873 - 1912).

ЧОИДР - Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. - М., 1846 - 1918.

Экстракт - Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии /Под ред. Н.П. Василенко. - Вып. 2. - Чернигов, 1902.

х х х

ВР РДБ - Відділ рукописів Російської державної бібліотеки.

ІР ЦНБ НАНУ - Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної Академії наук України ім. В. Вернадського.

РДАДА - Російська державна бібліотека давніх актів.

ЦДІАУ - Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ І ДІАГРАМ У ТЕКСТІ

1. Реєстр чолобитних, поданих до Малоросійської колегії протягом вересня-жовтня 1722 р.	124
2. Зайнятість генеральних урядів Гетьманщини в роки правління Малоросійської колегії	180
3. Зайнятість полкових урядів Гетьманщини в роки правління Малоросійської колегії	224
4. Зайнятість сотенних урядів Гетьманщини в роки правління Малоросійської колегії	226
5. Кількість податків, зібраних Малоросійською колегією зі старшини та знатного військового товариства в 1724 р.	250
6. Кількість коштів, зібраних Малоросійською колегією за податними статтями, запровадженими у 1722 - 1724 рр.	254
7. Діаграма зростання прибуткової частини бюджету Малоросійської колегії у 1722-1726 рр	255
8. Фінансові витрати Малоросійської колегії за 1724 р.	257
9. Найбільш вагомні витрати і статті Малоросійської колегії в 1722 - 1725 рр.	258
10. Діаграма зростання витратної частини бюджету Малоросійської колегії за 1722-1725 рр.	259

ЗМІСТ

Передне слово	5
Вступ	8
Розділ перший. Українська держава початку XVIII ст.	45
1.1. Політико-правові засади української автономії.....	45
1.2. Українсько - російські відносини в період становлення імперії.....	55
Розділ другий. Колезька реформа в Україні	76
2.1. Політичні та юридичні аспекти заснування Малоросійської колегії.....	76
2.2. Компетенція колегії.	84
2.3. Організаційні засади функціонування російської установи.....	86
2.4. Штат і утримання колегії.....	90
Розділ третій. Утвердження Малоросійської колегії при владі в Україні	113
3.1. Владні змагання колегії. Реакція українського суспільства.....	113
3.2. Опозиційна діяльність Павла Полуботка (др. пол. 1722 - 1723 р.).....	130
3.3. Ліквідація старшинської опозиції, утвердження владних прерогатив колегії.....	156
Розділ четвертий. Трансформація владних відносин гетьманату	171
4.1. Ліквідація гетьманської форми правління... ..	171
4.2. Судова практика колегії та її наслідки.....	186
4.3. Реформи у сфері місцевого самоврядування	209

Розділ п'ятий. Українські фінанси в роки правління Малоросійської колегії	241
5.1. Фінансова політика російської адміністрації	241
5.2. Фінансова система колегії	260
Розділ шостий. Ліквідація колезької системи та реставрація гетьманату	276
6.1. Політика наступників Петра I щодо України	276
6.2. Закриття колегії, контреформи 1727 р.....	290
“Кінець старої Малоросії” (висновки)	308
Додатки	
Список літератури, архівних і бібліотечних установ, посилання на які подаються в скороченнях	316
Перелік таблиць і діаграм у тексті.....	321

Підписано до друку 17.12.96 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 18,83 Обл.вид.арк. 19,44
Тираж 100 Зам. 255 .1998р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

Віктор Горобець

34 роки; історик,
кандидат історичних наук,
старший науковий
співробітник.

1990 р. закінчив з
відзнакою історичний
факультет Київського
університету ім. Т. Шевченка.

З 1990 р. і по цей час
працює в Інституті історії України
Національної Академії наук на посадах
стажиста-дослідника, молодшого
наукового співробітника, науковця
співробітника та старшого наукового
співробітника.

1993 р. захистив кандидатську
дисертацію "Малоросійська колегія та
реформа державного устрою України:
1722-1727 рр." Автор близько 70
наукових досліджень з проблем
політичної історії України XVII-XVIII ст.,
міжнародних відносин, еволюції
політичної культури гетьманату, в тому
числі: "Від союзу до інкорпорації:
українсько-російські відносини другої
половини XVII - першої чверті XVIII ст."
(К., 1995); "Білорусь козацька:
полковник Іван Нечай та українські
змагання за Південно-Східну Білорусь
(1655-1659)" (К., 1998); "Козацькі Січі
(Нариси з історії українського козацтва
XVI-XIX ст.)" (Київ-Запоріжжя, 1998; у
співавтор.)